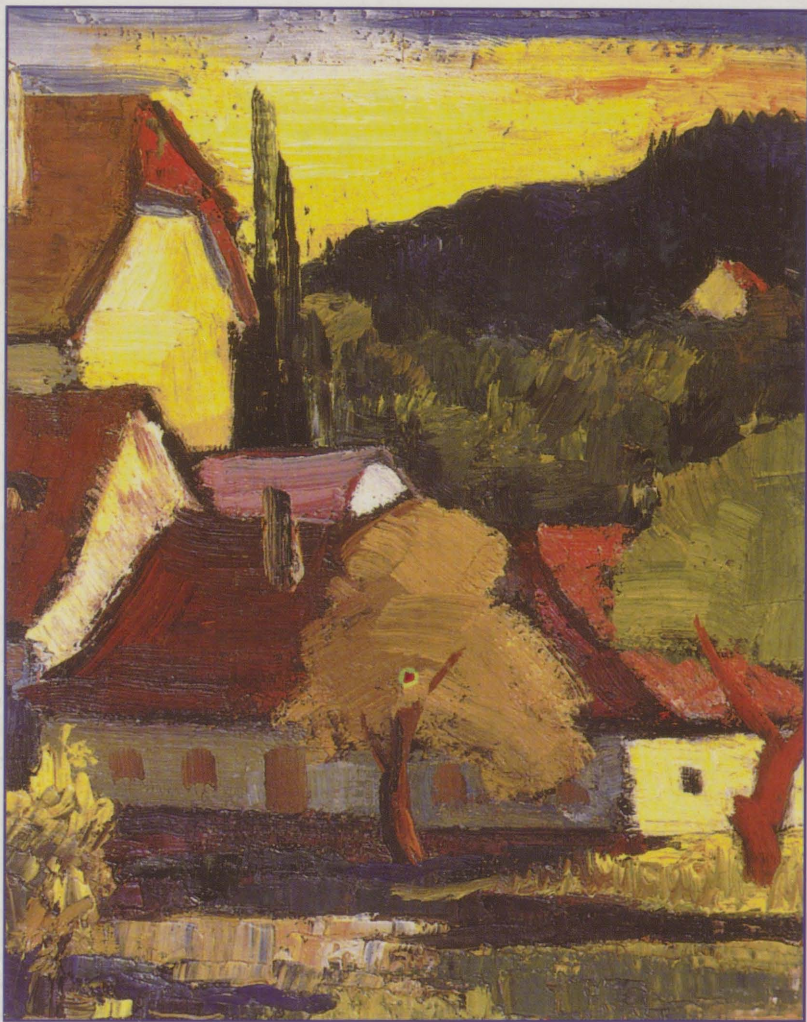

BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN

GRADIŠĆANSKI HRVATI

IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI

704.488

160⁰⁰
1

GRADIŠĆANSKI HRVATI

IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI

EDUCA 75

Nakladnik

EDUCA, NAKLADNO DRUŠTVO, d.o.o.
10 000 Zagreb, Miramarska 30
Tel.: 01/6154-520 Fax: 6154-521, E-mail: educa@email.htnet.hr

Copyright © Educa, nakladno društvo, d.o.o., Zagreb, 2005.
Niti jedan dio ove knjige nije dopušteno fotokopirati ili umnožavati
u bilo kojoj formi bez pismenog odobrenja nakladnika.

Recenzenti

Dr. sc. Nives Rittig-Beljak
Akademik Nikša Stančić

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 323.15(436=163.42)(091)

VRANJEŠ-Šoljan, Božena

Gradišćanski Hrvati : između tradicije i
suvremenosti / Božena Vranješ-Šoljan. –
Zagreb : Educa, 2005. – (Educa ; 75)

Bibliografija. – Kazalo. – Zusammenfassung ;
Summary.

ISBN 953-6101-68-8

I. Gradišćanski Hrvati – Povijest

451024099

Tisak: Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

Božena Vranješ-Šoljan

GRADIŠĆANSKI HRVATI

IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI

EDUCA
Zagreb

GRADISČANSKI HRVATI
IZ OBLASTI ZAGREBA

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
I. LJUDI U POKRETU	11
1. Miseri fugientes	13
2. Prostorne mijene i nove seoske zajednice	17
3. Geografski razmještaj naselja koloniziranih Hrvata	21
4. Ostali socijalni slojevi seobe.....	26
II. TRADICIJSKI ŽIVOT IZMEĐU RUBNOSTI I INTEGRACIJE	31
1. Socijalni položaj hrvatskih kolonista.....	33
2. Plemički stalež nakon seobe	38
3. Jezik i govori.....	41
4. Duhovni obzor i vjerski osjećaj	43
5. <i>Oče naš</i> i <i>Kristuš je gori ustal</i>	46
6. "Duševne pesne" Grgura Mekinića	48
7. Znanje i školstvo	50
8. Gospodarska razina	52
9. Nova društvena elita.....	56
10. Od "Duhovnih jački" do "Csetvero-versztnog duhovnog persztana"	59
11. Samostanske zajednice i hodočašća	61
12. Znanje i školstvo do 1848.	62
III. PREMA POLITIČKIM I DRUŠTVENIM MIJENAMA	65
1. Granično područje u političkim i društvenim mijenama	67
2. Nakon ukidanja kmetstva	69
3. Zašto zapadnougarski Hrvati nisu podržali bana Jelačića?	71
4. Svijest o jezičnom i etničkom zajedništvu	74

5. "Otkrivanje" zapadnougarskih Hrvata	77
6. Zakon o narodnostima iz 1868.	79
7. Nacionalni pokret i njegove zadaće.....	81
8. Prijepori oko pravopisa.....	83
9. Héric, nas poszlanik, éljen!.....	86
10. Interesno stranačko okupljanje	87
11. Demografska gibanja početkom 20. stoljeća	89
12. Mate Meršić Miloradić	91
13. <i>Naše novine</i>	94

IV. GRADIŠĆANSKI HRVATI IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI

	99
1. Za Austriju ili Mađarsku?.....	101
2. Pariška mirovna konferencija.....	103
3. Koridor.....	106
4. Bitka za Gradišće.....	108
5. U Gradišću – novoj austrijskoj pokrajini	110
6. Medijsko suparništvo.....	113
7. Put va Amerike – put bez povratka... ..	116
8. Gospodarska stabilizacija i socijalna preobrazba	118
9. Hrvatsko kulturno društvo	120
10. Gradišćanskohrvatski intelektualac Ignac Horvat	122
11. Hrvati i Hrvačani.....	126
12. Što je o gradišćanskim Hrvatima pisao <i>Obzor</i> ?	129
13. Školsko pitanje	131
14. Doba staleške države	134
15. Anschluss.....	136
16. U novoj Austriji i u novom Gradišću	139
17. Državni ugovor Austrije iz 1955.	140
18. Kulturne institucije i mediji.....	144
19. Hrvatski akademski klub (HAK).....	147
20. Suradnja s Hrvatskom	151
20. Suvremenost u brojkama.....	153

21. Budućnost?	157
BILJEŠKE	159
LITERATURA.....	179
ZUSAMMENFASSUNG	189
SUMMARY.....	191
KAZALO OSOBNIH IMENA	
I GEOGRAFSKOG NAZIVLJA.....	193

PREDGOVOR

Ova je knjiga pokušaj sinteze povijesti gradišćanskih Hrvata – hrvatskih potomaka iseljenih tijekom 16. i 17. stoljeća s prostora hrvatskih pokrajina ugroženih osmanlijskim prodorom. Najvećim svojim dijelom gradišćanski Hrvati danas žive u austrijskoj saveznoj zemlji Gradišću (Burgenland), manjim dijelom u zapadnoj Mađarskoj, u svega nekoliko sela u Slovačkoj blizu Bratislave te u glavnom gradu Austrije, Beču.

Problematiku gradišćanskih Hrvata dosad se prikazivalo kroz različite aspekte njihove prošlosti ili kroz pojedina razdoblja, rjeđe kroz čitavu povijest. Razina spoznaje o pet stoljeća dugoj povijesti te autohtone hrvatske manjinske zajednice odražavala je sazrijevanje historiografije istodobno otvarajući nove teme i postupno šireći istraživački obzor.

Ovo se djelo usredotočuje na analizu temeljnih problema povijesti gradišćanskih Hrvata. U njemu se raspravljaju neka pitanja na koja dosadašnja historiografija još nije uspjela odgovoriti te otvaraju mogući novi pravci istraživanja gradišćanskohrvatske povijesti.

Pisanje sinteze povjesničara uvijek iznova suočava s pitanjem koncepcije, periodizacije i uklapanja teme u širi kontekst. Razmišljajući o tome, odlučila sam se na tematsko strukturiranje knjige, tj. na problematizaciju većeg broja kraćih tema koje držim relevantnima, kako za razumijevanje povijesti gradišćanskih Hrvata, tako i za objašnjenje nekih razlika u dosadašnjim tumačenjima i povijesnim spoznajama. Budući da ova knjiga pokriva razdoblje od gotovo pola tisućljeća, cjelokupnu njezinu problematiku razložila sam u četiri poglavlja.

U prvom poglavlju ("Ljudi u pokretu") raspravlja se o potisnim činiteljima hrvatske kolonizacije, njezinoj socijalnoj strukturi, prostornom razmještaju i utemeljenju novih seoskih zajednica. Drugo poglavlje ("Tradicijski život između rubnosti i integracije") raščlanjuje socijalnu i gospodarsku strukturu hrvatskih kolonista, njihov duhovni obzor i vjerski osjećaj, jezik i govore, znanje i školstvo, prve književne pokušaje i dr. U trećoj cjelini

(“Prema političkim i društvenim mijenama”) razmatraju se političke i društvene promjene u graničnom području koje su i hrvatsko etničko tijelo potaknule prema nacionalnom osvješćivanju i modernizaciji. U četvrtoj cjelini (“Gradišćanski Hrvati između tradicije i suvremenosti”) problematiziraju se izazovi suvremenog doba koje je omogućilo integrativne i asimilacijske procese. Na kraju tog poglavlja iznose se suvremeni demografski trendovi te daje pokušaj skiciranja slike gradišćanskih Hrvata u budućnosti.

Poviješću gradišćanskih Hrvata bavim se dugo. Sve je počelo daleke 1973. kad sam se uključila u projekt “Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata” u Institutu za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu. Zahvaljujući potpori Zemaljskog arhiva u Željeznom, u više sam navrata boravila u Gradišću gdje sam upoznala mnoge ljude koji su mi pomogli na razne načine: savjetom, pri terenskom obilasku hrvatskih sela, u organiziranju susreta s istaknutim osobama, ustupanjem izvora i literature te gostoprimstvom u njihovim obiteljima. Bez njihove nesebične pomoći ne bi bilo ni ovoga teksta. Ne navodim imena, već im sa zahvalnošću posvećujem ovu knjigu.

U Zagrebu, 1. listopada 2005.

I. LJUDI U POKRETU

1. Miseri fugientes

Osmanlijski napadi i pustošenja, započeti sredinom 15. a nastavljani kroz gotovo čitavo 16. stoljeće uzrokovali su na hrvatskim prostorima, poglavito onima između Save i Velebita, niz demografskih poremećaja. Postavši ishodištem slapovitog migriranja stanovništva, ti su prostori ostali prazni, a depopulacija je bila uzrokom razgradnje i propadanja društvenih zajednica. Premda ih ne možemo poduprijeti posve pouzdanim brojčanim podacima, opće značajke su poznate. Između 1450. i 1550. južni i sjeverni migracijski smjer bili su najčešći putovi kojima je stanovništvo ugroženih područja napuštalo Hrvatsku. Razlika je samo u periodizaciji njihova djelovanja. Sjeverni migracijski smjer kronološki se nastavljao na prethodni južni.¹

Sačuvani urbari pokazuju da je nakon osmanlijskih provala na mnogim vlastelinstvima u Hrvatskoj bilo opustošeno i do polovice seljačkih posjeda.² Zagrebački biskup Šimun Erdödy tužio se 1540. kako Osmanlije svakodnevno pustoše biskupska vlastelinstva Ivanić, Čazmu i Dubravu zbog čega polja ostaju neobrađena, a stanovnici napuštaju posjede.³ Nekoć velika vlastelinstva Rasinja, Rakovec i Vrbovec ostala su na kraju 16. stoljeća gotovo bez podložnika; vlastelinstvo Varaždinske Toplice spominje opasnost od Osmanlija kao razlog smanjivanja stanovništva i gospodarske djelatnosti; vlastelinstvo Božjakovina spaljeno je i opustošeno 1591.⁴

Dakle, migracije u kasnom hrvatskom srednjovjekovlju, sa specifičnim uzrocima i posljedicama, imale su posve konkretne potisne činitelje. Te su se migracije dijelom usmjerile k sustavnoj kolonizaciji zapadnougarskog, donjoaustrijskog, moravskog i slovačkog areala, a razlikovale su se od tzv. tihih, većinom pojedinačnih seoba kakve je bilježila Europa tijekom srednjega vijeka kad su ljudi naseljavali krajeve većih egzistencijalnih mogućnosti. Naseljavanje Hrvata na zapadnougarskom području započelo je poslije 1493., a svakako prije 1515. kad se na vlastelinstvu Željezno već nalaze seljaci s hrvatskim prezimenima.⁵ Snažan val iseljenika iz Hrvatske stigao je u zapadnu Ugarsku već 20-ih godina 16. stoljeća. U Šopronskoj županiji naselili su se seljaci iz Like, Krbave i okolice Senja između 1522. i 1527.

Na značenje i posljedice naseljavanja hrvatskog stanovništva u nova područja potrebno je gledati optikom onodobnih političkih i gospodarskih uvjeta. Činjenica je da je osmanlijski prodor uzrokovao kaos te narušio osobnu i imovinsku sigurnost plemstva i njihovih podložnika i da su zbog toga oni bili prisiljeni bježati iz ugroženih krajeva. Odlazak je često bio organiziran, pa i potican od strane pojedinih magnata.⁶ Tako je Franjo Batthyány 1524. dobio kraljevsku povelju da na svoje posjede u Ugarskoj slobodno naseljava Hrvate koji više ne mogu živjeti u Kraljevini Ugarskoj. Sa svojih vlastelinstava u Slavoniji naselio je 1543. veliku skupinu bjegunaca na vlastelinstvo Güssing.⁷ Seljaci su također u velikom broju i spontano napuštali krajeve u kojima je zbog neprekidnih pustošenja postalo teško živjeti. U kontekstu tih pustošenja može se govoriti i o pogoršavanju položaja zavisnih seljaka kao o jednom od uzroka iseljavanja.⁸ No bijeg na sjever nije istodobno značio i prijelaz državne granice, nego se migriranje odvijalo unutar jedne države. Središnja moć zajedničkog vladara uskladila je austrijske i ugarske političke interese prije svega na planu zajedničke obrane od osmanlijskog nadiranja te ugrožavanja ugarskog i austrijskog područja. Može se reći da su u tom naporu bili angažirani svi slojevi društva: seosko i gradsko stanovništvo, kao i plemstvo, što je pomoglo pregrupiranju stanovništva iz južnih predjela, olakšalo migracijski tok⁹ i produbilo do tada slabe veze između sjevernih i južnih područja. Naposljetku, kriza feudalnog sustava koja je u 16. stoljeću zahvatila srednjoeuropski prostor umnogome je utjecala da su naseljenici s juga prihvaćani kao dobrodošla radna snaga na opustjelim imanjima.¹⁰

U usporedbi s površinama koje se moglo eksploatirati, radne snage nije bilo dovoljno pa je mogućnost preseljenja seljaka često bila prihvatljiva alternativa. S druge strane feudali su nastojali povećati svoje posjede kako bi ih priveli tržišnoj proizvodnji te su prisilnim oblicima nastojali održati patrimonijalnu vlast. Založna vladareva vlastelinstva u austrijsko-ugarskom graničnom prostoru tako već u prvim desetljećima 16. stoljeća prihvaćaju hrvatske došljake. Pretpostavlja se da su na širokom rubnom području između Karpata i Alpa tijekom 16. i u prvoj polovini 17. stoljeća Hrvati kolonizirali oko 300 sela.¹¹

Na osnovne uvjete gospodarskog, socijalnog i kulturnog života u prvim desetljećima utjecala je socijalna struktura samih hrvatskih kolonista, stupanj društveno-gospodarskog razvoja njihovih susjeda te geografska raščlanjenost naseljenog područja. Činjenica je da je prostor na koji su se Hrvati trajno naselili oduvijek slovio kao pogranični te da su se na nj i u ranijim povijesnim epohama naseljavale različite etničko-jezične grupe.¹² Na hrvatsku seobu može se stoga gledati kao na kockicu mozaika u sklopu velikih migracijskih pomicanja dugog vremenskog trajanja. No s vremenskog gledišta ona je nosila biljeg trajnosti, utkan u svijest sudionika i njihovih potomaka koji su naraštajima prenosili maglovite priče o staroj domovini iz koje su potekli. Stoga se može pretpostaviti da se na hrvatske doseljenike nije gledalo kao na došljake, odnosno strance u klasičnom značenju te riječi.

Slika naseljavanja u zapadnougarskim županijama najbolje osvjetljava udio doseljenika u oblikovanju i stabiliziranju krajovalika. Budući da su hrvatski naseljenici u velikoj većini bili kmetovi, njihova se selidba u znanstvenoj literaturi percipirala kao jedna velika, seljačka selidba, ostvarena inicijativom feudalača.¹³ No mimo seljačkog elementa postojali su i drugi socijalni slojevi te selidbe, važniji po svojoj funkciji negoli po broju. Među njima, doduše malobrojni, bili su i pripadnici visokog plemstva – magnati te u nešto većem broju niži plemići. Ovi potonji često su pri seobama imali posredničku ulogu između onih koji su se htjeli odseliti i njihovih novih gospodara, za što su bili nagrađivani zemljišnim posjedima.

Po svemu sudeći, plemići su bili inicijatori seobe i naseljavanja hrvatskih kolonista, poglavito oni koji su imali imanja i u Hrvatskoj i u Ugarskoj. Poticaj za preseljavanje često su uzrokovali gospodarski razlozi. Naime, svojim su kmetovima tako mogli osigurati utočište, a svoja propala imanja u graničnim područjima Ugarske i Austrije oživjeti i privesti tržišnom poslovanju. Takve su velikaške obitelji bili Nadásdy, Erdödy i Bathyány. Velikaška obitelj Nadásdy imala je posjede u Križevačkoj (gospoštije Međurić i Velika) i Zagrebačkoj županiji

(gospoštiju Steničnjak), obitelj Batthyány posjedovala je vlastelinstva Greben, Zamlaće i Garešnicu, dok je obitelj Erdödy posjedovala vlastelinstva Cesargrad, Samobor, Okić, Želin, Bijelu Stijenu i Moslavinu.¹⁴ Velikaške su obitelji planski preseljavale kmetove¹⁵ na svoja ugarska imanja koja su im mogla pružiti osobnu sigurnost i osnovne radne i životne uvjete, no vrlo često su, nakon gubitka zavičaja, seljaci bježali spontano, u većim ili manjim skupinama. Često je i kralj velikašima davao privilegij na temelju kojega su smjeli slobodno naseljavati kmetove.¹⁶ Njihovu ulogu u naseljavanju Hrvata valja gledati u tijesnoj vezi s politikom Habsburgovaca na jugoistoku. Pokazalo se, naime, da obrana hrvatskih zemalja pomoću kraljevske vojske i plemićkih četa može iz logističkih razloga biti učinkovita jedino ako su vlastelinstva kojima je prijetila osmanlijska opasnost uspijevala održavati relativno gustu napučenost. Za obranu zemlje trebali su seljaci koji su mogli snositi feudalne terete, odnosno tlakom graditi i održavati utvrde te opskrbljivati posade utvrđenih gradova. Oni su snosili i najveće terete u osmanlijskom zaustavljanju i obrani zemlje. Uz granicu koja se sve do kraja 16. stoljeća pomicala na sjeverozapad nastajala su opustošena područja, a neizdrživi životni uvjeti prisiljavali su stanovništvo na selidbu.

Svakako da je jedna od najgorih pojava bilo odvođenje stanovništva u ropstvo koje zapravo nije ništa drugo nego nasilan oblik raseljavanja.¹⁷ S druge strane, zemaljski vladari koji su poticali i organizirali selidbe, bili su vlasnici imanja na koja su se ti isti iseljenici naseljavali. Očito da je u tim turbulentnim vremenima prijeteća elementarna ugroženost nadvladavala odgovornost zemaljskih gospodara za gospodarsko, vojno ili demografsko stanje zemlje. Unatoč apelima hrvatsko-slavenških staleža da se iseljavanja zaustave, selidbeni se valovi nisu stišavali.¹⁸

Migracije 16. stoljeća dosad su istraživane poglavito kao problem naseljavanja hrvatskih seljaka u nove postojbine, dok je problem iseljavanja ostao u pozadini istraživačkih interesa, premda su uz iseljavanje tijesno povezana važna pitanja društveno-go-

spodarskog razvoja Hrvatske. Ako je u 15. stoljeću i prvim desetljećima 16. stoljeća hrvatske zemlje obilježavao uspon robno-novčanih odnosa i nastajanje brojnih gradova i trgovišta gdje su se seljaci mogli uključiti u trgovinu poljoprivrednim proizvodima, već tridesetih godina 16. stoljeća počinju se izražavati tendencije koje postupno pogoršavaju dostignuto stanje konjunktura. Razlogom seoba također su bili potiskivanje procesa koji su vodili prema oblicima ranog kapitalizma te istodobno jačanje procesa refeudalizacije. Uz spomenute razloge, poticaj iseljavanju bile su nerodice i gladi od koje su umirale brojne seljačke obitelji (1517., 1569., 1627.-1630.)¹⁹

Dakle, osmanlijsko osvajanje te druge krizne pojave u hrvatskom društvu ranoga novog vijeka imali su za posljedicu depopulaciju hrvatskih zemalja. Depopulacija je bila najjače izražena na dijelovima hrvatskih pokrajina gdje su osmanlijske provale bile najjače, a to je područje između Save, Kupe, Une i Velebita. Kako se na tom području istodobno odvijao i proces rastakanja srednjovjekovnog društvenog ustrojstva, možemo zaključiti da su raseljavanje i iščezavanje društvenih zajednica bili znakovi visoke razine depopulacije u središnjim dijelovima hrvatskoga kraljevstva.²⁰ Djelovanje osmanlijskih provala nije se očitovalo samo kroz gubitak prostora već i kroz nenadoknativ demografski gubitak čiju kvantifikaciju nije moguće precizno odrediti.²¹ Zbog toga je u razdoblju turskih ratova u 16. stoljeću objašnjiv društveni zastoje hrvatskih zemalja.²²

2. Prostorne mijene i nove seoske zajednice

Put od mjesta polaska do definitivnog sjedilačkog naseljenja trajao je etapno, gotovo jedno i pol stoljeće. Iako još uvijek postoje prijevori oko pitanja periodizacije selidbenih valova, većina povjesničara danas prihvaća teoriju po kojoj se masovno migriranje seoskog stanovništva odvijalo u tri razdoblja: od kraja 15. do 30-ih godina 16. stoljeća; od 30-ih do 70-ih godina 16. stoljeća te razdoblje od kraja 16. do polovice 17. stoljeća.²³ Kveta Kučerova tu je periodizaciju dodatno objasnila istaknuvši kako je u prvom razdoblju nakon 1493. preseljavanje teklo kao

vojna evakuacija koju su hrvatske vlasti smatrale privremenom. Zbog daljnjeg kompliciranja političke i vojne situacije, iseljavanje je – smatra Kučerova – izmicalo kontroli Hrvatskog sabora te prestalo biti problem hrvatskih vladajućih krugova. Već nakon osmanlijskog pustošenja Like i Krbave 1514. prve bjege nalazimo na prostorima zapadne Ugarske i Donje Austrije, a nakon Mohačke bitke iseljavanje je intenzivirano. Urbarni spisi vlastelinstva Eisenstadt iz 1527. pokazuju da su na tom vlastelinstvu živjele mnogobrojne hrvatske obitelji kojima je uz ime dodano *Krabat*.

Početak drugog razdoblja Kučerova vremenski smješta nakon 1532. kada su zbog osmanlijskog prodora Hrvati iz okolice Otočca te s područja između Kupe i Une iseljavali u zapadnu Ugarsku. No masovni doseljenički val dogodio se tijekom 1533. i on je bio logična posljedica prethodnih burnih zbivanja u Pokuplju, Pounju i Slavoniji. Masovno odvođenje u sužanjstvo, brojni nestali i poginuli u turskim prepadima, pustošenje širokih seoskih područja u brzim turskim pohodima – sve to zajedno uzrokom je najvećeg selidbenog vala koji je 1533. zapljusnuo zapadnu Ugarsku. Ta se godina obilježava kao početak života hrvatskih kolonista u novoj domovini. Nakon pada Kostajnice 1556. sljedeći migracijski val hrvatskog stanovništva, većinom iz okolice Slunja, doselio se na područje Šopronske, Mošonske i Požunske (Bratislavske) županije.²⁴ Posljednja selidba drugog razdoblja datira između 1565. i 1580.²⁵ Nakon pada Krupe 1565. počinje masovno iseljavanje seljaka iz okolice Kladaše, Steničnjaka, Slunja i Primišlja prema današnjem području Gradišća, Moravskoj i okolici Bratislave.

I napokon, treće razdoblje selidbi odnosi se na doseljavanje vlašskog stanovništva. Kučerova smatra da su se u zapadnu Ugarsku Vlasi doselili s hrvatskog područja. Naime, vlaške zajednice, smještene na području Like, porječja Zrmanje, kraških predjela zadarsko-šibenskog zaleđa i Cetinske krajine,²⁶ unatoč prožetosti s hrvatskim društvom, uslijed stoljetne prostorne izdvojenosti, sačuvale su neke elemente socijalno-pravne posebnosti koja se uglavnom svodila na to da su uživali status slobodnih seljaka

i obvezu vojnog služenja feudalnom gospodaru. Početkom 17. stoljeća Vlasi naseljavaju 13 naselja između Rechnitza i Schlaininga: Stari Hodaš, Bandol, Podgorje, Rupišće, Ključarevac, Marof, Rorigljin-Širokane, Poljance, Hrvatski Ciklin, Sabaru, Milištrof, Bošnjakov Brig i Parapatićev Brig.

Po svemu sudeći, vlaška kolonizacija vezana je uz nastojanje plemstva da iskoristi i privede kulturi veće površine zemlje u brdskim područjima te šumska područja koja je trebalo krčiti. Premda još uvijek postoje određene dvojbe oko etničko-vjerskog porijekla doseljenih Vlaha, neosporno je da najvažnija vrela iz 17. stoljeća uključuju Vlahe pod naziv *Croatae*. U urbarima su naznačeni imenom Valachi, Oláhok, Walachen prije svega zbog posebnog pravnog položaja (kao uživatelji tzv. *vlaškoj prava*) u odnosu na ostalo podaničko stanovništvo. Kolonizacija Vlaha vremenski zatvara val masovnih migracija iz Hrvatske. Ona je također sastavni dio hrvatske kolonizacije koja se izdvaja jedino kasnijim dolaskom i različitim socijalnim položajem naseljenika.²⁷

Dolazak u nova područja srednje Europe značio je za izbjegle Hrvate nov povijesni početak. Hrvatski došljaci – kolonisti naselili su tijekom 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća znatno širi prostor nego što je današnje područje naseljenosti gradišćanskih Hrvata, uglavnom ograničeno na pokrajinu Gradišće (bez južnog dijela koji obuhvaća kotar Jennersdorf) te određen broj sela s mađarske strane granice prema Austriji i nekoliko sela u Slovačkoj (okolica Bratislave). Prostor naseljavanja u 16. i 17. stoljeću obuhvatio je rubne dijelove Bečkog bazena, donjoaustrijsku Moravsku zavalu, Moravsko polje, moravsko područje rijeke Thaye i jugozapadnu Slovačku s obje strane Malih Karpata. Geografske, klimatske i vegetacijske crte novoga krajolika sličile su panonskom, a obilježavala ga je i multietničnost.²⁸

Prostorni prodor novopridošlih Hrvata svakako je utjecao na složeni proces raznorodnosti i spajanja u kojemu su se prožimala različita jezično-etnička područja. Na tom je području u ranijim stoljećima došlo do jakog naseljavanja njemačkih kolonista koje su vodili i poticali vladari i krupno ugarsko plem-

stvo. Stoga je mađarsko-njemačka jezična granica u 16. stoljeću slijedila u glavnim potezima današnju državnu granicu Austrije i Mađarske. Drugim riječima, područje naseljavanja Hrvata podjednako je penetriralo u već postojeće njemačko i mađarsko jezično područje. U jugozapadnoj Slovačkoj sjeverno od Dunava situacija je bila drukčija: u vrijeme naseljavanja Hrvata na tom su području dominirali Slovaci koji su postupno potiskivali nekoć pretežno njemačke i mađarske koloniste. Jednaku sliku pružala je i Moravska zavala, u kojoj su dominirali Slovaci s tek nešto njemačkih naselja.²⁹ Međutim, na tim je područjima hrvatski element ujedno bio izložen bržoj asimilaciji, osobito u vrijeme protureformacije kad su Hrvati, naseljeni u njemačkom ili slovačkom susjedstvu, većinom prihvatili slovački jezik, bliži njihovom materinskom jeziku.

Iako se pojedini društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja Hrvata u prvim stoljećima naseljavanja često gube u neodređenosti i nedostatku vrela, one ipak sadrže dovoljno uporišnih obavijesti na temelju kojih je moguće sagledati njegove osnovne tokove. Prema općeprihvaćenoj teoriji, agrarna kriza u Europi nastupila je u 16. stoljeću zato što je uz pad broja stanovništva zbog naleta zaraznih bolesti (kuge) agrarna proizvodnja ostala ista. Pad cijena žita destimulirao je obradu oranica, a to je dovelo do napuštanja proizvodnje i napuštanja imanja i sela.³⁰

Stanje na zakupnim vlastelinstvima u zapadnoj Ugarskoj pogoršalo se tridesetih godina 16. stoljeća u vrijeme osmanlijskih napada. U pohodu osmanske vojske na Beč stradala su mnoga sela i imanja u sjevernom Gradišću. Porezne konskripcije iz toga razdoblja pokazuju mnogobrojna pusta (deserta) imanja i spaljena (*combusta*) sela. Ipak, uzroci za pojavu bijega i depopulacije samo se jednim dijelom mogu pripisati osmanlijskom pustošenju. Felix Tobler s pravom smatra da su mnoga imanja u zapadnoj Ugarskoj bila opustošena prije 1532. Nakon što su sela opustjela, često su susjedne općine zakupljivale ili jeftino kupile napuštena selišta da bi mogle gospodarski preživjeti.³¹ Alodijalna gospodarstva povećavala su se pod Habsburgovcima, a tu su zemlju vlastelini rijetko oduzimali seljacima. Alodij

nije obuhvaćao samo obradivu zemlju, već i voćnjake i vinograde koje su često obrađivali nadničari.³²

Ukratko prikazani društveno-gospodarski uvjeti u kojima se odvijao proces hrvatske kolonizacije pokazuju da su hrvatski kolonisti napućivali seoska imanja u selima koja su u razdoblju kasnosrednjovjekovne agrarne krize imala smanjen broj stanovnika ili imanja koja su pretrpjela štete u osmanlijskim pohodima, dok su samo iznimno ponovno obnavljali naselja opustošena u razdoblju od 1529. do 1532.³³ Iz sačuvanih izvora može se vidjeti da su općine često htjele za sebe zadržati napuštenu zemlju nalazeći u toj odluci višestruke gospodarske interese. Tu su zemlju općine radije davale u zakup, primjerice, za ispašu trgovcima stokom, ili je pak feudalac opustošenu zemlju potapao kako bi napravio ribnjak.³⁴

Hrvatski naseljenici u prvoj polovini 16. stoljeća upotpunjuju složenu etničku sliku zapadnog rubnog područja Ugarske. Uz susjede Nijemce, Mađare, Slovake i Čehe, Hrvati tako postaju novi, doseljeni etnik koji se cjelovito uključuje u već postojeću raznorodnu zajednicu. Povjesničar Josef Breu izradio je raščlambu naselja podijelivši ih na novoutemeljena, nastala u razdoblju naseljavanja, na doseljena osnovna naselja te na tzv. kćerinska naselja, pri čemu je istaknuo kako su u pravilu nova utemeljenja bila čisto hrvatska sela, dok su doseljena bila jezično izmiješana. Baveći se detaljno tipologijom naselja, Breu razlikuje osnovna doseljenja i ponovna utemeljenja sela nestalih u srednjovjekovnim pustošenjima ili napuštenih uslijed osmanlijskih upada. U kćerinska naselja Breu svrstava dijelove novoutemeljenih naselja, zapravo naseobinske skupine u pretežno brdskom području južnoga Gradišća.³⁵ U svakom slučaju, raznolikost, posebnost i gustoća stvaranja novih, novih/starih ili kćerinskih naselja potvrđuje snagu migracijskog gibanja čiji je prvenstveni cilj bio želja za životom u sigurnosti.

3. Geografski razmještaj naselja koloniziranih Hrvata

Dvjestotinjak sela koja su tijekom 16. stoljeća naselili hrvatski kolonisti obuhvatilo je današnji prostor Gradišća i Donje

Austrije, mađarske županije Šopron, Mošon, Vas, Zala i Győr te dijelove Češke i Slovačke. Hrvatska naselja prostirala su se u obliku nepovezanog lanca kojemu je sjevernu kariku tvori-la skupina naselja u Moravskoj. Krajnja sjeverna točka te kolonizacije je selo Hovorany³⁶ koje je u zadnjem desetljeću 16. stoljeća bilo obnovljeno hrvatskim rezidentima. Većinskih hrvatskih sela u Moravskoj bilo je desetak: Frelištof, Nova Prerava, Dobro Polje, Glogovac, Poštornja, Hrvatska Nova Ves, Pashlavky (Charváty), Brod na Dyji. Vrela pokazuju da je razina naseljenosti tog područja na početku 16. stoljeća bila niska pa su hrvatski kolonisti dočekivani kao dobrodošla radna snaga na zapuštenim imanjima. Pojedinačno, hrvatski naseljenici nalazili su se na cijelom području južne Moravske. Njihova se prisutnost objašnjava činjenicom da su najvažnija vlastelinstva do 70-ih godina 16. stoljeća bila u rukama jednoga feudalnog gospodara.³⁷ Zahvaljujući “zatvorenosti komuniciranja” zbog stoljetnog njemačkog okruženja, sve do sredine 20. stoljeća tri su sela (Frelištof, Nova Prerava i Dobro Polje) uspjela sačuvati hrvatsku zasebnost. Njihov je govor bio ikavski, a narječje čakavsko, što upućuje na zaključak da su potjecali iz kraja između Kupe i mora. Nažalost, ta je najmanja grana moravskih Hrvata raspršena nasilnim preseljenjem 1948.³⁸

Počeci hrvatske kolonizacije na području današnje Slovačke sežu u prva desetljeća 16. stoljeća. Već nakon Mohačke bitke 1526. pojedini niži hrvatski plemići imaju ulogu lokatora,³⁹ no masovnije naseljavanje odvijalo se u tri vremenska vala: 40-ih godina (kulminira 1548.), 50-ih godina (kulminira 1552./53.) te 60-ih i 70-ih godina 16. stoljeća.⁴⁰ Prostorna razdioba naselja bila je znatno šira nego u moravskom arealu – u trima osnovnim područjima – Pridunavlju, Záhorju do Skalice te području pod Malim Karpatima Hrvati su naselili četrdesetak sela.⁴¹ Jedno od prvih naselja koja su u Slovačkoj naselili Hrvati bila je Zahorska Bystrica, prema procjenama, naseljena već oko 1529. Nešto kasnije, utemeljili su hrvatski kolonisti naselje Mást koje dikalni popisi nazivaju 1533. *villa Crovacorum*, zatim Borinku, Vystoku na Morave, Stupavu, Zohor, Gajary, Láb, Devínsku Novu Ves, Dubravku, Mokrá Háj, Lamač, Čunovo, Jarovce i

Rusovce (iz bivše Mošonske županije), Velké i Malé Šenkvice, Chorvátsky Grob, Slovenský Grob i druga naselja.⁴² Većina sela u koja su Hrvati došli bila su već ranije naseljena, a samo tri su utemeljena kao nova: na zapadu selo Mást, koje danas samostalno ne postoji, ali je dio Stupave; Malé Šenkvice, danas dio nekadašnjih Velikih Šenkvica i selo Mokry Háj, na granici Slovačke i Moravske. Izloženost procesu asimilacije hrvatskih manjinskih sela u Slovačkoj tekla je od početka naseljavanja. Uvjete za asimilaciju, naravno, nenasilnu, stvaralo je slavensko okruženje. Iako je određen broj sela i u 18. stoljeću sačuvao hrvatski identitet, podaci iz popisa stanovništva u 19. stoljeću iskazuju samo ostatke hrvatskog naseljavanja.⁴³

Slični asimilacijski procesi zbivali su se i u Donjoj Austriji, gdje su hrvatski seljaci kao i u Slovačkoj naselili sedamdesetak sela. Područje hrvatskog naseljavanja na istoku je dopiralo do rijeke Morave, u trokutu između Dunava i Morave (u Moravskom polju) te između Dunava i rijeke Leithe. Najpoznatija sela hrvatskog nazivlja jesu Cimof, Cundrava, Malištrof, Haslava, Šari Grad, Cvendrof, Limištrof, Bratiselj, Poturno, Hrvatski Ogrun, Frama, Katse, Gošteta i druga. Najstariji dokument koji potvrđuje preseljavanje u Austriju datira iz 1524. "kojim nadvojvoda Ferdinand naređuje kapetanima u Austriji da hrvatskoga plemića Mihaela Bučića i njegovu služinčad i podanike, koji su iz straha od mogućeg progona od Turaka morali napustiti svoju domovinu, i čije je naseljavanje u Austriji odobreno, puste bez ikakvih zapreka i da bez naplate putarine i carine mogu proći cijelom zemljom te da imenovanima pruže pomoć i podršku".⁴⁴ Hrvatska kolonizacija u Donjoj Austriji bila je specifična po tome što na tom području nije bilo novoutemeljenih naselja već se zapravo radilo o rekolonizaciji, ponovnom naseljavanju opustjelih područja ili popunjavanju djelomično naseljenih područja.⁴⁵ U 19. stoljeću većina hrvatskih naselja u Donjoj Austriji bila je germanizirana.

Za Hrvate naseljene tijekom 16. i u 17. stoljeća na području nekadašnjih pet županija Kraljevine Ugarske: Vas (Željezno), Šopron, Mošon, Zala i Győr danas se rabi općeprihvaćen naziv

gradišćanski Hrvati. U taj pojam ulaze i Hrvati u Slovačkoj i zapadnoj Mađarskoj. Gradišćanski ili burgenlandski Hrvati dobili su naziv prema austrijskoj saveznoj zemlji *Burgenland* ili hrvatski *Gradišće*. Radi preglednosti i nemogućnosti potpune rekonstrukcije prvotnog oblika i gustoće naselja, povijesni razmještaj hrvatskih naselja ovdje je prikazan prema geografskoj podjeli Gradišća na sjeverno, srednje i južno s graničnim naseljima u Mađarskoj i Slovačkoj.

Na prostoru sjevernog Gradišća naselili su Hrvati u 16. stoljeću tridesetak sela koja su se tijekom srednjovjekovnih pustošenja prorijedila, a u pravilu su bila nastanjena u većem broju njemačkim, a u manjem broju i mađarskim etnikom. Jedino su dva naselja bila potpuno napuštena (Celindof, njemački Zillingtal i Štikapron, njemački Steinbrunn). Za napućivanje sela u Sjevernom Gradišću bila su zaslužna založna vlastelinstva Habsburgovaca Željezno i Forchtenstein te uprava grada Šoprona.⁴⁶ Nekad potpuno njemačka sela, poput Rasporka (Draßburg) i Pajngrta (Baumgarten) postala su većinska hrvatska, dok su se druga popunjavala Hrvatima, Nijemcima i Mađarima. Hrvatski etnik varirajući je prevladavao u sljedećim selima koja se danas nalaze u Austriji: Cikleš, Orbuh, Cogrštof, Klimpuh, Cindrof, Vulkaprodrštof, Otava, Celindof, Velika Holovajna, Vorištan, Trajštof, Uzlop, Gijeca, Novo Selo, Bijelo Selo, Raušer, Kreništof, Melindof, Česno i Lajtica te sljedećim selima na području današnje zapadne Mađarske: Rajka, Bizunja, Hrvatska Kemlja, Ugarska Kemlja, Lebenj i Ivanci.

Za uvjete hrvatske kolonizacije na području srednjega Gradišća od velike je važnosti bilo postojanje većeg broja srednjih i manjih vlastelinstva kao što su kerestursko, kisečko, sarvarsko, šopronsko, kloštarsko i druga koja su poticala obnovu djelomice ili posve napuštenih njemačkih i mađarskih naselja. Na tom području hrvatski su naseljenici kolonizirali oko 40 sela. Neka njemačka sela su se priljevom hrvatskog stanovništva u potpunosti kroatizirala, poput Velikog Borištoga (njemački Großwarasdorf), Frakanave (njemački Frankenau) i Prisike (njemački Pressing). Vrela bilježe isti slučaj i kod nekih mađarskih

sela koja su se kroatizirala, primjerice Kloštar, Vedešin ili Umok. U svakom slučaju, i u srednjem Gradišću Hrvati naseljavaju već utemeljena sela i u njima stvaraju prostor slojevitih dodira s domaćim stanovništvom. Iznimke su jedino sela Pervane i Bajngrob, koja su Hrvati utemeljili kao nova naselja.⁴⁷ Najpoznatija hrvatska naselja srednjeg Gradišća su Dolnja Pulja, Veliki Borištof, Mali Borištof, Mjenovo, Gerištof, Filež, Pervane, Frakanava, Drfelj, Bajngrob, Mučindrof, Longitolj, Šuševo i Filež (sela u današnjoj Austriji), te Koljnof, Vedešin, Sečemba, Umok, Unda, Prisika, Plajgor, Židan i Temerje (sela u današnjoj Mađarskoj).

Područje južnog Gradišća doživjelo je hrvatsku kolonizaciju u ponešto drukčijim uvjetima nego ostali dijelovi Gradišća. Razloge valja tražiti u činjenici da su velika vlastelinstva na tim prostorima držale magnatske obitelji Batthány i Erdödy. Franjo Batthány u svom je posjedu imao vlastelinstvo Novi Grad (Güssing) koje mu je 1524. za zasluge u borbi s Turcima dao kralj Ludovik II.⁴⁸ U Ugarskoj je osim Novog Grada posjedovao i vlastelinstva Solunak (Schlaining) i Rohunac (Rechnitz), ali i mnogobrojna imanja na hrvatsko-slavonskom području. Velikaška obitelj Erdödy posjedovala je u Ugarskoj vlastelinstva Körmend i Veresvar (Rotenthurm), kao i mnoga vlastelinstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Ugrožene kmetove preseljavali su sa svojih južnih imanja na sigurniji sjever.⁴⁹ Kao organizatori kolonizacije te su velikaške obitelji ponajviše pridonijele činjenici da je prostor južnoga Gradišća tijekom 16. i 17. stoljeća dobivao i hrvatsko etničko obilježje.

Hrvatska naselja u južnom Gradišću većinom su se koncentrirala oko vlastelinstava Güssing, Körmend, Eberau, Rohunac i Solunak. U neka su naselja ispočetka Hrvati kolonizirani kao manjinski etnik s njemačkom ili mađarskom većinom, ali je s vremenom dotok jakog hrvatskog naseljeničtva nadraslo i asimiliralo prethodno pa su ona postala gotovo čista hrvatska. Takav je slučaj s naseljima Mala Borta, Pinkovac, Nadalja, Sabara. Dosta je bilo naselja u koja su magnati naselili Vlahe s primarnom zadaćom da organiziraju obranu vlastelinstava

Rohunac-Solunak i Verešvar (Solunak, Širokane, Ključarevac, Bandol), a također i tzv. kćerinskih vlaških naselja, nastalih u 17. stoljeću (Rorigljin).⁵⁰ U nekim je naseljima bilo razmjerno mnogo obitelji plemićkog podrijetla. Sve u svemu, u južnom Gradišću hrvatska je kolonizacija u 16. i 17. stoljeću obuhvatila oko 80 sela.

Prostorni opseg i broj hrvatskih naselja nisu bili statična kategorija, nego su se mijenjali tijekom vremena, ovisno o klimatskim, gospodarskim, političkim, religijskim i drugim uvjetima. Nakon seobe, prilagođavanja i stabiliziranja mogao se uočiti trend prostornog dobitka i prostornog gubitka hrvatstva. U prvobitno miješanim selima gdje je prevladavala hrvatska većina, nehrvati su se razmjerno brzo asimilirali. To se poglavito događalo u selima u Mađarskoj gdje sve do 18. stoljeća nacionalno pitanje praktički nije postojalo. Asimiliranje nehrvatskog elementa u sklopu koloniziranih naseobina završeno je krajem 17. stoljeća. U Donjoj Austriji takvih pojava nije bilo jer su staleži sustavno sprječavali kroatizaciju. Uvjeta za prostorni dobitak i zgušnjavanje naselja bilo je u južnom Gradišću gdje su se od hrvatskih sela odvojila naselja brdskih kuća. Nasuprot mogućnostima za prostorno širenje, mogućnosti za prostorni gubitak bile su mnogostruke, primjerice od napuštanja naselja, utemeljenja nehrvatskog naselja u granicama hrvatske općine, jezičnog asimiliranja izvorno većinske jedinice hrvatskog naselja, iseljavanja hrvatskih sela i dr.⁵¹ Imamo li na umu činjenicu da se hrvatska kolonizacija dogodila na tuđem prostoru i da su hrvatska naselja od početka bila okružena stranim etnijama, spomenute mogućnosti prostornog gubitka predstavljat će trajnu prijetnju asimilaciji koju će dodatno osnažiti prostorne razlike, udaljenost od matičnog naroda, razmjerno kasna kulturna homogenizacija, nepostojanje građanske elite i sl.

4. Ostali socijalni slojevi seobe

S procesom seobe hrvatskog stanovništva tekao je u Srednjoj Europi paralelni proces opće krize feudalnog poretka. On je doveo do niza društvenih promjena. Jedna od važnih svakako

je depopulacija koja je uzrokovala pojavu poznatu pod nazivom *Wüstungen*.⁵² Potraga za fizičkom sigurnošću dovodila je do uzmicanja naselja, ponekad do nestanka cijelih sela, što se kontinuirano zbivalo kad god bi neko područje zahvatio rat. Opadanje stanovništva na nekim područjima Srednje Europe nazivano je demografskim slomom, no ako je ta kvalifikacija i ponešto pretjerana, u svakom slučaju manjak stanovništva dovelo je do manjka radne snage. Troškovi upravljanja na imanjima su se povećavali pa su vlasnici počeli razmatrati način kako da imanja opet postanu profitna. Jedan od načina na koji je plemstvo moglo povratiti prihode bilo je traženje unosne službe na dvoru, što se pokazalo korisnim za neke pripadnike visokog plemstva.

Kad je riječ o položaju hrvatskoga plemstva, događaji nakon Mohača otkrili su bezvlašće i nemogućnost učinkovite obrane, što su Turci vrlo dobro iskoristili. Plemići koji su podržali Ferdinanda Habsburškog u građanskom ratu protiv Ivana Zapolje, ulazeći u dinastičku zajednicu s Habsburgovcima uspjeli su sačuvati privilegije hrvatskog kraljevstva. Oni su dobili Ferdinandovo obećanje da će im vladar, ukoliko izgube imanja u Hrvatskoj, zemlju vratiti ili im dati drugu u Ugarskoj.⁵³ Nakon završetka građanskog rata, Ferdinand je među svoje poklonike primio dio hrvatskog plemstva koje mu je spremno ponudilo svoje usluge. Među takvima bili su Petar Keglević, Nikola Jurišić, Juraj Frankapan Slunjski, knezovi Zrinski i Blagajski. Pored pripadnika visokog plemstva, kralju su se utjecali i mnogi niži plemići koji su dobivali određene službe, najčešće diplomatske ili savjetničke, poput Antuna Vrančića iz Šibenika.

Povijesna vrela pojedinih vlastelinstva u zapadnoj Ugarskoj bilježe mnogo prominentnih, imućnih Hrvata koji su služeći ugarskoj aristokraciji prije ili poslije stekli plemićku titulu. Oni koji nisu uspjeli steći plemstvo, stjecali su određene slobode ili imunitete. Unosno je također bilo služiti u privatnoj vojsci vlastelina ili pak dobiti namještenje u vlastelinskoj administraciji.⁵⁴ Dio hrvatskog plemstva dobio je za zasluge u obrani protiv

Osmanlija na poklon imanja od kralja (Nikola Jurišić, Marko Stančić, Ladislav More i drugi).

Krizno razdoblje prve polovice 16. stoljeća stvorit će na političkom planu uvjete za postupnu centralizaciju države. No, koliko god je plemstvo moglo koristiti državni aparat za ostvarenje svojih interesa, još više mu je koristila slabost kralja. Plemstvo se našlo u oslabljenom položaju kad su im počeli opadati prihodi s imanja, a uvećavati se troškovi vođenja ratova. Ratovi s Turcima zahtijevali su veći broj ljudi i stalnu vojsku. S obzirom na te zahtjeve, ni pojedini feudalski nisu mogli snositi troškove niti osigurati ljudstvo, pogotovo ne u doba depopulacije. Manjak radne snage na imanjima u zapadnoj Ugarskoj mogao se samo polagano i djelomično nadomjestiti unutrašnjom migracijom seljaka iz jače naseljenih njemačkih područja. Pritom jezična pripadnost podanika vlastelinima u 16. stoljeću bila je prilično nevažna.⁵⁵

Ratne prilike i pustošenja u Hrvatskoj i Slavoniji pospješile su proces kolonizacije na zapadnougarskom području. Hrvatski kolonisti sve se više nude kao radna snaga na opustjelim vlastelinstvima. Feudalski koji su imali imanja u Ugarskoj potiču, dakle, hrvatske seljake na preseljenje i iz gospodarskih razloga. Tom se činjenicom nipošto ne umanjuje opseg i značenje spontanog bijega seljaka iz hrvatskih krajeva zbog nepodnošljivih uvjeta života u vremenu dugotrajnih i iscrpljujućih ratova, ali se ukazuje na to da je značajni čimbenik u procesu hrvatskih seoba bilo plemstvo. Izvori naime pokazuju da je plemstvo u seobi bilo važan socijalni sloj i da se migracija hrvatskog stanovništva ne može percipirati kao isključivo seljačka seoba.⁵⁶

Prema tvrdnji povjesničarke Vere Zimányi, jednu kariku, premda skromnu, u tom lancu činili su i imućni seljaci koji su se u novim uvjetima vrlo brzo i dobro snašli. Imućni seljak kupuje slobode (imunitete), kasnije on postaje mlinar, njegov sin će u dvorcu preuzeti neku službu i slično. Ona s pravom ukazuje na socijalnu kapilarnost i profesionalnu mobilnost hrvatskog društva na novonaseljenom području koja je bez dvojbe postojala, a koja se u istraživanjima često zanemaruje.⁵⁷

Prilika je postaviti pitanje jesu li duhovna vlastelinstva (biskupska, stolnih kaptola, samostanska) igrala bilo kakvu ulogu kao kolonizatori hrvatskih kolonista. Tobler ističe “kako nisu igrala nikakvu ili jedva neku ulogu”. Razloge nalazi u činjenici da je kolonizacija pala u vrijeme prodiranja reformacije kad su mnogi samostani – zbog pomanjkanja podmlatka ili drugih razloga – bili sekularizirani. Jedini crkveni posjed na kojemu su bili kolonizirani Hrvati jest vlastelinstvo Kloštar (Klostermarienburg), no i ono se već od 1532. postupno sekulariziralo.⁵⁸ Nasuprot tomu, uloga svećenika u procesu seobe nije nipošto bila zanemariva. Hrvatski svećenici pratili su izbjeglice dijeleći s njima nedaće na putu do mjesta stalnog naseljavanja pa je već tom činjenicom njihova uloga bila bitna.

Konačno, društveni krug činitelja hrvatske seobe zatvara poseban sloj ljudi koje su već suvremenici nazvali *lokatorima*. Lokatori su u pravilu bili sitni plemići koji su se stavili na raspolaganje stanovništvu koje je željelo iseliti pa su tu seobu organizirano provodili. Organizaciju preseljavanja obavljali su ili za vlastelina ili samoinicijativno ako su posjedovali imanje sa svojim podanicima. Pregovaračku ulogu vršili su i u slučajevima kada je trebalo preseljavati seljake na vlastelinstvo drugog vlasnika. Za obavljene posao lokatori su nagrađivani posjedima koji su bili oslobođeni od feudalnih tereta.⁵⁹ Usprkos svemu, većina doseljenika ostali su seljaci s točno određenim pravnim i društvenim značajkama, a čiji je materijalni i duhovni položaj u središtu razmatranja ovoga rada.

II. TRADICIJSKI ŽIVOT IZMEĐU RUBNOSTI I INTEGRACIJE

IL TRADIZIONE E LA VITA
RUBINSTEIN INTEGRATE

1. Socijalni položaj hrvatskih kolonista

Agrarni odnosi u feudalnom društvu čine temelj materijalnog sadržaja feudalnih odnosa. O socijalnom i gospodarskom položaju hrvatskih seljaka u 16. i 17. stoljeću na prostoru zapadne Ugarske i Donje Austrije najviše obavijesti daju vlastelinski urbari, porezne konskripcije, kanonske vizitacije i drugi relevantni izvori iz kojih se može dobiti približna slika o cjelokupnom društvenom i gospodarskom položaju hrvatskih naseljenika. Ipak, socijalni položaj hrvatskih seljaka nije moguće razumjeti bez njihova uklapanja u širu prostornu i društvenu cjelinu u koju su se doselili budućci da su činili njezin sastavni dio. Želimo li usporediti položaj seljaka u Ugarskoj s položajem seljaka u hrvatskim pokrajinama, dolazimo do konkretnog pitanja: jesu li feudalni odnosi u hrvatskim pokrajinama imali bitno drukčije značajke od feudalnih odnosa na prostorima koji su kolonizirali Hrvati?

Pišući o agrarnim odnosima u Hrvatskoj, Josip Adamček je razdoblje od 20-ih godina 16. stoljeća pa do kraja tog stoljeća nazvao prijelaznim, a 17. stoljeće dobom refeudalizacije.¹ U prijelaznom razdoblju, ističe, započinju osmanlijske provale s pustošenjima koje su dovele do smanjenja stanovništva na pojedinim kmetskim posjedima – selištima u nekim područjima Hrvatske. Na mnogim je posjedima nakon tih pustošenja ostalo naseljeno samo 50-60% seljačkih posjeda. Na njih se 80-ih i 90-ih godina 16. stoljeća naseljavaju novi kmetovi.²

U Hrvatskoj i Slavoniji selište je bilo osnovna jedinica rustikala, a zemljišni fond koji su na vlastelinstvu držali zavisni seljaci-podložnici iskazivao se u selištima ili dijelovima selišta. Feudalni tereti određivali su se prema veličini seljačkog posjeda (selišta).³ Među zavisnim seljacima bilo je razlika u imovinskom statusu. Čitavo je selište u 16. stoljeću u pravilu bilo samo idealna mjera seljačkog posjeda pa je samo manji dio zavisnih seljaka, tzv. *integrista*, držao posjede takve veličine, dok su svi ostali držali polovicu ili četvrtinu selišta. Seljački su se posjedi većinom sastojali od sitnih parcela oranica i livada razbacanih po čitavom području sela i seoske općine.

Tijekom 16. stoljeća porasla je kategorija podložnih seljaka *želira* ili *inkvilina*. Oni su najčešće u posjedu držali krčevine, a vrela pokazuju da su na pojedinim posjedima želiri činili i do 30% podložnika. Kategoriju zavisnih seljaka činili su i *gornjaci*, siromašni seljaci koji su imali samo vinograde u kojima su izgradili svoje kućice. Posebnu kategoriju činili su *slobodnjaci* (*libertini*), seljaci koji su zbog obavljanja različitih poslova na vlastelinstvima bili djelomično ili potpuno oslobođeni davanja feudalne rente. Tijekom 16. stoljeća slobodnjaci dobivaju nasljedne povlastice, a u 17. stoljeću postaju brojna skupina podložnika na vlastelinstvima koja su se naseljavala nakon razdoblja osmanlijskih pustošenja. Umjesto davanja tlake, plaćali su novčane daće i služili kao vojnici u banderijalnoj vojsci vlastelinstva.

Na kraju, valja spomenuti i *predijalce* kao posebnu grupu feudalnih posjednika, vazalnih plemića na crkvenim posjedima. U 16. stoljeću postoje i predijalci kao manje grupe privilegiranih seljaka neplemića. Uživali su posjede koji su bili oslobođeni feudalnih tereta. Za uživanje privilegija morali su sudjelovati u vlastelinskim banderijima. Predijalci-seljaci bili su neposredni proizvođači, dok su predijalci-plemići držali feudalne posjede.⁴ Sela su u prosjeku imala deset kuća, a njihov se broj tijekom 16. stoljeća mijenjao. Na vlastelinstvima se prosječno nalazilo oko pedeset sela i zaselaka.

Iako o strukturi i tipu naselja hrvatskih kolonista općenite obavijesti daju urbari, posve jasnu sliku izgleda sela i oblika polja vrlo je teško rekonstruirati. Jesu li postojale razlike između nasobinskog krajolika koji su stvorili susjedi Nijemci i Mađari ili su Hrvati u nj unijeli neke nove, specifične elemente? Na to pitanje može se samo posredno odgovoriti. Naime, činjenica je da su se hrvatski kolonisti "umrežili" u već postojeći seoski krajolik te da su na nekim područjima taj krajolik naseljavanjem dodatno koncentrirali. Osim toga, izgled i veličina sela bili su uvjetovani razmrvljenošću zemljišnog vlasništva. Vlasnici posjeda utjecali su na oblike polja. Kod novog utemeljenja oblike polja trebalo je stvoriti. Kako su neka naselja građena u šumi, upo-

trijebljen je oblik krčevinskog ili uvratnog višedijelnog polja.⁵ I polja njemačkih sela, nastala na krčevinama, imala su identičan oblik. Ponegdje su se krčevinska polja podizala iz doline prema brdovitom predjelu, ponegdje obrnuto, od gorske kose prema dolini. Kad je riječ o selima koja su nastala ponovnim utemeljenjem osnovnih naselja, polja su gotovo isključivo uvratna višedijelna s uobičajenim rasporedom ukupnog posjeda.

Prvobitni izgled sela hrvatski su kolonisti uglavnom sačuvali kod doseljenja u već postojeća osnovna naselja. Međutim, pri ponovnom utemeljenju, osobito ako je naselje duže vrijeme bilo pusto, tlocrt sela se ponešto pojednostavio, no u cjelini hrvatska sela nisu bila drukčija od susjednih. Kod gradnje kuća preuzimali su iskušane oblike koji su odgovarali prirodnom i povijesnom okolišu.

Početni položaj hrvatskih seljaka na novonaseljenom području određivao je ugovor s vlastelinom kojim im je bilo dopušteno naseljavanje⁶ s određenom odgodom kolonizacijskih obveza. Rok odgode najčešće je trajao između tri i dvanaest godina, ovisno o tome koliko je područje u koje su se doselili bilo napušteno ili neobrađeno. U pravilu su najduže bili oslobođeni seljaci u novoutemeljenim, krčevinskim naseljima. Vlastelin im je često pomogao dajući im građevno drvo za gradnju kuća ili im je posuđivao sjeme i žito kako bi lakše prebrodili oskudicu do prve žetve. Uz to, susretljivim ponašanjem nastojao je novodošle seljake vezati za vlastelinstvo kako ne bi otišli drugom gospodaru. Dokumenti svjedoče da je bilo razmjerno mnogo primjera bijega seljaka zbog lošeg postupanja ili nametanja prevelikih tereta. No usprkos činjenici da su ugovori između feudalca i naseljenika precizirali vremensko oslobađanje od tereta, vrlo je vjerojatno da slobode nisu bile apsolutne i da su kolonisti od početka morali davati tlaku "kao što je to običaj kod želira u Slavoniji". Nakon isteka sloboda doseljenici su bili ubrojani u ostale podanike pa se njihov položaj nije razlikovao od položaja ostalih seljaka na vlastelinstvu.

Socijalni položaj hrvatskih podanika najbolje prikazuju sačuvani urbari.⁷ Iz njih je moguće dobiti odgovor na pitanje kolika

je bila materijalna snaga feudalnog posjeda i pojedinih slojeva plemstva te kakvi su bili socijalni i gospodarski uvjeti podanika. Urbari su također prvorazredni izvor za povijesnu demografiju jer omogućuju da se na temelju odnosa selišta i porti (fumusa) izračuna približan broj stanovnika.

Iz sačuvanih urbara može se vidjeti da je struktura posjeda hrvatskih kolonista bila slična onoj na hrvatskom području. Kao podanici vlastelinstva kmetovi su se dijelili u kategorije *sesijskih* seljaka (coloni sessionati, seljaci s lenom, seljaci s majurom i pripadajućim zemljištem), *željara* (inkvilini, podanici s kućom, ali bez pripadajućeg vezanog zemljišta) i *ukućana* (subinkvilini, kmetovi, željari bez kuće). Spomenuta podjela odnosi se prije svega na osobni odnos podanika prema vlastelinu te njegove obveze prema njemu i državi. Od svih podaničkih poreza i davanja zacijelo je najteža bila tlaka. Davanje tlake bilo je seljaku veliki teret, no postojala je mogućnost otkupa robote. Također povećao se i broj inkvilina pa je to zajedno dovelo do najamne radne snage, pogotovo u trenutku kad je vlastelin počeo stvarati alodijalnu zemlju. Zato su ugarski i hrvatski vlastelini sve češće tlaku zamjenjivali nadničarstvom. Izvan feudalnog statusa podložnici su mogli raditi različite poslove kojima su se uključivali u tržišne odnose. Bavili su se nekim zanatima, trgovinom, radili kao kočijaši, sezonski radnici i nadničari. U najsiriromašniji sloj seljaka ubrajali su se kmetovi, ponajprije sluge i nadničari.⁸

Socijalne prilike razlikovale su se u pojedinim područjima. Socijalno i gospodarski najrazvijenije područje bilo je Zadunavlje, gdje je razvoj gradova, obrta i trgovine pozitivno utjecao na život seljaka potičući ih na uključivanje u tržišne odnose. Obveze podanika u tom području najbolje ilustrira urbar vlastelinstva Červený Kamen iz 1543. koji je držala velikaška obitelj Fugger. Novi naseljenici uživali su kolonizacijsku slobodu u trajanju od tri do dvanaest godina. Vlastelinstvo se većinom sastojalo od cijelih i polovičnih selišta, ali je bilo posjeda s većim i manjim opsegom zemljišta. Opseg dodijeljene zemlje ovisio je o bonitetu te broju kmetova u naselju. Cijena jednog selišta kretala se od 3 do 79 florena. Ako se uz selište nalazila livada ili vino-

grad, cijena je bila viša. Bilo je i polovičnih selišta koja su vrijedila čak 110 florena. Naturalna davanja mogla su se zamijeniti novcem, a devetina se plaćala vinom. Podanik je na vlastelinstvu bio dužan obraditi vinograde, voziti žito, kositi livade, pripremiti i dovesti drva za ogrjev, pomagati pri gradnji nastamba, raditi u ribnjacima, što je zajedno s ostalim radovima iznosilo više od pedeset dana godišnje.⁹

Opisani uvjeti na spomenutom vlastelinstvu pokazuju da obveze podložnika prema vlastelinu nipošto nisu bile male. No precizno propisani urbarijalni uvjeti daju nam pravo na zaključak da su socijalni uvjeti na tom području bili povoljniji nego na drugim vlastelinstvima koja su urbarijalne dužnosti propisivala neodređeno, što je kod podložnika stvaralo osjećaj materijalne i socijalne nesigurnosti. Općenito se može reći da je socijalno-gospodarski položaj seljaka u južnim područjima naseljenosti bio lošiji. Tek će reformni apsolutizam Marije Terezije dovesti do ujednačavanja međusobnih prava i obveza u agrarnim odnosima u cijeloj zemlji.

Poseban socijalni položaj u okviru feudalne strukture zauzimali su Vlasi. Njihov socijalno-pravni položaj bitno se razlikovao od položaja običnih seljaka podložnika. Osnovni privilegij kojim su se razlikovali od običnih podanika bio je uživanje osobne slobode. Nazivali su se *libertinima*. Vršili su službu čuvara ili su utjerivali daće od nepokornih podanika. Davali su minimalna podavanja u naturi (uskršnje janje), a od radova najčešće uslugu striženja ovaca.¹⁰ Od stočara i nomada, Vlasi će se u idućim stoljećima sve više inkorporirati u vlastelinski sustav postajući ratari. Povjesničarka Zimányi ističe “kako su njihova urbarijalna dostignuća dugo vremena bila bolja od rezultata mađarskih, njemačkih i hrvatskih seljaka”.¹¹

Na kraju, može se zaključiti da se socijalni položaj seljaka na vlastelinstvima Hrvatske i Slavonije nije bitno razlikovao od srednjoeuropskog. Vlastelinstvo je općenito obilježavao veći ili manji opseg vlastelinove jurisdikcije nad podložnikom. To je uvjetovalo širi spektar kmetskih obveza, ali je istodobno stvaralo i njegovu prilično čvrstu vezu sa selištem. Razliku je činila ra-

zina gospodarskog razvoja koja je na srednjoeuropskom prostoru bila povoljnija, uslijed koje su i seljaci postupno stjecali šira prava na zemlji. Važan element u oblikovanju zemljišnih odnosa na srednjoeuropskom prostoru bila je količina raspoložive radne snage, odnosno mogućnost obrađivanja zemlje. Nasuprot tomu, u Hrvatskoj i Slavoniji mnoga vlastelinstva su doživjela pustošenja i bijeg radne snage u 16. stoljeću. Znatan dio bjevnaca naseljavanjem na sjeveru prospješio je na tim područjima tržišnu konjunkturu, a time i opće životne uvjete seljaka.

2. Plemički stalež nakon seobe

Već je istaknuto da je u migraciji hrvatskoga naroda u 16. stoljeću određenu ulogu igralo plemstvo. Njegovi su interesi tijekom seobe i nakon nje bili različiti te su ponajprije ovisili o kategoriji samog plemićkog sloja. Sloj zemljoposjedničke aristokracije, odnosno magnata, koji je imao tijesne veze s krunom i stekao jači utjecaj u javnom životu, imao je istodobno posjede u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji. Takve su velikaške obitelji, što je već istaknuto, bile Zrinski, Nadásdy, Erdödy i Batthány. Njihov je primarni interes bio preseljenje kmetova iz ugroženih vlastelinstava na sigurna područja. U drugu skupinu ili srednje plemstvo spadali su pripadnici činovničkog plemstva i plemstva stečenog u vojnoj ili civilnoj službi, dok su skupinu nižih plemića činili tzv. plemići jednoselci koji su sami, bez podanika obrađivali svoj posjed. Postojala je i kategorija poluplemića (agiles), tj. onih koji su tvorili vezu sa slojem podanika. Posebnu su kategoriju činili slobodnjaci-libertini, inskripcionalisti (zakupnici), Vlasi.¹²

Ne računajući, dakle, visoko plemstvo kao nadmoćan socijalni sloj čija je uloga u hrvatskoj seobi neprijeporna, kod pripadnika srednjeg i nižeg plemstva treba razlikovati one obitelji koje su u vrijeme doseljenja Hrvata pripadale plemstvu od onih pojedinaca ili obitelji koje će plemićki status dobiti na temelju zasluga, primjerice zbog gospodarskog probitka ili uspjeha na vojnom polju.

Takvi su si nakon seobe morali najprije formalnopravnom potvrdom ponovno osigurati plemstvo, a zatim se ustrajnom gospodarskom i društvenom aktivnošću boriti za ostanak u plemićkom staležu a protiv socijalne propasti. To je drugim riječima značilo da je položaj srednjeg i nižega plemstva nakon seobe pretrpio određene promjene. Po svemu sudeći, srednji i niži plemići bili su prisiljeni glavne tendencije društvenog razvoja prilagođavati vlastitoj politici. Pitanje je međutim koliko je domaće plemstvo bilo spremno prihvatiti ih u svoje redove. Postojeći izvori govore da je prihvat bio različit i da je ovisio o području naseljavanja. Primjerice, donjoaustrijski staleži bili su vrlo suzdržani pri podjeli indigenata pa su se osigurali posebnom poveljom prema kojoj niti jedan strani plemić nije u Donjoj Austriji mogao steći indigenat bez pristanka staleža gospode i vitezova. Motivi za tu restriktivnu mjeru ležali su dijelom u strahu od preplavljanja zemlje tuđincima,¹³ a dijelom od slabljenja vlastite moći u slučaju opasnosti.¹⁴

Na drugom području, u Moravskoj, staleži su bili benevolentniji pri dodjeljivanju indigenata hrvatskim plemićima. U područjima Ugarskog Kraljevstva, koji su pod svojom vlašću držali Habsburgovci, situacija s prihvaćanjem hrvatskog srednjeg i nižega plemstva bila je bitno drukčija od situacije u Donjoj Austriji. Razmjerno brojno mađarsko plemstvo obuhvaćalo je oko 4-5% ukupnog stanovništva, od čega je sloj sitnog plemstva bio najbrojniji. Najveću političku moć imalo je dvjesto magnatskih obitelji i oko dvije tisuće imućnih plemića koji su u okviru svojih veleposjeda (latifundija) držali stotine sela i više tisuća seljaka podložnika. Predmohačkih aristokratkih obitelji bilo je samo nekoliko (Báthory, Zrinski, Bánffy, Thurzo, Erdödy), dok se većina plemića uzdigla na društvenoj ljestvici služeći Habsburgovcima (Nádasdy, Batthányi, Pálffy, Esterházy, Rákóczy). Stvarajući zatvoren društveni red među onima koji su im služili, Habsburgovci su stvarali "nasljednu aristokraciju".¹⁵ Načelno, hrvatski plemići se nisu u Ugarskoj smatrali strancima, ali su svoje plemstvo morali dokazati pred generalnom kongregacijom županije u kojoj su se kanili naseliti.¹⁶

O tome kako su nakon seobe srednji i niži plemići stjecali politički i imovni položaj postoje brojni izvori koje je u svojim radovima podrobno analizirao F. Tobler. Za ilustraciju može poslužiti dokument iz 1573. o donaciji Leonarda IV. od Harracha lokatoru Ivanu Ujhjatiću u kojemu, između ostaloga, stoji: "Leonard IV. od Harracha oslobađa kuću posrednika pri naseljavanju (lokatora) Ivana Ujhjatića s pripadajućih 60 jutara njiva, za njegove zasluge pri osnivanju i naseljavanju Novoga Sela hrvatskim naseljenicima, od svih podavanja i troškova prema vlastelinstvu. Imenovani se obvezuje da će se, u slučaju rata, kad Harrach osobno pođe u rat ili ga u posebnim prilikama pozove, pojaviti pred njim i izvršiti njegove naredbe".¹⁷ Kao što se iz dokumenta vidi, za lokatorsku službu Ujhjatić je bio nagrađen posjedom koji mu je, posve izvjesno, omogućio ne samo nastavak kolonizatorske djelatnosti nego i gospodarske aktivnosti.

Pri stjecanju privilegija i gospodarskih pozicija srednjega plemstva treba spomenuti i danas prihvaćen pojam *familiarsa*. Uz njega se povezuje služba hrvatskih plemića u administrativnim poslovima kod krupnih mađarskih feudalaca. Primjerice, hrvatski bi plemić nakon uspješnih borbi s Osmanlijama bio primljen na vlastelinstvo kao *familiars*, što je značilo da je za taj obavljen posao dobio plaću i da je bio oslobođen feudalnih tereta.¹⁸ To je bio jedan od prokušanih načina da se zadrži plemićki status.

Ako je naseljavanje hrvatskih seljaka pridonosilo postupnom mijenjanju i oblikovanju etničkog sastava zapadnougarskog prostora, razložno je postaviti pitanje je li i plemstvo moglo i u kojem opsegu sudjelovati u tom procesu. Da bismo na to pitanje odgovorili, moramo imati na umu da u 16. stoljeću migracije nemaju moderno narodnosno značenje, niti je plemstvu u to vrijeme bio blizak nacionalni osjećaj. Plemstvo je uspon na socijalnoj ljestvici plaćalo cijenom odnarođivanja, i obrnuto, socijalni pad (postati kmet) značio je očuvanje narodnosti, ali i gubitak vodeće uloge u društvu. Tobler s pravom ističe kako je gubitak vodećeg društvenog sloja imao za posljedicu jačanje baze Katoličke crkve, osobito u vrijeme reformacije, koju Hrvati nisu prihvatili.¹⁹

3. Jezik i govori

Kao što su se u hrvatskim pokrajinama oblikovala tri tipa književnog jezika koji su se oslanjali na tri narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko, tako se i na prostoru hrvatske kolonizacije stvorila prostorna razdioba hrvatskih narječja i govora. Lingvistička istraživanja pomogla su utvrđivanju područja iz kojih su se Hrvati iselili. Prostor triju narječja u 16. stoljeću mogao se približno odrediti na sljedeći način. Čakavskim narječjem govorilo se na širokom prostoru od Istre prema Pokuplju i Pounju u unutrašnjosti te duž jadranske obale i otoka do poluotoka Pelješca. Sjeverno od čakavskog narječja nalazilo se područje kajkavskog narječja koje je sezalo do Drave i Mure na sjeveru te između Save i Drave do rijeke Ilove na istoku. Istočno od Pounja i na jadranskoj obali od Cetine do Boke Kotorske prostiralo se područje štokavskog narječja.²⁰

Dijalektološka karta naseljenih područja pokazuje da je glavnina naseljenih Hrvata pripadala čakavskom narječju. Geografski, čakavština je obuhvaćala današnje sjeverno Gradišće od crte Pinkafeld – Kiseg prema sjeveru sa susjednim selima u Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj. Od navedene crte prema jugu prevladavalo je štokavsko narječje, a na južnoj obali Niuzaljskog jezera, u dva mađarska sela (Vedešinu i Umoku) kajkavsko.²¹ Dijalektalna osnovica književnog jezika gradišćanskih Hrvata je ikavsko-ekavski govor, no postoje razlike između pojedinih dijalektalnih skupina. Lingvisti²² koji su se bavili problemom jezika gradišćanskih Hrvata uglavnom su suglasni kako postoji nekoliko skupina ikavsko-ekavskog govora s djelomičnim regresivnim pomakom naglasaka. Njoj pripadaju naselja sjevernog Gradišća, popularno nazvani *Haci* i *Poljanci* te hrvatska sela u Slovačkoj i Moravskoj. Na čakavsko obilježje govora, osim zamjenice *ča*, upućuje i izgovor glasa *ć* koji izgovaraju kao tipični Istrani i Primorci. Iz te činjenice može se zaključiti da se čakavski dijalekt u 16. stoljeću protezao duboko u unutrašnjost Hrvatske – u Liku i Pokuplje, odakle su se Hrvati doselili. Od zvučnih afrikata rabi se samo *đ*, koji se često zamjenjuje glasom *j* (*sáje, mlaji, meja, pogajati*) dok afrikat *dž* ne postoji. Refleks

jata najčešće daje *i* (*človik, dite, Nimac, snig, sime*), ali i *e*, odnosno dvoglas *ie* (*brieza, ciesta, želiezo, dielo, vičierat, pogliedat*) i *uo* (kuonji, duom).

Na prostoru između Šoprona na sjeveru i Kisega na jugu su naselja u kojima žive *Dolinci*. Oni su također čakavci, ali u njihovom govoru ima nekih osobitosti po kojima se razlikuju od *Haca* i *Poljanaca*. To se, između ostalog, odnosi na pretvaranje suglasnika *m* u *n* na kraju riječi (našen, drugon), ili se glas *lj* izgovara kao *j* (judi, kašaj). Osobitost je da suglasnik *l* ostaje na kraju riječi (čul, stal), a samoglasnik *e* javlja se uz vokalno *r* (verst, čverst).

Na jugu su *Štoji* koji govore štokavskim narječjem. U većem broju naselja žive Vlasi, no pod *Štoje* se ne mogu svrstati sva narječja koja s jedne strane ne pripadaju Vlasima, a s druge strane govore *što* jer i dio štokavaca pripada čakavskom narječju. Ukratko, kod svih dijalekata *Štoja* radi se o mješovito čakavsko-štokavskom narječju.

Jezik hrvatskih kolonista bio je izložen stranim utjecajima još iz vremena seobe pa se tako u njemu mogu naći i neke romanske riječi, primjerice *cīmītor* (groblje), *durati* (trajati), *frigati* (pržiti), *škur* (taman, mračan). Mnogobrojne riječi su tipične za kajkavsko narječje i slovenski jezik, primjerice, *hiža, muka* (brašno), *kača* (*zmijsa*), *peljati* (voditi), *tovaruš* (prijatelj), *pripe-titi se* (dogoditi se). Zanimljivo je da je, unatoč stoljetnoj pripadnosti Gradišća Mađarskoj, broj mađarskih riječi razmjerno malen; uz to, neke su mađarske riječi Hrvati donijeli iz domovine, kao na primjer *beteg* (bolest), *hasan* (korist), *hasnovati* (trebati), *jezero* (tisuća), *pelda* (primjer), *kip* (slika). Također, valja istaknuti da gradišćansko-hrvatski jezik ne poznaje turcizme koji su početkom 16. stoljeća ušli u hrvatski jezik.²³

Usprkos svim dijalektološkim i govornim razlikama, treba znati kako se uvijek radilo o jednom jeziku – gradišćansko-hrvatskom pod kojim nazivom ga danas poznajemo, bez obzira što njegovo ime ne odražava u cjelini povijesno područje naseljavanja, nego se odnosi na današnju austrijsku pokrajinu Gradišće (Burgenland). Taj je naziv općeprihvaćen i udomaćen u svih Hrva-

ta iseljenih iz matične zemlje tijekom 16. stoljeća na teritorij Austrije, zapadne Mađarske, Slovačke i Češke, odnosno Moravske.²⁴

4. Duhovni obzor i vjerski osjećaj

Osmanlijska osvajanja uzrokovala su u hrvatskim pokrajinama propadanje biskupija (kninske, modruške, srijemske) pa je Katolička crkva u 16. stoljeću organizacijski bila svedena na dvije biskupije: senjsku i zagrebačku, čiji se opseg podudarao s "ostacima Hrvatske". Sve ostale izgubile su svoja područja te su se smatrale biskupijama u "nevjerničkim stranama" (*in partibus infidelium*).²⁵ Mnogi vjernici iseljavali su se iz propalih biskupija, između ostalih i onih koje su rabile liturgiju staroslavenskog bogoslužja i imale popove glagoljaše. Ta činjenica djelomično objašnjava glagoljaške tragove u Gradišću, Donjoj Austriji i Slovačkoj.²⁶

Najviše Hrvata naselilo se u području koje su organizacijski pokrivala đurska te ostrogonska i bečka biskupija. Nakon osmanlijskog pustošenja đurske biskupije 1529. taj je prostor zahvatila gospodarska i kulturna stagnacija koja se vremenski poklopila s dolaskom hrvatskih kolonista. Njihovi su svećenici pokušavali uklopiti novopridošle Hrvate u postojeći crkveni ustroj.

O počecima organiziranja crkvenog života Hrvata nema puno pouzdanih vrela. Ipak, kolikogod je poznavanje djelovanja Crkve u tom razdoblju oskudno, ipak se čini razložnom teza da su Hrvati uživali privilegij samostalnog biranja svećenika na kraljevskim i založnim posjedima koje im je podijelio Ferdinand I.²⁷ Međutim, je li to ujedno značilo i pravo na crkvenu autonomiju i pravo na staroslavensku liturgiju i glagoljske crkvene knjige na ostalim vlastelinstvima, nije u potpunosti dokazano. Čini se vjerojatnim, a što potkrepljuju i dokumenti, da su mnoga sela od početka naseljavanja imala hrvatskog svećenika²⁸, a time i osiguranu liturgiju na hrvatskom ili staroslavenskom jeziku. U idućim desetljećima svećenički kadar popunjavao se iz

austrijskih i mađarskih teoloških učilišta. Vlasnici nekih imanja, prihvaćajući reformaciju, namještali su protestantske svećenike i u hrvatskim selima. Širenje protestantizma započelo je najprije u Šopronu, zatim u Kisegu te u Željeznom. Na njegovo širenje utjecao je i vjerski mir u Augsburgu 1555.; njime ohrabreni stanovnici Šoprona odjeljuju se od Katoličke crkve.²⁹

Društveni preduvjeti za pokret reformacije bili su osobito pogodni na prostoru hrvatske kolonizacije. Određenom broju stanovnika njemačke narodnosti novo je učenje bilo blisko jer se propovijedalo na narodnom, njemačkom jeziku. Nova vjera možda nije presudno utjecala na mase, ali je vodeći politički sloj ne samo prihvaćao nove ideološke, kulturne ili religijske tokove toga vremena, nego je u njima i sudjelovao. Reformacija je na tim prostorima napredovala mirno, djelomice zbog slabe opozicije Katoličke crkve, tolerancije, pa i sklonosti Maksimilijana prema novom učenju, a djelomice i zbog povezanosti reformacije s plemstvom.

Ako je točna prosudba da je većina koloniziranih hrvatskih seljaka ostala vjerna Katoličkoj vjeri, to se ne bi moglo reći i za dio hrvatskog plemstva. Među onima koji su podupirali i prihvatili ideju protestantizma bila je obitelj Zrinskih. Vrela bilježe da su Zrinski pomagali protestantsku tiskaru u Tübingenu, kao i čitav protestantski pokret. Juraj Zrinski, sin Nikole Zrinskog Sigetskog, kao otvoreni pristaša reformacije neko je vrijeme potisnuo utjecaj Katoličke crkve u Međimurju. Ipak, dokazano je da on nije osnovao protestantsku tiskaru u Nedelišću.³⁰ Na svoja imanja u zapadnoj Ugarskoj Zrinski su primali protestantske svećenike iz Štajerske i Kranjske.³¹ Da je gibanje protestantizma išlo višesmjerno pa prema tome i s juga, nije sporno. Dovoljno je spomenuti štajerskog plemića Ivana Ungnada, zapovjednika Hrvatske i Slavonske krajine koji je otvorio tiskaru u Tübingenu, kasnije u Urachu, a koja je postala središtem južnoslavenske reformacije,³² zatim slovenskog svećenika Primoža Trubara, Stjepana Konzula Istranina, Antuna Dalmatina i Matiju Vlačića.

Pojavu protestantizma među Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj možemo objasniti i boravkom Stjepana Konzula na želje-

zanskom imanju Hansa Weisspriacha "kako bi kod Hrvata na svom vlastelinstvu proširio ovu vjeru".³³ Sličnu je ulogu odigrao i Grgur Mekinić Pythiraeus, pastor iz Kerestura, koji je 1609. i 1611. objavio dvije protestantske pjesmarice *Duševne pesne*, posvećene Nikoli Zrinskom.³⁴ Djelovanje protestantskih svećenika ostavilo je vidljivih tragova u protestantskim općinama koje su imale znatnu hrvatsku manjinu. U njima su prednost imali pastori koji su govorili više jezika jer su tako lakše mogli zadovoljiti vjerske ili obrazovne potrebe stanovništva u miješanim općinama, što je dugoročno vodilo asimilaciji. Iako postoji razmjerno mnogo izvora koji dokumentirano svjedoče o boravku protestantskih lutajućih propovjednika, ostaje ocjena kako je djelovanje protestantizma na gradišćanske Hrvate jedva istraženo. Ipak, važna i razvojno složena uloga reformacije bila je osobito djelotvorna u području gradišćanskohrvatske književnosti.

Ako su gradišćanski Hrvati čvrstim društvenim i misaonim sponama bili vezani uz Katoličku crkvu, onda je lako razumjeti što su njezinoj obnovi, tj. protureformaciji dali bezrezervnu podršku. Protureformacija, pod organizacijskim utjecajem tzv. španjolskog modela, djelovala je na uvođenje apsolutizma. No ona bi jedva ostvarila obnovu katoličanstva da nije bila povezana s obnovom vjerskog života, a nju su provodile crkvene službe. Temelj za otklanjanje nepovoljnih strujanja u katoličanstvu i njegovu obnovu donio je Tridentski koncil (1545.-1563.), premda je s državnopravnog stajališta vjerski mir u Augsburgu (1555.) davao pravo i moć zemaljskim vladarima da na svom području odrede vjeru, na temelju čega su mnogi plemići u Ugarskoj prihvatili protestantizam. Ipak, čini se da su napori protestantskih svećenika da među Hrvatima prošire novu vjeru ostali bez uspjeha. Iz sačuvanih vrela mogu se vidjeti primjeri otpora hrvatskih vjernika prema evangeličkim svećenicima kojima "ne dopuštaju da dijele sakramente i ne žele ih plaćati".³⁵

Za zapadnougarske Hrvate vjersko ozračje postaje povoljnije u vrijeme kada je na čelo Đurske biskupije došao Juraj Drašković. Već kao zagrebački biskup ustrajno je provodio

odluke Tridentskog koncila, nastojeći održavanjem dijecezanskih sinoda spriječiti širenje "novovjeraca". Taj je stav zadržao i nakon što je 1578. imenovan đurskim biskupom. Godine 1579. u Sombatelju je sazvao sinod na koji je pozvao sve svećenike biskupije kako bih ih upoznao sa zaključcima Tridentskog koncila. Učinci tih mjera bili su vidljivi iz kanonskih vizitacija koje govore o uspjehu katoličke obnove.

Prava vjerska obnova u zapadnoj Ugarskoj, međutim, počinje dolaskom isusovaca. Prvi isusovci dolaze 1613. na vlastelinstvo Eberau, vlasnika Tome Erdödyja,³⁶ zatim im potporu i utočište daju i drugi magnati, poput Esterhazyja, Batthányja, Nadásdyja. Postupno će sve veći broj Hrvata s prostora zapadne Ugarske studirati teologiju na raznim srednjoeuropskim sveučilištima, a osobito na isusovačkim sveučilištima u Grazu i Trnavi, čime se postupno stvarao, doduše još uvijek tanak, ali važan intelektualni društveni sloj.

5. *Oče naš i Kristuš je gori ustal*

Prvi pisani zapisi gradišćanskih Hrvata vezani su uz vjersko-pobožnu pismenost. Ne može se dati posve pouzdan odgovor na pitanje jesu li postojale neposredne veze s književnim stvaralaštvom u domovini, no prijenos jezičnih i pravopisnih značajki potvrđuje opravdanu pretpostavku o postojanju takvih veza.³⁷ Uvjeti za književno stvaranje u domovini i novoj postojbini bili su bitno drukčiji. Dok je na jugu Hrvatske polovicom 16. stoljeća renesansna književnost dopirala do vrhunca, a vjersku tematiku potisnula svjetovna, društvena je zbilja hrvatskih kolonista bila usredotočena na osmanlijsku opasnost, preživljavanje i osiguravanje životnih uvjeta za novi početak. Stoga nije čudno da je sadržajna osnovica prvih pisanih djela bila više nego skromna i posvećena štovanju Gospodina.

Najvažniji pisani dokument je *Klimpuška knjiga* iz 1568. koja sadrži dva teksta: *Oče naš* i uskrsnu pjesmu *Kristuš je gori ustal* u šest kitica. Tekstovi su napisani bosančicom, latinicom i glagoljicom, pismima koja su se podjednako i ravnopravno koristila u Hrvatskoj. Zanimljivo je da je tekst ispisan na koricama

latinskog misala tiskanog u Ostrogonu 1501., koji je vjerojatno 1504. došao u posjed klimpuške župe, u to vrijeme naseljene njemačkim stanovništvom. Dokument se danas čuva u biskupskom arhivu u Györu. Autor zapisa je svećenik Juraj Vuković, podrijetlom iz Jastrebarskog. Bez obzira na prijeopore oko datiranja zapisa (je li nastao 1543. ili 1564.), njegova je vrijednost ponajprije u činjenici što svjedoči komunikaciju između juga i sjevera, a uz to pokazuje jezičnu i misaonu srodnost. Jer ako je Juraj Vuković došao iz Jastrebarskog, moguće je da je svojim župljanima propovijed držao na staroslavenskom jeziku. Naime, jedino tako mogu se protumačiti umetnuti stihovi koje je Vuković napisao na staroslavenskom.³⁸

U drugom se tekstu radi o najstarijoj zabilježenoj uskrsnoj pjesmi na gradišćanskom prostoru čiji tekst dijalektološki nije posve određen. Vrijednost ove sakralne pjesme je da predstavlja uvod u bogato pjesničko stvaranje u 17. i 18. stoljeću koje će svojom pretežno sakralnom tematikom utjecati na narodnu pobožnost, nastalu iz puke psihološke potrebe.³⁹ Lingvistički elementi pjesme *Kristuš je gori ustal* opravdavaju tezu da je početak književnog izražavanja gradišćanskih Hrvata bio u čakavštini, ali da je na nju, kao i na pravopis te književnosti, dubok trag ostavila kajkavska književna tradicija.⁴⁰

Dok spomenuta dva zapisa imaju poglavito kulturnopovijesno značenje, djela nastala u krilu protestantizma dala su neusporedivo više plodova pisane riječi. Povjesničari književnosti, naime, drže da je protestantizam značajno pridonio razvoju hrvatske duhovne književnosti izvan matične zemlje, tj. na područjima koje su kolonizirali Hrvati. Kad je odlukom sabora 1609. donesen zakon kojim se jedino Katolička crkva priznaje u Hrvatskoj te je zaključeno da se protjeraju svi krivovjerci (*universi haeretici*),⁴¹ pristaše protestantskog pokreta osnovali su uz potporu zapovjednika Slavonske i Hrvatske krajine od 1552. do 1556. i varaždinskog velikog župana Ivana Ungnada tiskaru u Tübingenu i Urachu. U tim su tiskarama radili na izdavanju hrvatskih djela Stjepan Konzul i Antun Dalmatin.⁴² Hrvatska tiskara u Urachu, koja je djelovala u okviru Sveučilišta u

Tübingenu tijekom četiri godine (od 1561. do 1565.), tiskala je 25 knjiga u 25.000 primjeraka. Od tih 25 naslova, 12 je tiskano glagoljicom, 7 ćirilicom i 6 latinicom.⁴³ Sadržaj tiskanih knjiga poglavito je vjerski. Radi se o katekizmima, postilama, apolojijama, knjigama Novoga zavjeta, a dr. Stjepan Konzul izdao je 1568. u Regensburgu dva sveska *Postilla* za Hrvate u zapadnoj Mađarskoj i Donjoj Austriji. Radi se o prijevodu virtemberškog teologa Johannesu Brentiusu na hrvatski jezik. Taj je Konzulov prijevod jezikoslovac Lászlo Hadrovics ocijenio najznačajnijim postignućem hrvatskih protestanata.⁴⁴

6. "Duševne pesne" Grgura Mekinića

Ulogu protestantske pismenosti dodatno je osnažila pojava Mekinićevih pjesmarica, gotovo slučajno pronađenih u sjemenišnoj knjižnici u Ljubljani. Sve do 1962. nitko u knjižnici tu knjigu nije primijetio, ocijenio ili popisao, premda je bila navedena u knjižničnom katalogu! Tek je popis gradiva za teološku ocjenu stare slovenske crkvene poezije bio povod za otkriće tih dviju, vjerojatno najstarijih tiskanih hrvatskih pjesmarica.⁴⁵ Grgur Mekinić Pythiraeus je kao primas protestantske crkvene općine na mađarskom području među gradišćanskim Hrvatima htio voditi i poučavati svoje vjernike u protestantizmu. Mjesto Mekinićeva rođenja nije poznato, no zna se da je 1596. bio "službenik božje riječi" u Svetom Križu (Keresturu), gdje ostaje do smrti, 1617. Taj je kraj spadao u posjed grofova Nadásdy. Obje pjesmarice Mekinić je posvetio Nikoli Zrinskom, "zmožnomu i visoko rojenomu gospodinu španu Mikuli od Zrinja, Kraljeve zmožnosti Ugerskoga orsaga Korune tanačniku".

U prvoj pjesmarici, tiskanoj 1609., objavljeno je 160 pjesama u dva stupca na 216 stranica, u drugoj, tiskanoj 1611., je 141 pjesma na 266 stranica. Djelo je tiskao putujući tiskar Imre Farkaš u Keresturu. Jezična struktura Mekinićevih pjesmarica, kako ističe jezikoslovac Alojz Jembrih, pokazuje da je djelovao u zapadnoj Ugarskoj, u arealu čakavskih i kajkavskih Hrvata Šopronske županije. Jezik pjesmarica je čakavski uz leksičke osobine kajkavskog i pokoji štokavski leksem.⁴⁶

Mekinićeve pjesmarice pokazuju da se korpus protestantske književnosti na prostoru hrvatskog naseljavanja u zapadnoj Ugarskoj naslanjao na čakavsku i kajkavsku književnu tradiciju te da se na njemu početkom 17. stoljeća ostvarivao dodir europskih kulturnih strujanja. Uključivši se u strujanja hrvatske protestantske pismenosti, Mekinić joj je dao vlastiti pečat. Stoga Mekinića s pravom možemo smatrati prvim gradišćanskohrvatskim književnikom, no njegovo djelo još nije u cijelosti istraženo. Ostaje otvoreno pitanje nalazi li se u gradišćanskohrvatskim "jačkarima", koje su Hrvati donijeli iz domovine, pokoji trag *Duševnih pesni*?⁴⁷

Po svemu sudeći, Konzul i Mekinić nisu bili jedini predstavnici gradišćanskohrvatske književnosti. U to, izuzetno važno kulturno poslanje, bila su uključena dva imena koja mađarska protestantska literatura stavlja na prvo mjesto. Riječ je o Mihi (Mihályju) i Imri (Emeriku) Zvonariću (Zvonarics). Obojica su iz Šarvara, sela u zapadnoj Ugarskoj koje se nalazilo u sklopu Nadásdyjeva vlastelinstva. Miho Zvonarić (rođen 1570.) bio je rektor u Kereszturu, samostalni svećenik u Szakonyju, Velikoj Cenki i na dvoru Pavla Nadásdyja u Šarvaru te biskup u šopronsko-željezanskom evangeličkom crkvenom kotaru. Umro je 1625.

Imre Zvonarić također se rodio u Šarvaru oko 1570. Studirao je teologiju u Wittenbergu. Kao samostalni evangelički svećenik radio je u Čepregu, gdje je 1621. poginuo prilikom opsade grada. Obojica su na latinskom napisali uvodne epigrame za Mekinićevu pjesmaricu *Duševne pesne*.⁴⁸

Moglo bi se reći da je prostor koji su naselili Hrvati bio zanimljiv protestantskim propovjednicima jer su im feudalci – koji su i sami prihvatili reformaciju – širom otvarali vrata. Njihovo djelovanje na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće svjedoči da su se svojim knjigama pokušali uključiti u proces europske vjerske preobrazbe. Ipak, u svojoj namjeri ostali su usamljeni pojedinci, ponajprije zaslužni za širenje hrvatske pisane riječi.

7. Znanje i školstvo

Podrobnije poznavanje školstva u prvom stoljeću nakon doseljavanja veoma je otežano zbog oskudice izvora. Razumije se

da u početku jednostavno nije moglo biti uvjeta za stvaranje građanskog društva koje bi zahtijevalo sloj pismenih i obrazovanih ljudi u pretežno seoskom društvu kakvo je bilo hrvatsko. Zacijelo su u vrijeme kolonizacije ipak postojale škole u većim naseljima, kao što je primjerice Željezno, Rust, Šopron. Poticaj razvoju školstva dao je protestantizam, koji je sredinom 16. stoljeća na prostoru zapadne Ugarske doživio svoj procvat.⁴⁹ U pravilu, seoske općine s četiri petine njemačkog stanovništva dobivale su svoje škole. Činjenica je da reformacija nije stvorila narodno obrazovanje, ali mu je proširila krug. Usto, elemente obrazovanja, prije svega religijskog, reformacija je učinila pristupačnim. U središtu je stajala religiozna nastava koja je bila vrlo slična nastavi u srednjovjekovnim svećeničkim školama. Razlika je jedino što se *Oče naš* u srednjovjekovnim školama učio na latinskom jeziku, dok se u protestantskim školama učenje koncentriralo na Lutherov *Katekizam*.⁵⁰

Konkretni učinci protestantskog školstva među Hrvatima bili su ipak slabi jer se ni sam protestantizam nije među njima uspio ukorijeniti. U protureformaciji Katolička će crkva upravo školstvu posvetiti najveću pažnju nastojeći ga organizirati po uzoru na konkurentsko protestantsko školstvo. Povijesna pouka koju je Crkva naučila bila je upravo u spoznaji da se protestantizam širio zahvaljujući dobro ustrojenim protestantskim školama i tiskarama. Ta je spoznaja dovela do ubrzanog otvaranja seoskih katoličkih škola i organiziranja nastave na narodnom jeziku. Time su i Hrvati dobili mogućnost za razvitak hrvatskoga školstva.

Nakon crkvenog sinoda u Trnavi (1611.) koji je sazvan radi provođenja Tridentskog koncila, spominju se prve škole u hrvatskim selima.⁵¹ Pretpostavljamo da je cjelokupnu nastavu u školi organizirala Crkva, a da su učenici uz vjeronauk stjecali osnovna znanja iz čitanja, pisanja i računanja. U miješanim selima nastava je bila dvojezična, a u nekim su se školama učili i strani jezici (njemački, mađarski, latinski). Učitelji (magistri), osim poduke, obavljali su i druge službe. Učitelj je redovito bio još i kantor, orguljaš, zvonar i općinski pisar. Plaća učitelju bila je u

početku tek simbolična naknada pa je prihode često bio prisiljen namicati iz prava uživanja pojedinih njiva, dobivanja lukna, jaja, brašna, žita i cjepanica.⁵² Tek je kasnije počeo dobivati školarinu od općine.⁵³ U nadležnosti Crkve bili su izbor učitelja, nastavni planovi i didaktička sredstva (udžbenici). Izgradnja i održavanje školskih zgrada spadali su u nadležnost općina, s tim da je ponekad i zemaljski gospodar sudjelovao u tim troškovima.⁵⁴

Unatoč svoj skromnosti, zbog nepovoljnih društvenih i gospodarskih okolnosti, u početku školstvo nije moglo biti na visokoj razini. Ono često nije moglo osigurati niti kontinuiran razvoj. Mogući zastoji bili su najčešće uzrokovani ratnim prilikama, elementarnim nepogodama i sl. Ipak, iz kanonskih vizitacija sredinom 17. stoljeća može se zaključiti da su mnoga hrvatska sela imala uređene škole u kojima se poučavalo na materinjem jeziku.

Sve do 18. stoljeća, kada dolazi u nadležnost države, školstvo je ponajprije ovisilo o razini naobrazbe i socijalnom položaju učitelja. U nedostatku učiteljskoga osoblja župnici su često bili prisiljeni postavljati za učitelje islužene vojnike, propale studente, i bilo koga tko je bio vještiji u čitanju i pisanju. S vremenom će dio učitelja završiti gimnaziju, a neki će odslušati i poneki semestar sveučilišnog studija ili posebno organizirane tečajeve i privatne preparandije.⁵⁵

Na podizanje obrazovne razine svećenika pa i učitelja utjecali su isusovački obrazovni zavodi i sveučilišta. Tako je nadbiskup Petar Pázmany u Trnavi osnovao katoličku i isusovačku školu, poznatu po religijskoj i nacionalnoj toleranciji. Ona je postala mjesto susretišta Hrvata iz matične domovine i hrvatskih svećenika sa zapadnougarskog i slovačkog područja. Podaci iz matrikula pokazuju da je na Trnavskom sveučilištu po godinama studiralo između 119 i 140 studenata, od čega je na Hrvate studente otpadalo 9 posto.⁵⁶ Stoga smijemo zaključiti da su vjerojatno u Trnavi kao i u drugim sveučilišnim središtima obnovljene duhovne i intelektualne veze između stare i nove postojbine.

8. Gospodarska razina

Prostor naseljavanja Hrvata doživio je tijekom, a i poslije seobe, političke, društvene i gospodarske promjene. Na političkom polju bitno je spomenuti da je osmanlijska vlast nad središnjom Ugarskom tijekom 17. stoljeća sve više slabila. To je dovelo do daljnjeg osiromašenja regije koja više nije mogla plaćati poreze za upravu i održavanje učinkovite obrane. Uspjesi protureformacije te preobražaj velikaškoga sloja uglavnom su išli na ruku vladaru, no ostali su prijepori vezani uz gospodarske aktivnosti. Naime, ugarsko visoko plemstvo držalo je da su Habsburgovci krivi za gospodarski zastoje regije i da vode politiku prema Osmanlijama koja šteti Ugarskoj. Stoga su veleposjednici od vladara zahtijevali potpuni izgon Osmanlija iz zemlje. Ukratko, ugarska politička nacija bila je nezadovoljna te se distancirala od Beča.

Nakon "sramotnog mira" u Vašvaru 1664., koji je vratio Osmanlijama područja koja su oni u ratu izgubili, pokazalo se da je Beč u svojim međunarodnim planovima ugarske interese stavio na sporedno mjesto. Urotu, koju mađarska historiografija naziva Wesselényjevom, a hrvatska historiografija Zrinsko-Frankopanskom, započeli su hrvatski i ugarski velikaši s ciljem dizanja ustanka protiv Habsburgovaca, a uz pomoć protuhabsburških vanjskih sila. Njezin katastrofalan neuspjeh i tragičan kraj za sudionike pokazao je da urotnici nisu imali ni strategiju niti viziju za daljnju budućnost zemlje, a izostala je podrška sitnijeg plemstva i seljaštva. Urota je dala izgovor Beču za ukidanje ugarske autonomije i ustavnosti. Njezine su posljedice osjetili svi društveni slojevi: plemići, vojnici, protestantski svećenici i seljaci.⁵⁷ Plemstvo je moglo vratiti svoja imanja nakon dokaza vlasništva i uplate za "povrat grba" kod *Commisio Neoquistica*, institucije Dvorske komore koja je favorizirala prohabsburški nastrojene aristokrate, poput knezova Esterházy, a diskriminirala manje lojalno plemstvo inzistirajući na dokazu vlasništva.⁵⁸

Nakon uspješnog završetka rata s Osmanlijama mir potpisan u Srijemskim Karlovcima 1699. značio je kraj osmanlijske po-

dčinjenosti koja je u Ugarskoj trajala čitavo stoljeće i pol. Zemlja je napokon bila slobodna te je obnovljena njezina teritorijalna cjelovitost, no cijena slobode bila je vrlo visoka. Habsburgovci su Ugarsku smatrali osvojenom pokrajinom.⁵⁹

Prvih desetljeća 18. stoljeća Ugarsku su obilježili Satmarski mir (1711.) i Pragmatička sankcija (1723.). Uveden je upravni dualizam kojim je, uz cjelovitost habsburških zemalja, bila priznata državopravna zasebnost i nedjeljivost ugarske krune. Habsburgovci su Mađarima obećali vjerske slobode, poštivanje ustava i sazivanje sabora. Formirano je Namjesničko vijeće sa sjedištem u Požunu, s Ugarskom dvorskom kancelarijom i Ugarskom komorom. To su bile najznačajnije reforme središnje uprave. Plemstvo je većinu svojih prihoda dobivalo od vlastelinskog prava i monopola. Uz to, pogoršao se položaj građana čiji su najunosniji prihodi dolazili od trgovine vinom. Broj gradova ostao je isti. Svega osam gradova imalo je status slobodnih kraljevskih gradova s više od 10 tisuća stanovnika. Budim je 1720. imao samo 12 tisuća, a Požun oko 8 tisuća stanovnika, što je u usporedbi sa zapadnoeuropskim gradovima bilo neznatno.⁶⁰

Najveći teret rata platili su seljaci koji su povremenim ustancima pokušavali promijeniti socijalni položaj, no svi su ti pokušaji prije ili poslije bili slomljeni. Mnogi slobodni seljaci postali su opet kmetovi. Nepovoljni činitelji uzrokovali su demografski gubitak: u vrijeme kralja Matijaša Korvina stanovništvo Ugarske brojilo je 4 milijuna stanovnika, stoljeće i pol poslije smanjeno je za 500 tisuća. Istodobno, europsko je stanovništvo poraslo s 80 na 130 milijuna.⁶¹

Ocrтана politička i društvena zbivanja ipak su tek neznatno okrnula krhko tijelo hrvatske manjinske zajednice. Hrvati su, doduše, počeli gubiti vlastiti plemićki sloj koji će se tijekom 18. i 19. stoljeća gotovo u potpunosti odnaroditi, ali će se iz vlastitog seljačkog sloja izgraditi mala društvena elita učitelja i svećenika. Među potonjim bilo je dijecezanskih zaposlenika i viših svećenika, sve do biskupa. Taj je sloj, pokrivajući hrvatski jezični prostor uzduž i poprijeko, uspio održati hrvatsku jezgru vi-

talnom. Biskupske uprave trudile su se da svaka općina dobije dušebrižnika koji vlada njezinim jezikom. Asimilatorski pritisak bio je primjetan jedino u Donjoj Austriji i to već od početka naseljavanja. U 18. stoljeću jezik u crkvama je obvezujuće njemački, a u jozefinsko doba nestaje hrvatskog jezika u školama. Možemo zaključiti da je prirodni asimilatorski tok imao većeg učinka negoli onaj koji je proizlazio iz nadležstva države.

Većina hrvatskih naseljenika ostaje i dalje u podložničkom odnosu na vlastelinstvima. Osim što se njihovi vlasnici često mijenjaju, određenu promjenu socijalnog položaja seljaka donio je 1767. urbar za područje Ugarske. Njime su podrobno definirane obveze i prava seljaka. Robotu je zamijenila novčana renta, ali su seljaci bili opterećeni većim porezima. Egzistencija većine hrvatskih seljaka temeljila se na obradi zemlje pa je zemljišna proizvodnja stoljećima obilježavala njihovu gospodarsku aktivnost. Zemlja se još uvijek obrađivala sustavom trogodišnjeg plodoreda. Takav tradicionalni način obrade sprječavao je ubiranje profita. Život u tradicionalnoj seoskoj zajednici odvijao se po ustaljenim normama, kakve su vrijedile i u drugim perifernim regijama predindustrijske Europe.⁶²

Posebnosti zemljopisnih uvjeta nekih hrvatskih sela, napose onih uz dobre komunikacije, dali su određenom broju seljaka priliku za dodatnu zaradu i uključivanje u tržišne odnose. To se poglavito odnosilo na žitarice i stoku čiji su se viškovi mogli prodati. Početkom 18. stoljeća u sjevernom Gradišću na značenje dobiva uzgoj i prerada duhana u državnim ili privatnim manufakturama. Mnogi Hrvati uključili su se u unosnu trgovinu stokom kao agenti, nakupci ili goniči za velike trgovačke tvrtke. Poneki su se bavili tim poslom i za vlastiti račun. Zahvaljujući zemljopisnom smještaju uz važnu komunikaciju koja povezuje Baltik i srednjoeuropsko područje s Jadranskim morem i Sredozemljem, mnogi su se bavili vozarskom trgovinom (tzv. furmani). Primjerice, nadaleko su bili poznati furmani iz Velikoga Borištofa koji su robu prevozili masovnim zaprežnim kolima cestom između Beča i Trsta.⁶³ Gospodarskom usponu regije pri-

donijet će uzgoj ovaca na vlastelinstvima.⁶⁴ U toj djelatnosti isticala su se vlastelinstva magnatske obitelji Esterházy, čije su se ovčarije⁶⁵ uključile u unosno trgovanje vunom.

Razmjerno dobru mogućnost zarade pružalo je bavljenje prijevozom. U nekim su županijama, primjerice Mošonskoj, Hrvati bili glavni prijevoznici poljoprivrednih proizvoda koji su se dovozili u Beč pa izvori mošonske seljake nazivaju *Communi nomine Croaten*.⁶⁶ Na vlastelinstvima s područja željezanske, šopronske i đurske županije, osim proizvodnje žitarica i uzgoja stoke, bila je razvijena i proizvodnja vina. Pojedina vlastelinstva započela su tržišnu proizvodnju prerade kože, drva, sukna, piva i sl., no opseg proizvodnje uglavnom nije prelazio regionalne okvire.

U vrijeme prosvijećenog apsolutizma bečko je središte pokušavalo od čitave Habsburške Monarhije stvoriti jedinstveni gospodarski prostor u kojemu bi svaka regija trebala iskoristiti svoje prirodne preduvjete. U takvom gospodarskom sustavu austrijski dio Monarhije trebao je dobiti ulogu manufakturnog, a ugarski dio agrarnog proizvođača. Razloge tomu stavu neki povjesničari vide u otporu ugarskog plemstva reformama zbog čega je Marija Terezija uskratila državnu potporu industrijalizaciji Ugarske. Ta je ocjena ipak samo djelomično točna i vrijedi za prvu fazu gospodarskih reformi. U drugoj fazi, koja pada u šezdesete godine 18. stoljeća, bečki je dvor i u Ugarskoj vodio politiku unapređivanja industrije. Ugarsko Namjesničko vijeće objavilo je 1765. proglas kojim se plemstvo i građanstvo potiče na osnivanje tvorničkih poduzeća i trgovačkih društva.⁶⁷ Spomenuti je proglas imao odjeka i na prostoru zapadne Ugarske gdje se osnivaju trgovačka društva i industrijski pogoni na domaćoj sirovinskoj osnovici (proizvodnja kože, salitre, likera, octa, potaše, svile i dr.).

U okviru velikih zemljišnih kompleksa vlastelinstava grofova Batthány u južnim dijelovima kotara Borta, Novi Grad i županije Željezno, osnovano je, uz razvijeno vinogradarstvo i stočarstvo, više industrijskih pogona. Seljaci su na taj način i u okviru podložničkog odnosa mogli popraviti svoje imovinske prilike

baveći se prijevozom, radeći u manufakturnim pogonima ili baveći se vlastitim sitnim obrtom. Gospodarska razina južnog područja bila je niža dijelom zbog nestimulirajuće carinske politike, dijelom zbog staleških procesa koji sporo mijenjaju gospodarsku strukturu društva.

Ukratko ocrtane ekonomske prilike dopuštaju nam tek općenit i površan uvid u regionalnu gospodarsku razinu. One ipak pokazuju da je postojao određen stupanj dinamike i kod zemljišne proizvodnje, a još veći kod trgovine, manufakture i obrta. To pokazuje da je gradišćanskohrvatski prostor svojim geopolitičkim smještajem bio vitalno uključen u gospodarska kretanja Srednje Europe. Međutim, tek bi detaljnija analiza pokazala pravu razliku imovnog stanja unutar hrvatskog seljaštva – koja je nedvojbeno postojala. U svakom slučaju, imovinska diferencijacija među hrvatskim seljaštvom ubrzo će proces socijalne diferencijacije nakon ukidanja kmetstva.

9. Nova društvena elita

Od vremena naseljavanja do kraja 18. stoljeća polako se mijenjala socijalna struktura zapadnougarskih (podunavskih) Hrvata. Vidjeli smo da je pri dolasku njihova socijalna stratifikacija bila više nego jednostavna: uz seljačku većinu postojao je tanak sloj plemstva (visokog, srednjega i nižeg) te pokoji svećenik, više kao moralna i duhovna potpora nego kao profilirani socijalni sloj. Staleška podjela na dva osnovna sloja doživjela je promjene s političkim i gospodarskim mijenama pa su Hrvati – gubeći pojedine socijalne slojeve – paralelno, iako asimetrično, dobivali nove.

Najmoćniji sloj, visoko plemstvo, premda malobrojan, odigrao je važnu ulogu pri selidbi i u prvim stoljećima nakon kolonizacije. Nastojeći se što više približiti vladaru, pripadnici feudalnog plemstva staleški su dograđivali svoj status. U 18. stoljeću plemstvo je u Ugarskoj imalo stvarnu političku moć jer je odlučivalo o sazivanju sabora, izboru palatina, županijskoj sa-

moupravi, imalo je nadzor nad kraljevskim imanjima i vojskom te je u svojim rukama držalo trgovinu. Ženidbama, školovanjem, dužim izbivanjem s vlastelinstva, prihvaćanjem francuskog i njemačkog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, to je plemstvo prvo napustilo svoju etničku pripadnost.

Većina sitnih plemića zapošljavala se na vlastelinstvima. Kao viši službenici (*servitores, familiares, oficiales*) bili su gubernatori, provizori, kapetani, kaštelani, računovođe, pisari i sl. Ti su se službenici u pravilu regrutirali među siromašnim plemićima. U 17. stoljeću njihov se položaj pogoršao. Velik broj sitnih plemića dolazi u status običnih seljaka koji služe na imanju poput ostalih pučana.⁶⁸

U staleškoj diobi gradišćanskohrvatskog društva posebno mjesto pripadalo je već spomenutim slobodnjacima (*libertinima*). Većina njih bili su Vlasi. Za razliku od ostalih libertina koji su bili oslobođeni feudalnih tereta tako dugo dok su obavljali službe i poslove za svog vlastelina, Vlasima je bio priznat status nasljednih slobodnjaka. S vremenom su počeli gubiti svoje povlastice, izjednačavajući se s ostalim seljacima. Tek je mali dio Vlaha uspio dostići status nižih plemića. Njihova autonomija prestaje ukinućem kmetskih odnosa.

Ako bismo plemićki sloj u okviru društvene strukture gradišćanskih Hrvata smjeli uvjetno nazvati društvenom elitom, onda bismo mogli zaključiti da je ta elita s vremenom izgubila hrvatsko etničko obilježje. Ipak, postupno se rađao novi vodeći sloj. Njega nije iznjedrilo građanstvo već seljaštvo. Više je razloga zbog kojih zapadnougarski Hrvati nisu imali vlastitoga građanstva. U agrarnom feudalnom društvu, kakvo je bilo zapadnougarsko, bile su vrlo skućene mogućnosti za uspon na društvenoj ljestvici. Ako bi se koji pojedinac školovanjem uspio izdvojiti iz svog prvotnog okruženja, u pravilu bi gubio svoj nacionalni identitet.⁶⁹ Snažni tradicionalni oblici života držali su seljake za zemlju jer su im mogli osigurati sve potrebno za život. Agrarni višak stanovništva, umjesto u gradove, u kojima bi ga industrija mogla zaposliti, odlazio je poznatim putovima sezonskih migracija.

U fazi protoindustrijskoga razvoja, koji se u Ugarskoj zbivao u 18. stoljeću, kapital je uglavnom stjecalo veleposjedničko plemstvo; građanstvo tek iznimno. Među građanskim slojem isticao se određen broj Židova koji su se obogatili trgovinom vune i sukna, ostali su bili uglavnom Nijemci. Oni su se također bavili trgovinom ili obrtom. Stoga je razumljivo da u takvim uvjetima manjinska zajednica – kao što je hrvatska – nije mogla stvoriti svoj srednji građanski sloj.

Tko je dakle činio vodeći sloj? Da bi se na to pitanje dobio odgovor, valja se podsjetiti gospodarske strukture hrvatskih seljaka. Budući da hrvatski doseljenici nisu imali isti položaj prema svojim zemaljskim gospodarima, jedni su dobili više zemlje, a time i više obveza, dok su drugi raspolagali manjim pa i vrlo sitnim zemljišnim posjedom. Ta je imovinska diferencijacija razdijelila hrvatske seljake na *paore*, *željare* i *hižičare*. *Paori* su bili najimućniji seoski sloj te su u neku ruku predstavljali društvenu elitu. *Paori* su činili relativno malobrojnu skupinu srodno povezanih obitelji koje su generacijama uživale ugled i bogatstvo. Osim zemljišta u selu, posjedovali su zemljišta i izvan seoskog područja te sjenokoše. Zemljišta nisu smjeli dijeliti niti otuđiti. *Željari* su, pak, pripadali najbrojnijem, srednjem sloju hrvatskih seljaka. Njihova su se imanja obično sastojala od nekoliko oranica, a mogli su uživati i gospodarevu šumu. Najnižu kategoriju seljaka činili su *hižičari*, koji su od feudalca dobivali samo kućicu. Njihove su obveze prema gospodaru bile najmanje pa su obično radili kao nadničari.⁷⁰

Imovinska razlika među hrvatskim seljacima stvorila je također strogu društvenu hijerarhiju u kojoj je svaki seljački sloj bio zatvorena, gotovo kastinska zajednica. Upravo će iz sredine uglednih seljaka nastati društveni sloj koji opravdano možemo nazvati elitom. Bogati seljaci mogli su, naime, jednog od svojih sinova školovati za svećeničko, odvjetničko, liječničko ili učiteljsko zvanje. Tako se postupno počeo stvarati sloj seoske inteligencije. Najbrojniji među njima bili su svećenici, a zatim učitelji. Seoska inteligencija imala je od početka posve određenu zadaću: njezina se kulturna i prosvjetna djelatnost odvijala u

okviru tog istog lokalnog seljačkog društva iz kojeg je i sama potekla. Kako je većina populacije bila nepismena, svećenici su imali ulogu narodnih prosvjetitelja. Njihov društveni prestiž u početku nije uključivao političku moć već poglavito ugled. Međutim, u prijelomnim trenucima koji su bili odlučujući za položaj hrvatske manjinske zajednice, oni će preuzeti političko vodstvo. Bilo bi pogrešno zaključiti kako je svećenstvo promicalo samo napredne ideje i misli. Društvena strujanja i novi politički odnosi ponekad su išli ispred njihovih konzervativnih stavova. To će se osobito vidjeti u 20. stoljeću kada će upravo svećenički sloj ustrajavati na konceptu "ostajanja uz Ugre".

Drugu skupinu seoske inteligencije činili su učitelji. Njihovo je značenje poraslo u doba prosvijećenog apsolutizma kada se intervencijom države htjelo ograničiti utjecaj crkve na školu. Posebnim dekretom – poznatim kao *Ratio educationis* – iz 1777. školstvo definitivno postaje važna društvena djelatnost. Osim obrazovanja u seoskim pučkim školama, hrvatski će učitelji zajedno sa svećenstvom preuzeti zadaću nacionalnog osvješćivanja Hrvata te će zajedno sa svećenstvom činiti stvarni vodeći društveni sloj.

10. Od "Duhovnih jački" do "Csetvero-versztnog duhovnog persztana"

Od sredine 17. stoljeća barokna kultura u Ugarskoj postaje dominantnom. Zasluga za to ponajviše pripada isusovačkom redu čije se djelovanje povezuje s protureformacijom. U Ugarskoj je barokna umjetnost nastajala u vezi s jačanjem crkvene i svjetovne vlasti te učvršćenjem feudalnog poretka. Iako su Katolička crkva i isusovci nadzirali kulturni život u gotovo svim njegovim područjima, ipak je književno stvaralaštvo ostalo pretežno vezano uz narodnu tradiciju.

Kulturni zamah kod zapadnougraskih Hrvata tekao je paralelno s razdobljem barokne umjetnosti. Na tom polju osobito su se isticali isusovački misionari čija je djelatnost među Hrvatima bila nov, važan činitelj u njihovom kulturnom razvoju. Najpoz-

natiji misionar kod gradišćanskih Hrvata bio je isusovac Juraj Muliš (1694.-1754.).⁷¹ No njegova je uloga važna i po tome što pobija uvriježen stav historiografije o prekidu veza između matičnog naroda i zapadnougarskih Hrvata. Jer, Muliš, rođen u selu Hrašću kod Zagreba, došao je među hrvatske vjernike propovijedati Božju riječ. Očito je da su, unatoč objektivnoj preciznosti zemljopisne udaljenosti, kulturne veze opstale i da su se intenzivirale kad su prestala ratna zbivanja. Ovo svjedočanstvo o vezama ljudi pokazuje početak stvaranja mreže intelektualnih komunikacija. Možemo se stoga složiti s ocjenom Nikole Benčića da se cijela barokna kultura gradišćansko-hrvatske dijaspore temelji na djelovanju Jurja Muliša.⁷² Među tridesetak njegovih propovjednih djela, zapadnougarskim Hrvatima bilo je namijenjeno djelo pod naslovom *Duhovne Jacske. Duhovne Jačke* smatraju se prvom pjesmaricom nakon Mekinićevih protestantskih pjesmarica. Tiskane su u Györu 1750. godine.

Misaona gibanja u gradišćansko-hrvatskom društvu 18. stoljeća nastavljena su djelovanjem franjevac. Kad je knez Esterházy 1630. nekoć napušteni franjevački samostan u Željeznom poklonio franjevačkom redu, franjevci su započeli intenzivan misionarski rad. Drži se da su na području zapadne Ugarske osnivali laička bratstva s oko 4000 braće koja su djelovala u hrvatskim naseljima. Svrha im je bila stanovništvu poučavati u vjerskome odgoju. Tako možemo protumačiti pojavu velikog broja naslova baroknog vjerskog štiva. Hrvati su se uključili u tu djelatnost ne samo knjigama već i vlastitim ljudima. Tiskarski centar nalazio se u Šopronu. U njemu je 1754. tiskan najpoznatiji molitvenik Lovre Bogovića, *Hiža zlata*. Do kraja 19. stoljeća molitvenik je u redakciji Jožefa Fitzka doživio dvadesetak izdanja.⁷³ *Hiža zlata* svojevrsno je svjedočanstvo društvenih i intelektualnih mogućnosti gradišćanskih Hrvata.

Krunom barokne književnosti smatra se *Csetvero-versztni duhovni persztan*, tiskan 1763. u Šopronu. Napisao ga je Eberhard Maria Kragel, Hrvat iz donjoaustrijske Cundrave (Au am Leithagebirge). Kao svećenik servitskog reda postao je propovjednik i dušebrižnik u popularnom hodočasničkom svetištu Lovreti

(Loretto). *Csetvero-versztni duhovni persztan* svrstava se u žanr moralne propovijedi kakvu je njegovala gradišćanskohrvatska književnost 18. stoljeća.⁷⁴ Njegova je vrijednost ponajprije u tome što stilskim bogatstvom i profinjenošću svjedoči o izražajnim mogućnostima gradišćanskohrvatskoga jezika.

11. Samostanske zajednice i hodočašća

Jedna od konstanti gradišćanskohrvatskoga društva bio je njegov dubok vjerski osjećaj. Duhovnost gradišćanskih Hrvata potvrđivala se od vizualnosti svakodnevice, liturgijskog čina do okrilja što su ga pružale crkve i samostani. Pripadnost Katoličkoj crkvi imala je presudno značenje budući da su kult i katolička doktrina ugrađeni u temelje njihove narodne kulture.⁷⁵ Stoga možemo reći da su na vjerski život Hrvata značajno utjecale i samostanske zajednice utemeljene u njihovoj blizini.

Prvi samostanski red na zapadnougarskom prostoru bio je isusovački. Isusovci su imali svoje opatije u Pornovi i Šopronu. U južnom Gradišću nije uspjelo otvaranje takvog samostana "jer je grof Adam Batthány u Güssingu dobio samo jednog patera, kojemu je navodno pošlo za rukom povratiti vjernike iz protestantizma, u koji su prešli protiv svoje volje, na katoličanstvo".⁷⁶ Najpoznatiji misionar među isusovcima bio je spomenuti Juraj Muliš.

Franjevački red također je ostavio dubok duhovni i kulturni trag među gradišćanskim Hrvatima. U Željeznom su se franjevci nastanili već 1630., a na brijegu zvanom Kalvarija kod Željeznog sagradili su Marijino svetište s križnim putem. Franjevački su redovnici sporazumno prema narodnosnom sastavu djelovali u mnogim hrvatskim selima.

Od ostalih samostanskih redova na zapadnougarskom području valja spomenuti servite u Lovreti, milosrdne sestre sv. Vinka Paulskoga te isposnike koji su se nastanili u Pajngrtu. Tijekom 17. stoljeća povremeno su u nekim hrvatskim selima boravili benediktinci.

U vrijeme Josipa II. morali su mnogi redovnici napustiti svoje poslanje, a njihovi su samostani zatvarani. No, benediktinci su i

nakon formalne zabrane uspjeli nastaviti s radom, orijentirajući se na djelatnost odgoja i obrazovanja mladeži.

Štovanje Marijina kulta imalo je iznimnu ulogu u duhovnom ustrojstvu Hrvata zapadne Ugarske. Po svemu sudeći, marijanska pobožnost prenesena je iz Hrvatske gdje su njeno štovanje u srednjem vijeku osobito širili franjevci. Štovanje Bogorodice iskazivalo se narodnim pjesništvom u kojemu je Marija nazivana *Majkom, Divicom, Kraljicom, Milostivom, Čistom* i sl.⁷⁷ Stoga su zavjetna marijanska hodočašća bila važan dio njihova kulturnog života, a usto i susretišta na kojima se čula *domaća rič*. Postojalo je više hodočasničkih mjesta na kojima su se Hrvati iz svih krajeva sretali: Lovreta (Loretto), Kalvarija - brijeg kod Željeznog, Marianka, Dubravka, Vincjet, Koljnof, Mariazell (Celje), Pajngrt. Hodočastilo se uglavnom organizirano, pri čemu je bilo važnije značenje i uloga hodočasničkog središta nego udaljenost samog mjesta hodočašćenja. Iako je poznato da je gotovo svako hrvatsko selo imalo dugu hodočasničku tradiciju, ipak nije u potpunosti istraženo kad su započela prva hodočašća, odnosno kad su zamrla.⁷⁸

12. Znanje i školstvo do 1848.

Nakon raspuštanja isusovačkog reda 1773. Marija Terezija je poduzela školsku reformu. O njoj svjedoči najvažniji dokument iz domene reforme školstva, *Ratio Educationis* iz 1777., kojim je država nastojala uvesti sveobuhvatan i jedinstven sustav obrazovanja za pripadnike svih nacionalnosti i vjeroispovijesti. Iako se njime poglavito željelo reformirati srednje i visoko školstvo, osnovne škole u svakoj župi bile su zapravo najveći doseg te reforme. Laicizacija školstva tekla je usporedno s njegovom demokratizacijom, tj. obuhvaćanjem sve širih slojeva stanovništva sustavnim školskim obrazovanjem. Nastojeći provesti načelo prosvjetiteljstva, država je pritom morala uzeti u obzir narodni jezik u nastavi. Pisanje, čitanje i računanje bili su uz vjeronauk glavni predmeti u tzv. trivijalnim (pučkim) školama. Djeca su pohađala školu od šeste godine života. Učenici su se dijelili u dva razreda: jedni su učili slova i sricanje, a drugi čitanje i

račun, s tim da su prvi pohađali školu prije podne, a drugi po podne.

Kad je riječ o krajnjim učincima *Ratia* postavlja se pitanje je li se zakon o školstvu dosljedno provodio u praksi. U pokušaju odgovora na to pitanje ne treba zanemariti činjenicu da je možda bilo otpora njegovu provođenju, podjednako kod roditelja i kod vlasnika imanja, koji su u djeci ponajprije vidjeli potrebnu radnu snagu. Ipak, gledajući u cjelini, dva su važna pozitivna učinka proizašla iz *Ratia*: organizacija školskog nadzora i poticaj izdavanju školskih udžbenika.⁷⁹ Popisi župnih školnika pokazuju da su početkom 19. stoljeća postojale škole u svim župama. Većinom su bile jednorazredne s jednim učiteljem.

Objavljena odredba *Ratio Educationis* iz 1806. značila je nadogradnju odredbe iz 1777. i vrijedila je za cijelu Ugarsku. Nastavni plan ostao je isti, a nastava se i dalje izvodila na materinjem jeziku, što se u katoličkim školama stvarno i provodilo. Kad se pokušaj Josipa II. da u javnom životu i srednjem školstvu utisne njemačko obilježje slomio na otporu ugarskog plemstva, ta odredba za hrvatsko školstvo nije imala posljedica jer su njezini zahtjevi – znanje njemačkog za učitelje i pouka njemačkog jezika u pučkim školama – već prije bili zadovoljeni. Međutim, poslije je uslijedio pritisak mađarskih vlasti da mađarski jezik postane nastavnim jezikom u svim školama. Toj svrsi trebali su poslužiti posebno izdani rječnici njemačko-mađarskog, a zatim i mađarsko-hrvatskog jezika za učitelje na gradišćansko-zapadnougarskom području. Za ispravnu ocjenu te jezične politike, valja uzeti u obzir da ona nije dovela u pitanje hrvatsko obilježje škola u hrvatskim općinama.

Godine 1845. donesena je nova regulacija školstva – *Systema scholarum elementarium*. Njezino je glavno obilježje bilo to da je kod pučkih škola razlikovala jedan (donji) dvogodišnji i jedan trogodišnji stupanj, podijeljen na dva razreda, čime se dobilo petogodišnje elementarno školovanje. Donji stupanj trebao je postojati svugdje gdje je bilo dovoljno djece. Završetak prvih dvaju razreda bio je obvezatan za svako dijete između šeste i dvanaeste godine. Uz čitanje, pisanje i računanje, učilo se pje-

vanje i obrađivanje štiva iz čitanke. Ova elementarna nastava održavala se na hrvatskom jeziku, a mađarski jezik učio se u većini hrvatskih mjesta s više ili manje školskih sati.

Teško je dati odgovor na pitanje o napretku opće naobrazbe na temelju razvoja školstva. Zbog nedovoljnog pohađanja nastave može se pretpostaviti da je sve do kraja 18. stoljeća najveći dio stanovništva ostao nepismen. Prosjek pismenosti na razini države bio je od 12 do 15 posto.⁸⁰ Pretpostavljamo da je pismenost bila razvijenija u selima blizu škole jer je škola pozitivno zračila i na ostalo stanovništvo. Razvoj školstva usporavala je i težnja državnih vlasti da brigu oko njega prebaci poglavito na općine. Osim toga, školstvu je, s rijetkim izuzecima, nedostajalo mnogo toga o čemu ovisi njegov uspješan rad – od prikladnih zgrada, školske opreme do spremnosti roditelja da djeci osiguraju redovito polazjenje škole i proširenje nastavnog plana preko najužih granica trivijalnog programa. Nadalje, ni samo gradišćanskohrvatsko društvo tada još nije bilo dovoljno razvijeno da iz vlastitog htijenja daje školstvu jače nacionalno obilježje. Zbog svega toga možemo zaključiti da je u tom razdoblju takva razina naobrazbe odgovarala životnim potrebama tada još pretežno seljačkog stanovništva.

III. PREMA POLITIČKIM I DRUŠTVENIM MIJENAMA

1. Granično područje u političkim i društvenim mijenama

Zapadnougarski prostor kao periferno područje Ugarske, postao je u vrijeme napoleonskih ratova gotovo centar europskih političkih zbivanja. Kad su se neprijateljstva proširila na Srednju i Istočnu Europu, a rat dotaknuo zapadne granice Ugarske, borbe su zaustavljene. Požunskim mirom 1805. godine Francuzi su ušli u Ugarsku 1809. okupiravši uski pojas Prekodunavlja. Dva desetljeća koliko su trajali, ratovi s Napoleonom ostavili su traga na politički život u Ugarskoj. Ako je ugarsko plemstvo podržavši Napoleona u početku i polagalo nade u slabljenje moći Habsburgovaca, poslije je postalo svjesno da bi Napoleonova pobjeda značila propast toga istoga plemstva, tj. uništenje feudalnog poretka od kojega je više nego dobro živjelo. U tom svjetlu može se gledati solidaran ustanak ugarskog plemstva i bitka kod Györa 1809. koju je mađarska vojska, naravno, izgubila.

Europske su sile nakon napoleonskih ratova Bečkim kongresom 1815. uspostavile politički sustav Svete Alijanse kojemu je čvrst oslonac bila Austrija na čelu s kancelarom knezom Metternichom. Cilj je saveza bio spriječiti društvene promjene očuvanjem konzervativnih sustava. U toj političkoj situaciji mađarsko se plemstvo našlo u svojevrsnoj političkoj izolaciji jer Ugarski sabor više nije sazivan, županije su podvrgnute pritisku vlasti, povećani su porezi, a prihodi su gotovo presahnuli. Nakon različitih vidova otpora s ugarske strane, godine 1825. konačno je sazvan Ugarski sabor, a mađarsko je plemstvo, predvođeno Istvánom Széchenyijem, započelo reformni pokret koji je obuhvatio cjelokupno mađarsko društvo.¹

U vrijeme ratova s Napoleonom ugarska je poljoprivreda doživjela uspon, od čega su korist imali i plemići i seljaci. Povećana je proizvodnja žitarica i stoke. Međutim, razdoblje ekspanzije brzo je prošlo pa su se počele pokazivati i slabosti u poljoprivrednoj proizvodnji. Kad je započeo uvoz jeftinog žita iz Rusije i Sjeverne Amerike, cijene žita na europskim tržištima počele su padati. Stoga je u Ugarskoj sve više prevladavalo mišljenje kako poljoprivredu treba modernizirati. Tim

se pitanjem osobito bavio grof Széchenyi, političar i utemeljitelj Mađarske akademije znanosti (1825.). U brošuri pod naslovom *Hitel (Kredit)* iznio je program društvene preobrazbe putem liberalnih reformi. Naglašavao je opću zaostalost zemlje, neučinkovito kmetstvo, nedjeljive posjede, izuzeće plemića od poreza, što je sve zajedno, po njegovu mišljenju, sprječavalo gospodarski napredak.²

Bilo je razvidno da je modernizacijski proces u austrijskim zemljama tekao znatno brže nego u Ugarskoj. Zakonskim člancima 4-10 i 12/1836., a još više njihovim tumačenjem, zakonskim člankom 7/1840. uspjelo se izvesti reforme koje su zapravo pripremile ukidanje kmetskih odnosa. Zakon iz 1836. temeljio se, doduše, na marijaterezijanskom urbaru, ali je seljacima davao mogućnost da selišta pretvore u racionalno obrađen sitni posjed koji je mogao proizvoditi za tržište, uz odobrenje vlastelina kao vrhovnog vlasnika.³ Zakon nije doveo do željenih posljedica jer su ga u tomu sprječavali konzervativni feudalci.

Teško je preciznije odrediti koliko su politička zbivanja imala neposrednog utjecaja na socijalni i gospodarski položaj hrvatskih seljaka u razdoblju napoleonskih ratova i poslije njih do 1848. Zbog podređenog položaja u socijalnoj strukturi ugarskoga društva, spomenute promjene nisu ih ni mogle neposredno doticati. No, posredno sigurno jesu. Jer, kad se Ugarska našla u krizi, počele su djelovati različite sile, prirodne i inducirane, koje su to stanje nastojale prevladati. U taj su vrtlog bili uvučeni i gradišćanski Hrvati.

Prva se promjena odnosila na povećanje stanovništva. Uslijed poboljšanja općih životnih uvjeta smanjila se smrtnost pa su hrvatska sela bilježila znatniji prirodni prirast.⁴ Na razini čitave Ugarske stanovništvo se u pedesetak godina (od 1787. do 1850.) povećalo za 48.4 posto.⁵ Agrarni višak stanovništva kanalizirao se prema sezonskim i dnevnim migracijama. U sjevernom dijelu današnjeg Gradišća prevladavali su veći općinski kotari s posjedima između 50 i 100 jutara plodnog zemljišta. Seljaci su se u toj regiji usmjerili na intenzivnu proizvodnju povrća i voća te osobito na vinogradarstvo. Beč, Graz, Bečko Novo

Mjesto i druga industrijska središta u susjednim austrijskim pokrajinama postali su izgradnjom željezničkih prometnica mnogim Hrvatima svakodnevno radno mjesto.⁶ U regiji koja je slovila kao pretežno agrarno rubno područje, proces industrijalizacije, mada usporen, mijenjao je ljestvicu socijalne strukture hrvatskog društva pa se tako pojavilo i radništvo kao nova kategorija. Bili su to pretežno putujući radnici koji su se zvali *pendleri*, dvojnoga zanimanja, koji su još uvijek bili vezani uz zemlju. Preko tjedna su radili u industrijskim pogonima u gradu, a nedjelju su provodili kod kuće na selu. Ipak, do ukinuća kmetskih odnosa radnika je bilo razmjerno malo. Radnicima su postajali najsiromašniji seljaci, tzv. *hižičari* i nadničari – *tobrači*.

Autarkična zatvorena hrvatska seljačka zajednica, kakva je stoljećima trajala, pružala je temeljni okvir sigurnosti njezinim pripadnicima, no zaštitni joj je opseg ipak bio ograničen. Ona je hrvatskim seljacima desetljećima omogućavala organiziranje života i gospodarske djelatnosti, stvaranje i održavanje obitelji, uključivanje u društvene grupe u skladu s njihovim staleškim statusom. Ali sredinom 19. stoljeća ta se zajednica postupno počela slamati. Budući da selo više nije moglo zadovoljiti potrebe naraslog broja stanovnika, poremetila se stoljetna ravnoteža, a izlaz iz te situacije bio je u otvaranju prema vanjskome svijetu.⁷ Zaključno se može reći da je djelovanje različitih silnica, od unutrašnjih (demografskih) do vanjskih (ratova) ubrzalo socijalnu transformaciju gradišćansko-hrvatskog društva u prvoj polovini 19. stoljeća na graničnom području Ugarske.

2. Nakon ukidanja kmetstva

Tridesetih godina 19. stoljeća diljem Habsburške Monarhije počinje razdoblje nacionalnih pokreta. Najjači među njima svakako je bio mađarski nacionalni pokret, koji je u svom programu zacrtao samostalnost Ugarske. Sljedeće desetljeće bilo je obilježeno sukobom između grofa Széchenyija i oporbenog političara, urednika novina *Pesti Hirlapa*, Lajosa Kossutha oko načina, metode i taktike potrebnih da bi Ugarska ostvarila modernizaciju i neovisnost. Dok je Széchenyi zagovarao re-

forme u suradnji s Dvorom, Kossuth je zastupao radikalniji stav – suprotstavljanje apsolutizmu. Kad se oporba uskoro udružila u političku stranku, Kossuth je iznio programsku platformu u kojoj se tražila transformacija Ugarske u ustavno kraljevstvo s vlastitom vladom i parlamentom, širim izbornim pravom, ukinućem kmetstva s državnim obeštećenjem, slobodnu prodaju plemićkih zemljoposjeda i dr. Mađarski je pokret na posljednjem staleškom saboru u Požunu 1848. uspio tzv. travanjskim ustavom i zakonima koje je potvrdio od vladar postići samostalnost Ugarske u vidu personalne unije. Priznata je cjelovitost povijesnog teritorija koji je obuhvatio područja naseljena na sjeveru Slovacima, na jugu Srbima, zajedno s Erdeljem i Hrvatskom.

Likvidacija feudalnih odnosa dovela je seljaštvo u Ugarskoj u potpuno nov društveni položaj. Ukinuto je stoljetno podložništvo prema zemaljskim vladarima zajedno sa svim radnim obvezama, naturalnim i novčanim podavanjima. Također, ukinuta je sudbena vlast vlastelina kao i ostale zapreke slobodnom prometu zemljom uz zakonsko pretvaranje zemljišta u neopterećeno i slobodno privatno vlasništvo.⁸

Pitanje novčane odštete vlasnicima imanja dijelom je ostalo neriješeno do kraja 19. stoljeća, kao i brojni sporovi oko zajedničkih zemljišta (šuma, pašnjaka, gornica i dr.). Sređivanje tih pitanja tražilo je katastarska mjerenja, uvođenje zemljišnih knjiga, komasaciju i novu razdiobu obradivih površina. Sve je to usporavalo poljoprivrednu proizvodnju za tržište i nastajanje novih društvenih odnosa.

Urbarijalna regulacija otvorila je seljacima mogućnost otkupa zemljišta. Patent o zemljišnom rasterećenju iz 1853. predviđao je da veleposjednik uz naknadu države dio zemlje ustupi svom dosadašnjem kmetu. Seljak je tako uz povoljne uvjete dugoročne otplate postao vlasnikom zemlje. Ali konačno slamanje kmetstva otvaralo je niz složenih i neriješenih pitanja. Od egoizma feudalaca koji su se teško mirili s činjenicom da više ne mogu uživati rentu pa su otimali zajedničke, izvanselišne zemlje, preko usitnjavanja zemljišnih parcela nasljeđivanjem do daljnje

imovinske diferencijacije među seljaštvom. Dio seljaka uspio se, naime, uključiti u poljoprivrednu proizvodnju za tržište, što im je osiguravalo dobit, dok je jedan dio seljaka još više osiromašio jer nije ni sudjelovao u tom procesu.

Druga temeljna promjena koja se ticala Hrvata u zapadnoj Ugarskoj odnosila se na novi izborni zakon. Proširenje prava glasa na oko 10% stanovništva na temelju imovinskog cenzusa nije u cijelosti odgovorilo zahtjevima modernog vremena, no imalo je za posljedicu to da se državno područje sada dijelilo na izborne kotare. Tako su hrvatske općine zapadnougarskog područja bile podijeljene u devet izbornih kotara, s tim da izborni kotari Ugarski Stari Grad na krajnjem sjeveroistoku, i Szentgotthárd na krajnjem jugu nisu obuhvatili niti jednu hrvatsku općinu. I nadalje je ostala podjela na županije, ali su se mijenjala područja političkih upravnih kotara pa je 1848. postojalo ukupno sedamdesetak općina s većinskim hrvatskim stanovništvom, ili gledajući postotno u ukupnom broju općina (324), oko petina općina bilo je s hrvatskom većinom.⁹ Ta administrativno-upravna podjela svakako je okrnula nekadašnju prostornu i jezičnu cjelovitost hrvatskog područja koje će se i u sljedećim desetljećima još primjetnije stezati. Upravno jedinstvo imalo je za posljedicu povezivanje cjelokupnog seoskog stanovništva u novi državni poredak. Svaki je stanovnik Ugarskog Kraljevstva postao jednakopravnim državljaninom, a to je automatski značilo biti članom mađarske nacije. Budući da ustav iz 1848. nije priznao korporativna prava za nemađarske narode, predstavnici Hrvata podnijeli su zahtjev za ravnopravnošću s Mađarima u nacionalnim skupštinama.

3. Zašto zapadnougarski Hrvati nisu podržali bana Jelačića?

Zašto gradišćanski Hrvati nisu u revolucionarnim zbivanjima podržali bana Jelačića – pitanje je koje se može i drukčije postaviti: Zašto ban Jelačić nije uspio pridobiti Hrvate u zapadnoj Ugarskoj za svoj program? To je pitanje intrigiralo povjesničare – ne toliko zbog njegove povijesne relevantnosti, koliko pogla-

vito zbog toga što se banu Jelačiću i revolucionarnim zbivanjima iz 1848. u historiografiji dugo vremena davalo razmjerno veliko značenje. Pritom je i sam Jelačić u kolektivnom sjećanju nacije dobio mitsku auru pa je bilo razumljivo misliti kako zauvijek i svugdje slovi kao neprikosnoveni nacionalni junak. Ipak, njegov boravak među gradišćanskim Hrvatima baca ponešto drukčije svjetlo na povijesna zbivanja, ulogu samog Jelačića i njegovih vojnih postrojbi.

Valja se podsjetiti da je na početku revolucionarnih zbivanja 1848. Ugarska ustavom, potvrđenim od vladara, Hrvatsku proglasila sastavnim dijelom samostalne Ugarske države. Međutim, hrvatski je pokret uspio preuzeti najvažnije tradicionalne institucije vlasti te kod dvora ishoditi imenovanje Josipa Jelačića banom. On je, uz povijesnu odluku Sabora o proglašenju neovisnosti Hrvatske od Ugarske, svakako bio ključna figura u otporu Mađarima i uspostavljanju stvarne neovisnosti Hrvatske. Pod pritiskom Mađara, kralj je opozvao Jelačića, ali je on ostao na vlasti smatrajući da se radi o prolaznoj i ishitrenoj odluci. Kad se uslijed propalog kompromisa ugarske vlade s Bečom stanje u Ugarskoj dodatno zakompliciralo, dvor je financijski i oružjem potpomogao Jelačićeve pripreme za rat protiv mađarske vlade. Jelačićev postupak potaknuo je, doduše, sam dvor, ali je on također bio u skladu s programom hrvatskog pokreta i Sabora a s ciljem očuvanja samostalnosti Hrvatske u federalistički uređenoj "Austriji slobodnih naroda".

Prolaskom Jelačićeve vojske zapadnougarsko je granično područje uskoro bilo uvučeno u ratna zbivanja. Na tom je području vlast postavila zaštitne odrede narodne garde kako bi se očuvala imovina i ljudi te prema potrebi branila granica. Nakon ulaska u Mađarsku, Jelačić se obratio hrvatskom stanovništvu *Proglasom na Ugarske Hrvate* u kojemu ih je pozvao da podignu oružje protiv Mađara budući da su im činili nepravde.¹⁰ Premda nema dokaza da je taj proglas došao do hrvatskih općina, ipak se može pretpostaviti da je Jelačić računao na Hrvate i da je uz njihovu pomoć namjeravao uspostaviti protumađarsku bojišnicu na najzapadnijem dijelu zemlje. Prvi vojni okršaj do-

godio se 29. rujna kod Pákozda u blizini Szekesfehérvára. Kako je Jelačićeva vojska bila zaustavljena u daljnjem prodoru prema Budimpešti, Jelačić je sa svojim postrojbama krenuo prema sjeverozapadu u Győr gdje je očekivao pojačanje iz Beča. Listopadska revolucija u Beču i predaja tvrđave Kómarom mađarskoj vojsci potakle su Jelačića da krene na Beč. Kratko boraveći u Ugarskom Starom Gradu (Magyaróvár), Jelačić je dio svojih četa odlučio vratiti u Hrvatsku kako bi je mogao zaštititi od eventualnog napada Mađara. Pravac povlačenja išao je kroz neka hrvatska sela u kojima su se dogodile pljačke i nasilja, a u selu Frakanavi vodio se sudski proces zbog stradanja nekoliko Jelačićevih vojnika.¹¹

Susret Jelačićeve vojske s hrvatskim stanovništvom ponovio se nakon pobjedničke bitke kod Schwechata 30. listopada 1848. Tada su hrvatska sela bila angažirana oko ukonačenja, prehrane i prijevoza Jelačićevih trupa. U atmosferi izvanrednog stanja i tereta uzdržavanja carske vojske, koja je usput često vršila pljačke i nasilja, Hrvati nisu mogli reagirati drukčije nego drugi stanovnici, Nijemci i Mađari.

Zanimljivo je da je nemili događaj u Frakanavi zabilježen i u udžbeniku za hrvatske škole u Gradišću. Tako *Velika čitanka*¹² donosi tekst *Iz prošlosti Frakanave (1848.-1849.)*. Zbog izuzetne topline i jednostavnog stila, donosimo ga gotovo u cijelosti kako je učenicima ispričan:

Jednoč su došla tri zaostala hrvatska vojnika u frakanavski mlin, gdje su prosili stana i hrane. Mlinarica, znajući oštre vladine naredbe, protekla je odmah u selo, da to javi sucu. Kad se na krčmi za ovo doznalo, krenula je grupa ditićev u mlin, izvukla goloruke i poplašene vojnike iz mlina te ih poubijala. Ov zločin je zaprepastio sve poštene Frakanavce, a ne manje Hrvate okolišnjih sel, ki su tada prišili Frakanavcem nadimak "Tukavci", kako se ih još i danas zovu. Ubijeni Hrváčani pokopani su blizu mlina.

Zbog ovoga nastala je u selu velika potišćenost, jer se očekivalo, da ćedu carske vlasti cijelo selo kaštigati. No prošli su miseci i nije bilo ništa. Već se mislilo da će ostati sve zabljeno, ali došlo

je drugačije. Kad su Mađžari položili kod Vilagosa oružje, počele su carske vojne vlasti proganjati i kaštigovati pristaše revolucije. Jednoga dana, u jeseni 1849., došli su i Frakanavci na red. Rano u zori oklopio je jedan odred kirasirov selo i polovio uz pomoć suca i prisežnikov za smrt Jelačićevih vojakov odgovorne ditiće, otpremivši ih k klinu, gdje su bili pokopani njihovi aldo-vi. Ovdje su morali skopati mrtve – kao narod povida, golimi rukami – i ih prenesti na groblje, gdje su pokopani uz vojničke počasti. Kasnije je vojna uprava postavila Hrvaćanom skroman željezni križ, ki je već davno propao, ali stariji ljudi još znadu mjesto groba. Po pokopu otpeljani su okrivljeni u Šopron i stavljeni pred sud. Osuđeni su na smrt i striljani blizu sela Horke pod čunjastim brigom Bučijem... Ova nesrića se duboko usikla u pamćenje Frakanavev, tako da su od onda u politički poslji vrlo oprezni.

Zaključno se može reći da je prikazani isječak prošlosti pokazao kako su gradišćanski Hrvati već tada činili zasebnu društvenu zajednicu koja se razvijala izvan matičnog naroda, bez obzira na mnogobrojne zajedničke niti srodnosti. Raznoliki čimbenici djelovanja, od političke vlasti, preko staleškog statusa i mentaliteta doveli su je do vlastite zasebnosti pa u toj činjenici nalazimo i odgovor na početno pitanje.

4. Svijest o jezičnom i etničkom zajedništvu

Revolucija koju su pokrenuli Mađari 1848., a koja je skršena uz pomoć vanjskih snaga, zaprijetila je opstanku Monarhije. Oktroirani ustav iz ožujka 1849. pokazao je da vojno-monarhijska reakcija želi stvoriti centraliziranu državu. Zbog toga je uveden politički sustav koji se temeljio na apsolutizmu.

U razdoblju (neo)apsolutizma koji je uslijedio 1852. jedinstvena država bila je podijeljena u krunovine s određenim stupnjem autonomije. Iako u svim krunovinama nije postignuto odvajanje uprave od sudstva, svugdje su ukinuti feudalni posjedovni odnosi, proglašena je jednakost pred zakonom i slobodno stjecanje imetka uz sigurnost privatnog vlasništva. Time je omo-

gućeno brisanje razlika među dotadašnjim povijesnim osobnostima pojedinih pokrajina.

U Ugarskoj su umjesto županija utemeljeni okruzi pod vojnim upraviteljima sve do 1854., što je za posljedicu imalo stalnu prisutnost vojske i u mnogim hrvatskim općinama.

Ukidanje feudalnog sustava dovelo je do promjene u funkcioniranju općina. Dok su se nekad općine nalazile pod financijskom i poreznom upravom vlastelinstva, a svako veće naselje činilo općinu, nova upravna organizacija postavila je kotarske komesarijate koji su preuzeli općinske funkcije. Načelnici (prije suci), porotnici i bilježnici imenovani su na prijedlog kotarskih komesara, čime je napuštena općinska samouprava. Područje središnje Ugarske podijeljeno je na pet područja koja su najprije imala vojnu upravu, a poslije su njima upravljali područni upravitelji: Budimpešta, Požun, Šopron, Košice i Veliki Varadin. Šopronski okrug (distrikt) sastojao se od devet županija koje su činile zapadnu Ugarsku (Zadunavlje). Centralizacijom su prvi put u povijesti Hrvati bili prostorno okupljeni do 1860.¹³

Gradišćanskohrvatski prostor razlikovao se od ostalih područja Monarhije, između ostalog i zbog činjenice da je u njemu dominiralo feudalno društvo do samog njegovog ukiđanja. U njemu praktički nije bilo domaćih modernizacijskih snaga koje bi provodile reforme. Zato je modernizaciju gradišćanskohrvatskom tijelu u vrijeme apsolutizma bilo moguće gotovo u potpunosti nametnuti. Karakteristično je da su pojedine administrativne mjere čak imale pozitivan učinak te dale poticaj nastajanju svijesti o jezičnom i etničkom jedinstvu. U takve ubrajamo školsku reformu koja je ne samo poboljšala stanje školskih zgrada, nego je i značajno porastao njihov broj, a unaprijedilo se izdavanje školskih knjiga, molitvenika, katekizama, knjiga za pouku i zabavu i sl. Povećao se broj posjećenosti škola i postotak pismenih. U skladu s centralističkim sustavom, proizvodnja i raspodjela školskih knjiga obavljala se putem centralnog bečkog nakladnog zavoda koji je tiskao knjige za sve zemlje ugarske krune, što znači i za Hrvatsku. Na taj su način gradišćanski Hrvati došli u neposredan kontakt sa struč-

nim knjigama iz Hrvatske. Tim su putem dobili priliku upoznati se s jezičnom i pravopisnom reformom u Hrvatskoj. Smatrajući da su domaćim učenicima knjige iz Hrvatske nerazumljive, učitelji ih nisu prihvaćali u varijanti hrvatskog književnoga jezika, već su ih prepravljali na lokalni gradišćanski dijalekt.

Premda je pitanje početka buđenja nacionalne svijesti kod zapadnougarskih Hrvata još uvijek bilo otvoreno, ipak je na osnovi već postojećih izvora i nekih podataka moguće reći da je taj proces započeo sredinom 19. stoljeća i da ga se može povezati s preporodnim utjecajima iz Hrvatske. Među Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj već je djelovala skupina svećenika i učitelja koja je imala obavijesti o kulturnim zbivanjima u Hrvatskoj. Preporodne ideje dopirale su do intelektualne elite putem novina, osobnim dodirima ili dopisivanjem. Neki iz tog kruga, poglavito svećenici, odlazili su u Zagreb i druge veće centre Hrvatske gdje su već sredinom tridesetih godina 19. stoljeća mogli osjetiti preporodna kulturna gibanja i upoznati se s idejama nacionalnih ideologija. Shvativši da bi za zapadnougarske Hrvate najvažnija zadaća bila utvrditi zajednički književni jezik, oni su se stavili na čelo preporodnog pokreta zapadnougarskih Hrvata. Na podlozi hrvatskog preporodnog programa ležala je koncepcija okupljanja gradišćanskih Hrvata temeljena na povijesno-etničkoj i jezičnoj predodžbi.

Oprezno približavanje hrvatskomu književnom jeziku počelo je sredinom šezdesetih godina 19. stoljeća. Kod ovog važnog pitanja ipak nije bilo jedinstvena stava. Dio inteligencije odbijao je takvu vrstu modernizacije tvrdeći da puk neće razumjeti *ilirski jezik*. Čini se da je tu zadaću upravo imao polemički članak Gašpara Glavanića "Zabavno-poucsni razgovor o hervackom pravopiszu",¹⁴ objavljen 1865. u drugom broju *Kerstjanszko-Katolicsanszkoj Kalendara*. Glavanić je, naime, u članku predbacio popularnom književniku Jožefu Ficku jezični nemar. Fitzko je pripadao onoj struji koja je nastavljala na književnojezičnu tradiciju iz 18. stoljeća, dok je Glavanić pod utjecajem Fabiana Hauszera težio približavanju hrvatskoj jezičnoj književnoj normi. Premda pisan još uvijek starom grafijom, *Kalendar* je na-

vijestio približavanje književnom jeziku iz Hrvatske, a i sadržajno se počeo mijenjati: uz vjerske teme donosio je i laičke. Je li taj postupni zaokret bio posljedicom izravnih dodira sa Zagrebom, o tome još nema pouzdanih vrela. Ipak, s pravom se može zaključiti da su ideje preporodnog pokreta iz Hrvatske imale odjeka među zapadnougarskim Hrvatima, napose među svećentvom kojemu je bio blizak Strossmayerov krug.

Normiranje književnog jezika i pravopisa bili su kamen međaš u povijesti zapadnougarskih Hrvata. To je bio najvažniji korak u procesu stvaranja grdišćanskohrvatske individualnosti. Upravo je jezik dokazivao kontinuitet povijesnog postojanja hrvatskog etnika, ali i njegovu jezičnu zasebnost spram književnog jezika u Hrvatskoj. Ta će odluka staviti na kušnju dio gradišćanskih pravaka koji nisu bili načistu treba li gradišćanskohrvatski književni jezik biti zaseban ili isti kao književni jezik u Hrvatskoj. Pitanje jezika aktualizirat će se u tridesetim godinama 20. stoljeća.

5. "Otkrivanje" zapadnougarskih Hrvata

U sklopu preporodnog kulturnog kretanja koje je težilo otkriću narodne kulture, narodnog života i običaja, narodoznanstvo – etnologija je prva tijekom 19. stoljeća počela otkrivati pojedine etničke skupine. U sklopu takvih zanimanja postali su i zapadnougarski Hrvati objektom istraživača. Izvori koje su nam ostavili opisivali su naselja, svakodnevni život, posebnosti, uzroke i vrijeme dolaska u novu naseobinu. Tako je Slovak Johann Csaplovics još 1828., opisujući naselja, običaje i život Hrvata u zapadnoj Ugarskoj, pokušao objasniti stanje duhova na književnom polju. On je našao kako "ortografija ovoga jezika nije jedinstvena pa zato više puta i najbolje djelo gubi na vrijednosti, hrvatski rukopisi nađu rijetko kad nakladnika, bogati i bogatiji ništa ne pišu, a siromašniji nemaju dovoljno novaca za štampanje svojih djela".¹⁵ Češki publicist i učitelj češkoga jezika na vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu, Moritz Fialka, na svojim proputovanjima kroz hrvatska sela u Donjoj Austriji i ugarskim županijama također opisuje život i običaje Hrvata te u literarnom časopisu *Květy* 1842. objavljuje njihove narodne

pjesme.¹⁶ Studije slična sadržaja pisali su Pavel J. Šafařík,¹⁷ Alojz V. Šembera¹⁸ i drugi.

U okviru zanimanja za narodoznanstvo, nastalog na poticaj nacionalnog pokreta tijekom 19. stoljeća, započelo je i u Hrvatskoj prikupljanje etnografske građe. Poticaj toj djelatnosti dale su mahom osobe angažirane u javnom i političkom životu, poput Maksimilijana Vrhovca, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ljudevita Gaja i Stanka Vraza. Objavljujući 1847. *Pěsme*, Ivan Kukuljević je toj zbirci pridodao i pjesme "puka s Lajte i Taje".¹⁹ Stanko Vraz je u trećoj knjizi *Kola* 1843. objavio sedam pjesama izvangraničnih Hrvata.²⁰

Vrela koja govore o folkloru i usmenoj književnosti Hrvata u podunavskom području počela su se ozbiljnije vrednovati kad je Fran Kurelac (1811.-1874.), hrvatski filolog, političar i sakupljač narodnih pjesama, boraveći u zapadnoj Ugarskoj²¹ temeljito proučio i doživio hrvatska sela. Kurelca s pravom možemo smatrati ključnim čimbenikom s kojim je otvoren proces upoznavanja Hrvata sa svojim prekograničnim sunarodnjacima i obrnuto. U svom romantičarskom zanosu²² Kurelac je bio svojevrsni vjerovjesnik novih političkih gibanja u Hrvatskoj 1848. Posjetivši hrvatska sela duž austrijsko-mađarske granice, govorio je tamošnjim Hrvatima *kako se u nas vse na rat spravljaja ... te da je sva prilika da ćemo ovaj put Magjarom gaće podpalit*. Ta ga je izjava, dakako, stajala istražnoga zatvora.²³ Premda Kurelčev boravak nije imao jačeg utjecaja na hrvatsko stanovništvo u smislu solidariziranja s Jelačićevom vojskom prilikom prolaska kroz hrvatska sela prema Beču, on je ipak ostavio traga, poglavito među učiteljima i svećenicima koji će nakon povratka ustavnog razdoblja 1860. započeti borbu za uvođenje jedinstvenoga književnoga jezika. Kurelac je svoje zapise priopćio javnosti tek 1871. jer prije nije uspio naći izdavača za objavljivanje djela *Jačke ili narodne pěsme prostoga i neprostoga puka*.²⁴

Zasluge za upoznavanje hrvatske javnosti s narodnim životom i običajima zapadnougarskih Hrvata pripadaju i časopisu *Vienac*, na čijim su stranicama tiskani putopisi istaknutih etnologa. Tako je Franjo Kuhač (1834.-1911.), hrvatski muziko-

log, 1878. u *Viencu* objavio putopis *Medju ugarskimi Hrvatima*,²⁵ a Ivan Milčetić (1853.-1921.), lingvist i etnograf, godine 1898. putopis *Medju Hrvatima Donje Austrije i zapadne Ugarske*.²⁶ Zamiranjem nacionalnog pokreta spomenuti su putopisi vremenom postali zaboravljeni. Ipak, putopisne bilješke trojice znanstvenika daju živu sliku narodnog života i običaja Hrvata u zapadnoj Ugarskoj. O njima u svom putopisu najbolje svjedoči sam Kurelac: *Prem da je tomu svoja dva tri vjeka, da su se od nas izselili, još im Hrvatsko srdce nije obumrlo; iz pšsam ugle-dat se može, kako im jezik ostao čist, pored vseg drugovanja i komešanja s drugi plemenî. Oni nisu na kupu kako Slovaci, ni-ti, što bi se reklo nalog naroda; nu ako i jesu bez medje i kotara razzuti i razhitani, ipak ih neki moralni obruč opasao...*²⁷

6. Zakon o narodnostima iz 1868.

Nakon što je 1859. doživjela poraz u ratu protiv Francuske i Pijemonta, Austrija se na unutrašnjem polju suočila s nedjelotvornim sustavom i slomom državnih financija što je potaknulo dvor na ukidanje apsolutizma. No čim se postavilo pitanje uređenja države, ponovno su oživjeli privremeno potisnuti nacionalni pokreti koji su uzrokovali nestabilnost države. Rat između Austrije i Pruske te poraz kod Kraljičina Graca naveli su Austriju da povrat unutrašnje ravnoteže potraži u nagodbi s Mađarima koje je predvodio liberalni političar Ferenc Deák. Tako je 1867. sklopljena Austro-ugarska nagodba kojom je Carstvo pretvoreno u dualističku državu s dva središta, Bečom i Budimpeštom, odnosno na austrijski dio (ili Cislajtaniju) i ugarski dio (ili Translajtaniju). Ugarska, obuhvaćajući sve zemlje krune sv. Stjepana, ustrajavala je na unitarnoj nacionalnoj državi. Jedino je subdualistički sporazum sklopila s Hrvatskom i Slavonijom 1868. Prostor Monarhije obuhvaćao je više od 600 tisuća četvornih kilometara i 35 milijuna stanovnika (1869.).

Nagodbom su zapadnougarski Hrvati ostali u okviru ugarske polovice države, u kojoj su modernizacijski procesi ubrzavali preobrazbu čitave društveno-gospodarske strukture zemlje. Rast poljoprivredne industrije bio je toliki da je mogao ublaži-

ti zaostajanje za industrijski razvijenijom Austrijom. Ipak, i nadalje je većina stanovnika živjela od poljoprivrede (75 posto), a i društvena piramida također je ostala tradicionalna jer je aristokracija, posjedujući velika imanja, igrala dominantnu ulogu u politici.

U sklopu zakonodavne politike dualističkog sustava za nemađarske narode bio je važan Zakon o narodnostima koji je 1868. godine donio ministar kulture u Andrásyjevoj vladi József Eötvös.²⁸ Zakon nije, doduše, priznavao autonomiju nemađarskih naroda jer je u njemu stajalo da ugarski državljani politički pripadaju *jedinstvenoj ugarskoj naciji*. No on je u svojoj biti i po onodobnim mjerilima bio liberalan budući da je priznao postojanje nemađarskih naroda te je nastojao ukloniti diskriminaciju i osigurati nemađarskim narodima barem pravnu ravnopravnost. Zakon je, dakle, narodnostima osiguravao slobodnu uporabu materinjeg jezika na nižim sudskim stupnjevima, u javnoj upravi i obrazovanju. Također, nemađarskim narodima bilo je dopušteno osnivanje kulturnih i političkih društava. Međutim, sedamdesetih godina 19. stoljeća liberalni je duh zakona počeo blijedjeti i odstupati pred rastućom mađarizacijom.

Zakon o narodnostima pružao je hrvatskoj manjini dobre izgleda za očuvanje vlastitog jezika i kulture. Temeljem toga zakona Hrvati su se kod općinskog suda mogli služiti svojim jezikom, a kod kotarskog službenim jezikom (mađarskim) ili protokolarnim jezikom svoje općine.²⁹ Najvažnija posljedica bila je u činjenici da su crkvene općine slobodno mogle voditi matične knjige i obavljati druge poslove na hrvatskom jeziku, a jednako tako – prema zakonu o školstvu – izvoditi nastavu na materinjem jeziku.

Zakon je dopuštao svakoj općini, crkvi i crkvenoj općini podizati osnovne, srednje i više škole. Članak 58. koji je regulirao pitanje nastavnog jezika, propisivao je da *“svaki učenik mora pohađati nastavu na svom materinjem jeziku ako je on jedan od jezika uobičajenih u zajednici. Prema tome, u višejezičnim zajednicama treba zaposliti one učitelje koji mogu poučavati*

na jeziku uobičajenom u zajednici".³⁰ Zakon je također regulirao građanske i učiteljske škole koje je trebalo nanovo ustrojiti. Školu je mogla utemeljiti i uzdržavati vjerska zajednica, privatna udruga, općina ili pak država. U općinama gdje vjerske zajednice nisu imale školu koja bi odgovarala zakonskim propisima, općina ili država su je bile dužne podići.

Učinci Zakona o narodnostima mogli su se vidjeti u konkretnim statističkim pokazateljima: na gradišćansko-zapadnougarskom prostoru do propasti Monarhije osnovano je 47 državnih i 14 općinskih osnovnih škola, što je bilo 20% svih osnovnih škola. Pritom su vjerske škole imale čak 80% udjela u osnovnom školstvu.³¹

Ukratko prikazan Zakon o narodnostima, kao i ostali zakoni o školstvu, bio je barem neko vrijeme integrativan činitelj društvenog razvoja Hrvata. Premda će u idućem razdoblju biti sve manje djelotvoran, Zakon o narodnostima ipak je gradišćanskim Hrvatima bio oslonac i brana protiv plime mađarizacije.

7. Nacionalni pokret i njegove zadaće

Zapadnougarski Hrvati u drugoj su polovici 19. stoljeća formalno dijelili sudbinu ostalih narodnosti u Ugarskoj, no njihova je društvena i kulturna stvarnost bila zamjetno teža. U nacionalnom smislu, kao i ostali pripadnici narodnosti, službeno su smatrani Mađarima jer je vladajuća ideologija kroz zakone priznavala samo jednu političku naciju – mađarsku. Tako tumačena ideja državnosti u višejezičnoj zemlji bila je u suprotnosti sa zahtjevima za emancipacijom narodnosti. Štoviše, netolerantni nacionalizam – na razini vlasti i društva – kakav je proveden osamdesetih godina 19. stoljeća, slomio je političke pokrete među narodnostima koje su htjele postići bilo kakav stupanj autonomije.

Zbog nerazvijene društvene strukture i nepostojanja vodećeg društvenog sloja, zapadnougarski Hrvati nisu, doduše, imali priliku osjetiti negativno iskustvo kao, primjerice, Slovaci, koji-

ma su ukinute kulturne institucije, a stjecaj društvenih okolnosti doveo ih je na samu društvenu marginu. Gradišćanskohrvatsko biće, stoljećima izolirano, bilo je dovedeno do točke kada mu je prijeto utapanje u većinsku zajednicu. Taj svojevrsni izlazak iz hibernacije dogodio se tijekom druge polovice 19. stoljeća. Uvjetovali su ga ukidanje feudalnih odnosa, gospodarska modernizacija i prestrukturiranje društvenih slojeva. Relativno uska društvena jezgra – koju je činilo svećenstvo i pučko učiteljstvo – prišla je izradi programskih zadaća za proces integracije zapadnougarskih Hrvata. Dvije najvažnije sastavnice toga programa bile su jezik i religija.

Svjesni da je vlastiti jezik temelj opstojnosti, a i kriterij pri obilježavanju narodnosti, hrvatski su se svećenici i učitelji intenzivno počeli baviti jezikoslovljem, skupljanjem narodnih jački, pisanjem literature, školskih knjiga i kalendara kako bi gradišćanskohrvatski jezik postao književnim jezikom zapadnougarskih Hrvata.

Katoličkoj je vjeri također pripadala suoblikovna uloga pri isticanju vlastitoga identiteta. Privrženost Crkvi bila je kod hrvatskog seljačkog puka vrlo postojana. Značenje katolicizma nije bilo samo vjersko, već je putem svećenika dobilo određenu formu kulturno-političkog programa u kojemu su kršćanske vrijednosti zauzimale važno mjesto. Osobito je bilo važno što su svećenici propovijedi držali na materinjem jeziku, tako da je cirkulirala živa riječ koju su seljaci mogli razumjeti.

Nositelji nacionalnog buđenja, u početku pojedinci motivirani povezanošću s narodom i preporodnim idejama, postavili su prve ciljeve. Zašto su se ti ciljevi ostvarili tek djelomice?

Jedan od razloga ležao je u samom Zakonu o narodnostima iz 1868. kojim je bilo zajamčeno tek individualno pravo pojedinca, a ne korporativno pravo narodnosti. Zakon je počivao na ideji jedinstvene ugarske političke nacije kojoj pripadaju svi građani Ugarske, bez obzira kojim jezikom govore.³² To je drugim riječima značilo da je zakon omogućavao isključivo jezičnu i kulturnu autonomiju, a ne poseban pravni položaj narodnosti. Naravno, teoretsko je pitanje bi li gradišćanskohrvatsko društvo

bilo kadro iskoristiti sve mogućnosti da je spomenuti zakon bio plauzibilniji. Po svemu sudeći ne bi, ali je pritom važno imati na umu da su popratni učinci većine nagodbenih zakona vodili k procesu asimilacije, što inducirane, što spontane. Mađarizacija se poglavito ostvarivala kroz izborno pravo, javnu upravu, sudstvo, tisak, agitaciju, srednje i visoko školstvo i sl. Zbog svega toga pred društvenom je elitom bila teška zadaća u kojoj je trebalo postići socijalno priznanje vlastitog identiteta.

8. Prijepori oko pravopisa

Kad se, dakle, u okviru Zakona o narodnostima otvorio veći prostor za manjinsko školstvo, hrvatski su učitelji bili na čelu struje koja je ponovo aktualizirala pitanje uvođenja novoga pravopisa. Najzaslužniji u tim nastojanjima svakako je bio učitelj Mihovil Naković. Ponajviše njegovom zaslugom hrvatsko je školstvo prihvatilo jedinstveni književni jezik na temelju čakavsko-ikavske varijante. Preuzet je također novi hrvatski pravopis s dijakritičkim znakovima. U okružnici izdanoj 1877. u Koljnofu³³ Naković je objavio načela novoga pravopisa. U njoj se apelira na učitelje da novi pravopis prihvate.

*K otoj složnosti – piše Naković – je ali neobhodno potrebno, da mi pred vsim drugim način pisanja u našem jeziku tako uredimo, da bude spodoban – ako ne jednak – k jeziku naših rodjakov – Slavov. Vsi Slavi, Hervati i Slovaki, Rusi i Poljaki, Čehi, Dalmatinci i Černogorci su primili pisanje naglaskom; samo mi nekoliko se tomu suprotstavljamo i staropis za bolje držimo? Mi ne bi radi u tom veliko društvu biti, to je, mi si ne željimo Hervati ostati? Željimo si našu hervatsku majku ostaviti i pozabiti? Ali moremo reč da smo mi najmudriji, buduć da staropis branimo?*³⁴

Iste je godine Naković u Šopronu tiskao gramatiku *Podučavanje u jezikoslovlju za učitelje i školare*. Vjerojatno bi prihvaćanje novog pravopisa teklo i brže da pokušaj književnika Gašpara Glavanića da nametne Hrvatima hrvatski književni jezik u školske udžbenike nije naišao na otpor krugova koji su za-

stupali "državnu ideju mađarsku". Po svemu sudeći, radilo se o pritisku mađarskih vlasti na svećenstvo i učiteljstvo koje se optuživalo da su tobože u dogovoru s Hrvatima iz Hrvatske. Analizirajući ozračje oko pravopisa i udžbenika, Franjo Kuhač je u spomenutom putopisu zaključio kako je Glavanićeva namjera bila doduše *plemenita, ali nepromišljena* te da *Magjari dan i noć u strahu žive, da Hrvati ne bi preobladali i dojakošnjim gospodarima vratili milo za drago*.³⁵

Ako se ima na umu da je u čitavom nagodbenom razdoblju cilj ugarskih vlasti bio mađarizirati nemađarsko stanovništvo te da su različiti bili samo intenzitet i metode djelovanja tih mjera,³⁶ onda smijemo zaključiti da je i najmanji iskorak prema učvršćivanju etničke samosvijesti kod mađarskih vlasti izazivao uzburku. Zato je razložen i Kuhačev zaključak *kako prvo valja pamtit, da je najlakše raznaroditi narod, koj govori u dva tri jezika te da je bolje, ako se ondješnji hrvatski narod uzdrži svom svojom hrvatinom, nego da potone u magjarštini ili germanštini, a napokon za obilje našega jezika bolje je ako se užičava i jezik male Hrvatske*.³⁷

Prilike u školstvu pogoršale su se potkraj sedamdesetih godina 19. stoljeća kada je i u vjerske škole uveden mađarski jezik kao obvezatan predmet. Obrazloženje za tu odredbu vlasti su opravdavale ciljem prema kojem bi učenici nakon završenih šest razreda mogli znati govoriti mađarski, što je u praksi djeci prilično slabo uspijevalo. Popis stanovništva iz 1900. pokazao je da 40 posto stanovništva Ugarske nije vladalo mađarskim jezikom; na zapadnougarskom području gotovo 82 posto stanovništva nije znalo mađarski.³⁸ Taj, za mađarske vlasti neugodan podatak, potaknuo ih je na konkretne mjere koje bi se mogle nazvati prisilnim, za intenzivno učenje mađarskoga jezika putem tzv. Apponyjevog zakona o kojemu će još biti riječi.

Bilo je očito da su hrvatski učitelji bili primorani izražavati lojalnost prema mađarskim vlastima jer je u pitanju bila njihova osobna egzistencija, no činjenica je također da su gotovo sva postignuća u hrvatskom školstvu i nastavi bila prije svega plod njihova pregalaštva. Na ugarskim se preparandijama predava-

lo isključivo na mađarskom jeziku pa hrvatski učitelji zapravo i nisu imali gdje steći potrebno znanje hrvatskog jezika. Zato su mladi učitelji nakon završene preparandije besplatno pomagali starijim i iskusnijim učiteljima u nastavi tako dugo dok ne bi naučili hrvatski jezik kako bi napokon mogli zatražiti učiteljsko mjesto u hrvatskom selu. Dakako da je i među učiteljima bilo pojedinaca koji su se odnarodili i prihvatili mađarsku državnu ideju.

Krugu oko Mihovila Nakovića bilo je jasno da se u širi seljački sloj ne može prodrijeti klasičnim političkim spisima već jedino izdavanjem popularnog štiva ili novina kakve su imali pripadnici drugih narodnosti. Jedino je tako bilo moguće aktivirati šire integrativne snage koje bi zapadnougarske Hrvate postupno mogle dovesti do vlastite individualnosti. Stoga je bilo očito da je na tom putu potrebno prevladati postojeći dualizam u jezičnoj uporabi. Naime, i nadalje se jedino u školskim knjigama primjenjivao novi pravopis, a ostale su knjige i tiskovine pisane starim. Ključna faza bilo je pokretanje časopisa koji bi proširio krug čitateljske populacije na selu. Takav se časopis pod naslovom *Knjižnica za seljačke ljude* pojavio 1891. pod uredništvom Mihovila Nakovića. Pisan reformiranom grafijom, sadržavao je razmjerno velik broj riječi iz hrvatskog književnog jezika. Po sadržaju je bio sličan kalendaru, s prevladavajućim pjesmama, pričama i zagonetkama; ukratko, nudio je poučno štivo za hrvatske seljake. Premda je trebao izlaziti četiri puta godišnje, pojavila su se svega dva broja, prvi 1891. i drugi 1892.³⁹

Izvjerno je kako je u toj, još uvijek skromnoj izdavačkoj djelatnosti nastao svojevrsni zastoj. Po svemu sudeći, ta vrsta izdavačke forme nije imala dobrih uvjeta za trajniji opstanak, prije svega zbog činjenice što je ovisila o pojedincima i što su intelektualne i materijalne snage gradišćansko-hrvatskoga društva bile preslabe za takav pothvat. Velika se praznina osjetila osobito nakon smrti Mihovila Nakovića (1900.) kada je cjelokupni rad oko izdavaštva pao na njegova suradnika, također učitelja, Martina Borenića. Čini se da je ta stagnacija bila prevladana tek 1903. kada je publicistička djelatnost obogaćena trima kalenda-

rima: uz već znani *Kerstjansko Katoličanski Kalendar*, tiskan je prvi broj *Hrvatskoga Kalendara Svetoga Antona* i prvi broj *Kalendar Svete Familije*.⁴⁰

9. Héric, nas poszlanik, éljen!

Iz mreže društvenih i misaonih veza uspostavljenih u 19. stoljeću izdvaja se Antun Herić (Anton Héric), hrvatski svećenik, političar, prevoditelj i pisac (1825.-1905.). Njegova djelatnost pokazuje nekoliko zanimljivih fenomena. Herić je dio svog školovanja proveo u Hrvatskoj jer je gimnaziju završio u Varaždinu, a teologiju je studirao na Zagrebačkoj kraljevskoj akademiji i u Pešti. Nakon zaređenja bio je župnik u hrvatskim selima Vulkaproderštofu, Židanu i Cindofu. Pripadao je krugu naprednih svećenika i učitelja koji su u razdoblju neoapsolutizma u okviru raspoloživih zakonskih okvira nastojali unaprijediti hrvatsko školstvo. Herić se osobito angažirao oko prerade zajedničkih hrvatskih školskih knjiga na gradišćanskohrvatski jezik. Tako je već 1854. s mađarskog na hrvatski jezik, primijenivši novi pravopis, preveo *Biblijske priče*, no kako nije našao izdavača, rukopis mu je ostao neobjavljen. Godine 1862. objavio je u Šopronu na mađarskom jeziku djelo *Međimursko pitanje*. U politički život uključio se 1848. kada su i Hrvati bili zahvaćeni revolucionarnim zbivanjima. Pristavši uz mađarsku Liberalnu stranku, napušta svećenički seminar u Zagrebu i seli u Peštu gdje je tijekom revolucije vršio službu vojnog ordinarija. Nakon sloma revolucije u Mađarskoj izvjesno je vrijeme bio isključen iz svećeničke službe sloveći kao kompromitirana osoba.

Herić je bio jedini gradišćanski Hrvat koji je u razdoblju 1875.-1884. kao član Deákove Liberalne stranke zastupao kotar Željezo u Ugarskom parlamentu. Potporu njegovoj političkoj agitaciji dali su mu neki istaknuti svećenici i učitelji, primjerice Gašpar Glavanić i Grgo Gusić. Zanimljivo je da Franjo Kuhač u svom putopisu svjedoči kako je boraveći u Cindofu kod župnika Herića *koji je jako ugledan i štovan* vidio predizborni proglas⁴¹ iz 1875. u kojemu se pozivaju Hrvati da glasuju za Herića jer je *on najverniji branitelj, koji će se za nas zeti*,

našu veru i pravice branit, naš zagovornik u Pešti pred sim orsagom biti. Pozna našu potrebitčinu, naše želbe, i ča je neg moguće najveć svojim plemenitim sercem na veću hasan biti, neg ki goder drugi tujinac...

U to vrijeme Herić je bio župnik u selu Cindrofu, jednom od najnaprednijih sela u sjevernom dijelu današnjega Gradišća koje se tijekom druge polovice 19. stoljeća pretvaralo u industrijsku zonu. Već 1853. tu je podignuta velika šećerana za preradu šećerne repe u kojoj su radili mnogi Hrvati. To je selo na određen način zrcalilo socijalno raslojavanje hrvatskog stanovništva na seljaštvo i radništvo. Kod izbora vrijedilo je pravilo da su se stanovnici uglavnom priključivali političkoj stranci koja je prevladavala u kotaru. Pritom valja uzeti u obzir da tadašnje parlamentarne stranke još nisu bile masovne, niti su se u svojim programima zauzimala za prava pojedinih narodnosti.

Sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća gradišćanskohrvatsko društvo još nije bilo spremno za samostalan politički nastup. U tom svjetlu može se tumačiti Herićev individualni politički angažman u mađarskoj Liberalnoj stranci, potpomognut nekim bliskim svećeničkim krugovima koji su mu za promidžbu sastavili i *izbornu jacsku*. Stoga Herića možemo smatrati dijelom predvodničke grupe svećenika koja je pristavši uz mađarske stranke javno iskazivala privrženost ugarskoj državi. Poput Herića, uz velikomađarsku ideju pristajali su i drugi gradišćanskohrvatski intelektualci. Taj je trend počeo poprimati takve razmjere da su mnogi školovani Hrvati postajali *nadmajaroni*.⁴²

10. Interesno stranačko okupljanje

Nakon što je potkraj 19. stoljeća učvršćen dualistički sustav, a modernizacija s manjim ili većim odstupanjima obuhvatila sva područja gospodarskog i društvenog života, u cijeloj Monarhiji došlo je do uspona masovnih političkih stranaka i njihove sve veće radikalizacije. U Ugarskoj su vodeće bile Narodna stranka (Néppárt) koju je vodio Ferenc Deák te Liberalna stranka kojoj je jedan od prvaka bio Kálmán Tisza. Osim njih, devedesetih

su godina utemeljene Socijaldemokratska stranka Mađarske i Stranka malih posjednika, a početkom 20. stoljeća nastala je i Narodna građanska radikalna stranka koju je osnovala urbana inteligencija.⁴³ Ipak, niti jedan pokret nije uspio uzdrmati vladajuće strukture koje su se isticale mađarskim nacionalizmom, premda su sebe smatrale liberalnima. U biti, mađarske su vlade bile duboko konzervativne i nedemokratske, posebno kad je bila riječ o pravima za nemađarske narode.

Tijekom proslave tisućljetne obljetnice Mađara 1896. došlo je do *prave provale mađarskog nacionalizma*. Novine su predviđale da će 1936. biti 17 milijuna Mađara u odnosu na 7 milijuna nemađara. Zaista, što spontanom, što nasilnom mađarizacijom od 1867. do 1914. udio Mađara povećao se s 40 posto na 48 posto u svim zemljama Ugarske.⁴⁴ Tijekom mandata vlade kojoj je na čelu bio Tisza, ojačao je netolerantni nacionalizam na svim društvenim razinama. Tisza se osobito okomio na one nacionalne pokrete među narodnostima koji su težili autonomiji i koji su se zalagali za lokalnu samoupravu s "pečatom zasebnih narodnih identiteta". Neke su manjinske zajednice imale svoje predstavnike u strankama (primjerice, rumunjska), ali su takve stranke uskoro prestale postojati.

Bilo je, dakle, očito da dualizam nije dopuštao stvarnu autonomiju manjina. U takvim okolnostima zauzimati se za njihove interese lako je moglo izazvati sumnju u namjeru potkopavanja tobožnjeg jedinstva mađarskoga naroda. Stoga je u Ugarskoj do stranačkog organiziranja na vjerskoj osnovi došlo razmjerno kasno. Formalni povod za osnivanje prve stranke – Katoličke narodne stranke 1895. bio je protest svećenstva protiv uvođenja civilnoga braka.⁴⁵ No stranka je svoj program uglavnom posvetila nacionalnom pitanju, tražeći od vlasti da se *prema narodnostima odnosi pravedno*. Uz svećenike, uz stranku su pristali i učitelji te katolički veleposjednici koje su slijedili i njihovi bivši podložnici.

Druga politička snaga koja je privukla dio hrvatskog stanovništva bila je Socijaldemokratska stranka. Do 1905. djelovala je izvan parlamenta, no ni poslije nije igrala ulogu kakvu

su imale tzv. masovne mađarske stranke. Međutim, ta je stranka dobila značajnu podršku na zapadnougarskom području, osobito u hrvatskim općinama Šopronske županije gdje je razmjerno puno Hrvata radilo u industriji u susjednoj Austriji. Ti su radnici prihvatili program koji su zagovarali međunarodno usmjereni austrijski socijaldemokrati.⁴⁶ Njihov je program zagovarao opće pravo glasa i pravo radnika u odlučivanju u vlasti.

Interesno stranačko okupljanje polariziralo je Hrvate na pristaše Katoličke narodne stranke (od 1907. Kršćanskosocijalne stranke) i Socijaldemokratske stranke Ugarske. Za Kršćanskosocijalnu stranku može se reći da su je više obilježavala konzervativna načela, a manje čvrsti stavovi prema nacionalnom ili državnom pitanju. Socijaldemokrati pak nisu državnom pitanju ili nacionalna pitanja niti imali u svom programu jer je on bio prije svega socijalno-gospodarski. Iako se većina Hrvata nije konkretno politički angažirala u spomenutim strankama pa među njima nije bilo formalne napetosti, stranačka je podjela ipak štetila ukupnom hrvatskom tijelu. Unutarnja društvena polarizacija uzrokovala je podijeljenost u političkoj sferi. Velike stranke vješto su iskorištavale tu podijeljenost, katkada čak i produbljujući jaz. Dijelom stranački razdvojeni, većinom politički pasivni i nezainteresirani, do propasti Monarhije zapadnougarski Hrvati neće se uspjeti organizirati kao samostalan stranački subjekt.

11. Demografska gibanja početkom 20. stoljeća

Raspravljajući o bitnim temama gradišćanskohrvatske povijesti demografska gibanja spomenuta su tek uzgred, uglavnom povezana uz prostorni raspored naseljavanja. Kvantificiranje demografskih promjena kod zapadnougraskih Hrvata ne pruža nam posve pouzdane podatke na temelju kojih bismo mogli dobiti jasnu sliku njihova brojčanog stanja. Razlog tomu su upravno-teritorijalne promjene, promjena državnopravnog okvira te kriteriji po kojima su se popisi stanovništva vršili.

Mađarski popisi stanovništva, izrađeni prema kriteriju jezične pripadnosti, što je podrazumijevalo materinji jezik, pokazuju da je Hrvata na zapadnougarskom području 1880. bilo 41.063 ili 15,8 posto ukupnog stanovništva, 1900. 44.540 ili 15,2 posto, a 1910. 43.633 ili 14,9 posto ukupnog stanovništva. U tri deset godina ukupno povećanje je bilo neznatno, svega 2.570 osoba ili 6 posto.⁴⁷ Usto, smanjio se relativni udio Hrvata u ukupnom broju stanovnika. Uzmemo li u obzir da je proces demografske tranzicije bio završen potkraj 19. stoljeća te da je stanovništvo Ugarske u istom razdoblju poraslo s 15,7 milijuna na 20,9 milijuna stanovnika ili 33 posto, onda se u toj brojci mogu iščitati dva paralelna procesa: asimilacije i iseljavanja. Ti su procesi kanalizirali agrarni višak stanovništva nastao dijelom uslijed tranzicije, dijelom uslijed agrarne krize osamdesetih godina 19. stoljeća.

Mađarski popis stanovništva iz 1910. donosi podatke o jeziku zanimanja i materinjem jeziku u županijama Požunskoj, Mošonskoj, Šopronskoj i Vas, iz čega se može dobiti približna slika društvene strukture zapadnougarskih Hrvata.⁴⁸

U glavnim grupama zanimanja najveći postotak zaposlenih s hrvatskim materinjim jezikom bio je u poljoprivredi, 63,8 posto, u obrtu, trgovini, prometu i bankarstvu 22,6 posto, javnim službama i slobodnim zanimanjima 0,76 posto. Nadničara i sluga bilo je 7,49 posto, rentijera 3,43 posto, zaposlenih u domobranstvu 1,53 posto, dok među umirovljenicima, kapitalistima i privatnicima nije bilo zaposlenih s hrvatskim materinjim jezikom.

Odnos zaposlenih s obzirom na veličinu imanja u kombinaciji s materinjim jezikom pokazuje da su dominirali mali zemljoposjednici i zakupnici čija su imanja veličine 50-100 rali zemlje (4.341) te vlasnici imanja i zakupnici ispod 5 rali (3.685). Na trećem su mjestu bili zemljoposjednici i zakupci s imanjima od 10 do 50 rali (2.632). Srednjih je posjednika od 100 do 1000 rali bilo svega desetak, dok veleposjednika s preko 1.000 rali nije bilo. Kod zaposlenih u javnim službama i slobodnim zanimanjima pokazuje se sljedeća slika: 23 dušobrižnika, 21 učitelj, 36 primalja, dva profesora srednjih škola, jedan liječnik.⁴⁹

Statistički podaci o zanimanjima zorno pokazuju koliko je socijalno tijelo zapadnougarskih Hrvata na početku 20. stoljeća bilo nerazvijeno. Nadalje, ti podaci svjedoče da se razgrađivanjem feudalnih odnosa nažalost nije dogodila toliko priželjkivana brza preobrazba socijalne strukture. Osim toga, pokušaj seljaka da intenziviraju poljoprivrednu proizvodnju dijelom je potisnula agrarna kriza iz osamdesetih godina 19. stoljeća, a dijelom patuljasti posjedi koji su sprječavali modernizaciju zemljoradnje. U slobodnim zanimanjima prevladavali su svećenici, učitelji i primanje (babice), što ukazuje na nepostojanje građanskog sloja.

Za ocjenu demografskog stanja Hrvata na zapadnougarskom području važan je broj i prostorni raspored naselja. Tu su se također dogodile promjene, uglavnom na štetu hrvatskog etnika. Dok je 1880. bilo 59 općina s većinskim hrvatskim stanovništvom, 1920. preostale su 53 većinske hrvatske općine. Možemo, dakle, govoriti o dugoročnom procesu asimilacije. Na širokoj razini asimilacija se zbivala unutar hrvatsko-njemačkog etnika, što znači da je gubitak kod hrvatske narodnosti u pravilu značio dobitak kod njemačke. Bilo je, dakako, i obrnutih slučajeva, ali su ipak bili rjeđi. Na gornjoj razini socijalne ljestvice asimilacija je značila prijelaz na mađarsku narodnost. Godine 1910. vladalo je 27,7 posto gradišćansko-zapadnougarskog stanovništva mađarskim jezikom, 72,3 posto nije govorilo mađarski, što znači da je tek nešto više od četvrtine stanovništva poznavalo mađarski jezik.⁵⁰ No, ta je manjina zapravo činila dobar dio inteligencije koji se školovao u mađarskim srednjim i visokim školama ili u srednjoeuropskim sjemeništima te se postupno udaljavao od narodnog zajedništva. Tek će dvadesetih godina 20. stoljeća u okviru nove državne stvarnosti biti moguće ujedinjenje intelektualne elite u smislu zajedničkog političkog identiteta.

12. Mate Meršić Miloradić

Mate Meršić Miloradić iznimna je ličnost gradišćansko-hrvatske književnosti, znanosti i politike. Nitko kao on nije se uspio toliko poistovjetiti s hrvatskim seljačkim mikrosvijetom i nitko kao on nije tako dobro razumio stvarnost u kojoj su ži-

vjeli njegovi sunarodnjaci. Stoga je u pravu Nikola Benčić kad zaključuje kako *gradišćanskohrvatska književnost Miloradićevim djelovanjem postaje priznata i ugledna*.⁵¹

Rođen je u Frakanavi 1850. Osnovnu školu polazio je u rodnom selu, više škole u Kisegu, gimnaziju i studij teologije u Györu. Dušebrižničku službu obavljao je u Filežu, Velikom Borištofu i napokon u Hrvatskoj Kemlji, u kojoj je ostao do svoje smrti 1928. Miloradić se bavio prirodnim znanostima, filozofijom i teologijom. Veći dio njegovih tekstova napisan je na mađarskom, ali i na latinskom i njemačkom jeziku. Premda je gajio dubok osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu, zanimljivo je da je hrvatskim jezikom počeo pisati tek u svojoj 53. godini kada se, po svemu sudeći, na nagovor Martina Meršića Starijeg, odlučio angažirati u prosvjeđivanju i političkom odgoju puka kako bi pripremljen mogao ući u politički život. Tu je zadaću ostvarivao uređivanjem *Kalendara Svete Familije* čiji je bio urednik od 1903. do Prvoga svjetskog rata. Zatim je uređivao prve novine koje su gradišćanski Hrvati počeli izdavati 1910. godine, *Naše novine*. U njima je objavljivao različite književne i jezične priloge te pjesme rodoljubnog sadržaja koje su trebale služiti jačanju narodne svijesti.

Živeći i radeći u mađarskoj kulturnoj sredini, Miloradić je bio pod utjecajem mađarske književnosti romantizma, osobito Sandora Petőfija, čije je pjesništvo dobro poznao.⁵² Osnova Miloradićeva pjesničkog stvaralaštva bila je narodna poezija iz koje je crpio nadahnuće za svoj lirski izraz. Prožet dubokim vjerskim osjećajem, Miloradić se obraća čovjeku, kršćaninu, Hrvat. Premda većina njegovih pjesama nosi moralnu poruku u duhu nauka katoličke vjere, Miloradić je pisao i lirske pjesme posvećene prirodi (*Protuliće lipo ti je; Sunce gine; Ljetni večer* i druge). Okušao se i u epskim pjesmama na biblijske teme (*Sin zgubljen i najden, Betlehemska pripetenje*) te criticama i epistolama u pjesničkoj formi koje je posvećivao istaknutim narodnim prvacima (Martinu Meršiću Starijem, Mati Karallu, Martinu Boreniću, Jožefu Ficku i drugima).

Međutim, podjednako je bila važna Miloradićeva djelatnost na društvenom i političkom polju. Miloradića se s pravom može

smatrati prvakom preporodnog pokreta gradišćanskih Hrvata. Iako je radio "na distanci", u osami župnog dvora u Hrvatskoj Kemlji, kao svećenik i pripadnik pučke inteligencije Miloradić je svojim idejama i osobnošću privlačio pozornost javnosti i bio autoritet svojim sudrugovima. U svom preporodnom djelovanju oslanjao se na svećenički krug kojemu je i sam pripadao. Neposredan suradnik bio mu je Martin Meršić Stariji, također ključna osoba preporodnog pokreta zapadnougarskih Hrvata, njegov daljnji rođak iz Frakanave.⁵³ Upravo ga je on nagovorio da prihvati uređivanje *Kalendaru Svete Familije* koji je Miloradićevim zalaganjem 1911. dostigao nakladu od 4000 primjeraka!

Miloradiću pripadaju zasluge i na polju književnoga jezika. Uvidjevši da je jezik *Hrvatskih novina* nerazumljiv, pisao je Merišću kako *postoji pogibelj da si ljudi ne budu primili novine. Zato pazite na vaše "čudno dite", da Vam je babe ne zničju.*⁵⁴ Miloradić je 1919. izdao gramatiku *Slovnica hrvatskoga jezika*. Njom je pokazao da gradišćanske Hrvate želi uključiti u jezični razvoj matičnoga naroda.⁵⁵

Ostaje ipak do kraja nerasvijetljeno pitanje Miloradićevih veza s Hrvatskom. Izvjesno je da je Miloradić bio blizak Strossmayerovom političkom krugu i programu Narodne stranke. Njegova čuvena budnica

*O Hrvati, narod mali
Stanmo gori, dost smo spali!
Prestat mora dugi san,
Zora puca, bit će dan!*

neodoljivo podsjeća na slične iz hrvatskog preporodnog razdoblja. Kako je i jednu od svojih pjesama posvetio Josipu Jurju Strossmayeru,⁵⁶ čini se razložnim vjerovati da je održavao kontakte sa Zagrebom i da je bio vrlo dobro upućen u politička i društvena zbivanja u Hrvatskoj. Očito je da je Miloradić strukturu narodnjačke ideologije nastojao prilagoditi uvjetima i potrebama zapadnougarskih Hrvata. Premda je u svojim pogledima bio za nijansu konzervativniji, program za koji se zalagao

u cjelini nije bitno odudarao od ideologije kakvu su zastupali narodnjaci strossmayerovskog kruga u staroj domovini. To stajalište potvrđuje i njegova želja da se jezik zapadnougarskih Hrvata što prije približi hrvatskom književnom jeziku.

Bez obzira na sve nedorečenosti, Mate Meršić Miloradić ipak ostaje jednom od najkrupnijih figura gradišćanskohrvatske povijesti, političar koji je jedinu garanciju za nacionalni opstanak te stabilan društveni razvoj gradišćanskih Hrvata vidio u narodu čiji je duh i potrebe toliko dobro poznao.

13. Naše novine

Pojavu *Naših novina* na početku 20. stoljeća označavamo prekretnicom u razvoju društvenog života zapadnougarskih Hrvata. Njihovim izlaženjem započinje sustavan rad na političkom integriranju i organiziranju Hrvata. Od početka izlaženja do Prvog svjetskog rata, odnosno do 1921., novinska djelatnost zapadnougarskih Hrvata, premda skromna po opsegu, imala je presudno značenje za nacionalno osvješćivanje širih slojeva puka. One nastaju kao odgovor na izazov pritiska mađarizacije kojem su bili izloženi nemađarski narodi u Ugarskoj.

Glavni organizator gradišćanskohrvatskog kulturnog života, Martin Meršić Stariji smatrao je da bi za širenje političkih ideja vlastite novine na hrvatskom jeziku bile važan forum hrvatske narodnosti. U uspomenu na događaje oko pokretanja *Naših novina*⁵⁷ zabilježeno je da je Martin Meršić Stariji 1909. pozvao hrvatsku inteligenciju u Šopron radi dogovora o izdavanju novina. Meršić ne samo da nije znao kako se tehnički svladava taj posao, nego ni kako će osigurati novac za tiskanje lista. Vlasti su, naime, i na polju novinstva vršile politički utjecaj time što su osjetnim povećanjem kaucije pokušavale spriječiti izdavaštvo pojedinih narodnosti, ili su pak putem posebnih odredbi Krivičnog zakona iz 1878., koji se mogao prilično rastezljivo tumačiti, pokretali postupke protiv istaknutih predstavnika narodnosti.⁵⁸ Prvi broj *Naših novina* izašao je u nakladi od 4.000 primjeraka i bio je rasprodan, a tiskan je u Györu. Premda je

troškove tiskanja preuzeo sam Meršić, novine su se financirale pretplatom i priložima čitatelja koji su ih *moralno i materijalno potpirali*.

Naše novine izlazile su kao tjednik s podnaslovom *Društveni, gospodarski i zabavni list*. Izlazile su do 1922. kada je iz političkih razloga list morao biti premješten u Austriju. U uvodniku prvoga broja, koji je izašao 1. siječnja 1910. godine objavljen je program lista, sažet u nekoliko točaka. Odriče mu se svaki politički utjecaj bilo koje političke stranke, prema tome, *Naše novine ne čedu bit političke jer je politika nezahvalno poslovanje, ljude razdilja, jedne na druge nahuska, nepreteljstvo gaji*. Drugi je cilj bio okupiti Hrvate na vjerskoj podlozi, što je bilo razumljivo s obzirom na društvenu pripadnost uređivačkog gremija te duboko usađen katolicizam puka. Lojalan stav prema državi bilo je treće programsko načelo. Novine se obvezuju na informiranje o zbivanjima *na krajini*, Ugarskoj i svijetu. Promicat će gospodarsko prosvjeđivanje, a bit će i *zabavi povidanja i šalenja*. Program, sročeni u formi sažetog pisma završava sljedećim riječima: *Evo sam kod vas prvi put. Pustite me ne neg va hižu, nego i va serce. Bit ću vam ja veran pretelj. Z Bogom – do sljen se opet vidimo, i nigdar ne razdružimo. Z Bogom! Urednik i njegovi pomagači*.

Budući program nadopunio je i još određenije izrazio Miloradić već spomenutom budnicom. Nije slučajno da je ta budnica objavljena u prvom broju. Njezin duboki smisao govori o namjeri novina. Bio je to, naime, u obliku stiha sročeni poziv za okupljanje *zaspalih* Hrvata. Bez obzira što je formalni urednik bio odvjetnik Štefan Pinezić, uređivački program pripisujemo Miloradiću jer je on od prvog broja sudjelovao u stvaranju lista, nastojeći njime postići integrativnu ulogu. Miloradić je bio svjestan vrijednosti jezika, gledao je u njemu "mudrosti pun ormar", ali i najznačajnijeg čimbenika nacionalnog opstanka. Držao je da je jezik najlakše i najbrže sredstvo povezivanja Hrvata pa će novine, dakle, biti njegov instrument.

Prije pokretanja *Naših novina* u Ugarskoj su svoje novine već imali Rumunji, Slovaci, Ukrajinci, Nijemci, bunjevački i

međimurski Hrvati. Ta je činjenica dodatno motivirala Miloradića da u njima aktivno surađuje. Vidio je, naime, da su upravo novine pridonijele okupljanju ostalih nemađarskih naroda u Ugarskoj. Kao vrstan poznavatelj jezika i pravopisa postao je urednikom kako bi jezično dotjerivao članke ostalih suradnika koji su hrvatski jezik slabo poznavali. Meršić u svojim uspomenama ovako objašnjava tu činjenicu: *Ali tomu se niti nije bilo čuditi. Mi smo se jur bili zatapali u mađarskom šovinizmu, da toga nismo ni sami opazili. Onda smo bili gorili i plasali od svega, ča je bilo mađarsko. Od šovinizama smo bili umamljeni kot od slatkog opijuma. Svidočanstvo tomu su i sva pisanja, ka su onde priložena. Za hrvatske novine smo djelali i si spiševali, sve ugarsku...*⁵⁹

Postupno, iz broja u broj *Naše novine* dobivale su pečat društvene angažiranosti. Prvobitni program se širio, a ugarskoj javnosti upućivale su se političke poruke u kojima se tražilo priznavanje povijesnog i prirodnog prava za zapadnougarske Hrvate. To potvrđuje i promjena koncepcije lista: od 14. broja *Naše novine* izlaze u podnaslovu kao *politična list*. Premda je deklarativno i dalje isticana nestranačka orijentacija, bilo je očito da je uredničko vodstvo svoje ideje i društvene zahtjeve priklonilo jednoj političkoj stranci u stranačkom mehanizmu Ugarske, i to takvoj za koju se držalo da će barem donekle štititi interese i agitirati za hrvatske zahtjeve u parlamentu. Gradišćanskohrvatska elita smatrala je da je to Narodna stranka. Stvarnost je, međutim, za sve manjinske narode u tom razdoblju bila veoma nepovoljna jer im nijedna politička stranka nije bila istinski saveznik.

Razumije se da na novinstvo zapadnougarskih Hrvata u tom razdoblju, pa ni poslije, ne možemo gledati kao na profesionalnu djelatnost u strogom značenju te riječi jer su za to nedostajali gotovo svi uvjeti koje ga takvim čine. Unatoč svemu, program *Naših novina* snažno je utjecao na promjenu stavova gradišćanskih Hrvata – toliko da su se u jednom času oni uspješli društveno i politički homogenizirati. Politika, gospodarstvo, kultura postajale su tjedne teme lista koji ih više nije samo re-

gistrirao, nego i pomnije analizirao. Kako su teme tražile širu podlogu istraživanja, proširio se broj suradnika lista. Može se zaključiti da su *Naše novine* iz broja u broj postajale sve bolje, a prilogi sve kvalitetniji. No, upada u oči da su tijekom čitavog izlaženja *Naše novine* na svojim stranicama posvetile Hrvatskoj tek nekoliko priloga, i to u negativnom kontekstu.⁶⁰ O razlozima takvog stava možemo samo nagađati. Čini se da razlog formalnoj nezainteresiranosti lista možemo tražiti u političkom stavu ugarskih vlasti prema narodnostima, a drugi, jednako važan razlog mogao je biti strah da se list ne optuži za simpatiziranje zahtjeva za autonomijom koji su dolazili iz Hrvatske.

Tijekom Prvoga svjetskog rata *Naše novine* postaju manje politički angažiran list a više informativno sredstvo u kojemu Hrvati nalaze vijesti o stanju na bojišnicama, o broju mrtvih i ozlijeđenih i iz vlastitih redova. Iz članaka se može iščitati raspoloženje Hrvata prema ratu. List je, naime, u početku izražavao optimizam u ishod rata i stav kako Austro-Ugarska vodi pravedan rat iz kojega će izaći kao pobjednica. Kako je vrijeme odmicalo, članci su izražavali opravdanu slutnju u njegov gubitak i katastrofu, a s tim u vezi i moguće dublje promjene.

Zaključno možemo reći da su, iako su izlazile u relativno kratkom razdoblju, *Naše novine* bitno pridonijele podizanju kulturne razine i nacionalne svijesti unutar hrvatske manjinske zajednice. Također možemo ustvrditi da su gradišćanski Hrvati zahvaljujući *Našim novinama* postali barem informiraniji, iako nažalost ne i spremniji, za nove političke uvjete koji su im bili nametnuti nakon Prvog svjetskog rata.

IV. GRADIŠĆANSKI HRVATI
IZMEĐU TRADICIJE
I SUVREMENOSTI

IV. GRADSKA ANŠKI HRVATI
KAMENI PRADJELJE
I SVARMIPOSTI

1. Za Austriju ili Mađarsku?

Kad je započeo Prvi svjetski rat, Ugarska ga nije podupirala jer od njega, za razliku od Austrije, nije očekivala nikakvu korist.¹ Ugarski predsjednik vlade Tisza protivio se vojnom obračunu Monarhije sa Srbijom, smatrajući da rat nije nužan i da Austro-Ugarska može i unutarnjom reorganizacijom riješiti bosanski problem.² Kad je rat ipak otpočeo, nitko, pa ni Ugarska, nije očekivao dugotrajni sukob i nebrojene žrtve. Cijena rata bila je za Ugarsku odviše visoka. Životne prilike u cijeloj državi drastično su se pogoršale uslijed nestašica, galopirajuće inflacije, vremenskih nepogoda i gladi. Car Karlo IV. pokušao je na kraju provesti reorganizaciju države, no bilo je kasno jer su i zemlje Antante i američki predsjednik Wilson otvoreno podupirali pokrete nacionalnih manjina i pomagali njihove separatističke težnje. Karlov pokušaj federalizacije Carstva naveo je Ugarsku da objavi kraj Nagodbe. Od tada je Austriju i Ugarsku formalno držala na okupu vladareva osoba, dok je Ugarsko nacionalno vijeće, osnovano potkraj listopada 1918., pod vodstvom Mihályja Károlyja iznijelo program mađarske neovisnosti.

Poraz Centralnih sila izmijenio je politički zemljovid Europe. Narodi Austro-Ugarske Monarhije, ohrabreni načelom samoodređenja, pokazali su svoju volju za neovisnošću formiranjem samostalnih, novoudruženih država, ili pak obnavljanjem nekadašnjih. Austrijski Nijemci i Mađari također su se razdvojili u dvije samostalne države koje će tek trebati riješiti mnogobrojna pitanja, poput zajedničke granice, državnog uređenja, financija i dr.

Načelo samoodređenja naroda, proklamirano početkom 1918., osobito je snažno odjeknulo među Hrvatima i Nijemcima u pograničnom području koje je postalo predmetom teritorijalnog razgraničenja između dviju novonastalih država. Dok je dotadašnja granica na rijeci Leithi, koja je dijelila Monarhiju na dva dijela, bila administrativna te gotovo neprimjetna, sada je granica dobila mnogobrojne, za pogranično stanovništvo važne konotacije. O razgraničenju je, naime, sada ovisila njihova budućnost.

Određen broj Hrvata i Nijemaca u sjevernim selima godinama radio je u industrijskim pogonima Beča, Bečkog Novog Mjesta i

Donje Austrije. Mnogi seljaci radili su u Austriji kao pečalbari i sezonski radnici ili su tamo našli tržište za svoje poljoprivredne proizvode. Ostanak bez radnih mjesta i gubitak zarade značio im je moguću prijetnju i ugrožavanje socijalne egzistencije. Naime, socijalni položaj sitnih seljaka u Ugarskoj kontinuirano se pogoršavao od kad je ukinuto kmetstvo. Nasljeđivanjem su se usitnjavala ionako mala imanja koja više nisu mogla prehranjivati prosječnu seljačku obitelj. Agrarni višak stanovništva kanalizirao se u industrijski bazen Bečke kotline i sam Beč, koji je na prijelazu stoljeća postao milijunskom metropolom. Stoga su se poglavito među tim Hrvatima mogli naći zagovornici opredjeljenja za Austriju.

Drugi dio zapadnougarskih Hrvata, osobito u selima današnjeg srednjeg i južnog Gradišća, bio je za ostanak u Mađarskoj. Njima se pridružilo i svećenstvo koje je u političkim previranjima krajem Prvoga svjetskog rata postalo njihovim političkim predvodnikom. Pod snažnim utjecajem katoličkog klera list *Naše novine* zagovarao je ostanak Hrvata u Mađarskoj. Kada su Nijemci – osnivanjem Njemačkog narodnog savjeta za zapadnu Ugarsku – htjeli pokazati namjeru za gospodarsku otvorenost prema Austriji, dio hrvatskih općina prihvatio je njihov poziv.³ Da bi spriječila taj proces i stvorila protutežu, grupa promađarskih intelektualaca pozvala je putem *Naših novina Hervate na Ugri* da osnuju *Hervacki Narodni Tanač* kako bi i dalje ostali kotrigi, verni sini naše, ur 350 let stare ugarske domovine.⁴ Međutim, odaziv je bio slab, štoviše, neke su općine izjavile da njihove interese zastupa *Njemački narodni savjet*.

Kada je, međutim, *Njemačkom narodnom savjetu* uspjelo izboriti zakon o pravu na široku autonomiju Nijemaca u zapadnoj Mađarskoj, ista je grupa hrvatskih intelektualaca ponovo pokušala mobilizirati hrvatske općine i uspjela u siječnju 1919., po uzoru na Nijemce, konačno konstituirati *Hrvatski narodni savjet* pod geslom *Ljubav prema materinjem jeziku i vjernost ugarskoj domovini*.⁵ Savjet je svoja traženja uglavnom ograničio na pravo uporabe hrvatskoga jezika u pravosuđu i javnim službama u hrvatskim općinama te osnovnim i srednjim školama.

Založio se uz to za gospodarske veze s Austrijom i za ostanak s Mađarima unutar stare županijske uprave.

Daljnje korake u provedbi spomenutih zahtjeva spriječio je proglašenje sovjetske republike Mađarske i uvođenje revolucionarne vlasti u ožujku 1919., koja je trajala svega 133 dana. Nakon vojne intervencije Rumunjske i kontrarevolucionarne Nacionalne armije pod zapovjedništvom admirala Miklósa Hortyja u kolovozu 1919. pala je vlada Béle Kuna, a s njom i sovjetska republika.

2. Pariška mirovna konferencija

Raspad Austro-Ugarske Monarhije i nastanak novih država na njezinim ruševinama bio je do Pariške mirovne konferencije faktički završen. Konferencija je imala zadaću sankcionirati nastale geopolitičke promjene, izvršiti međunarodno priznanje novonastalih država te odrediti nove granice. Najteža zadaća Konferencije bilo je zacijelo određivanje graničnih crta i to stoga što je trebalo zadovoljiti osnovna načela na kojima je ona sama počivala, zatim težnje zainteresiranih država te konačno i interese velikih sila.

Pozivanje na pravo nacionalnosti novostvorenim državama nije bilo isključivo i jedino. One su se također pozivale na svoje gospodarske i strategijske interese, štoviše, neke su tražile priznanje svojih povijesnih prava. Držale su da je miješanje stanovništva često bilo rezultat kolonizacije koju su provodili bivši gospodari. Zbog toga su tražile ispravak nepravdi ukidanjem *stoljetne okupacije*.⁶ Riječju, nove su države težile proširivanju svojih područja na račun pobijeđenih, pri čemu su u određivanju granica između novih država neke postajale suparnice. Ipak, Društvo naroda, osnovano Wilsonovom inicijativom, preuzelo je na sebe prestižnu zadaću stvaranja *općeg udruženja nacija koje bi ustanovile uzajamne garancije političke neovisnosti i teritorijalnog integriteta*.⁷ Ta je ideja prihvaćena tek uvjetno zbog toga što se većina država bojala konačne nepromjenjivosti granica. Jer, samo se u malom broju slučajeva

granice moglo smatrati neupitnima, i to u pravilu ondje gdje su se zemljopisne granice i nacionalni osjećaji poklapali. Upravo zato su tu važnu zadaću trebali izvršiti mirovni ugovori.

Mirovna konferencija u Versaillesu, koja je zasjedala od siječnja do lipnja 1919., željela je stvoriti novi svjetski poredak u kojemu bi se otpor agresiji temeljio na moralnim, a ne geopolitičkim procjenama.⁸ Međutim, prisutni su državnici svoje nacionalne interese redovito stavljali u prvi plan, a to je u konačnici dovelo do neuspjeha Mirovne konferencije. Usto, poražene države, poput Njemačke i Austro-Ugarske, nisu na Konferenciji bile direktno prisutne već su im uvjeti mira bili izdiktirani, što praktički znači nametnuti. Neuspjehu je također pridonijela Italija koja je na Konferenciju zapravo došla po obećani plijen na temelju Londonskog tajnog sporazuma iz 1915.

U takvom političkom ozračju potpisan je 1919. u Saint Germain-en-Laye-u Mirovni ugovor s Austrijom, a 1920. u Trianonu s Mađarskom. Na temelju tih ugovora bile su određene austrijske i mađarske državne granice.

Činjenica je da su velike sile Mađarsku i Austriju držale poraženim zemljama te da im je Mirovni sporazum nametnuo teške uvjete, poglavito Mađarskoj. Ta je činjenica umnogome odredila političko raspoloženje u novostvorenim državama, dodatno opterećenim dubokom gospodarskom krizom, koju su u Mađarskoj uvećala i revolucionarna zbivanja iz 1919. Stoga je bilo više nego očito da je čitavo mađarsko društvo, bez obzira na ideološku i socijalnu opredijeljenost, bilo jedinstveno u odbacivanju Trianona.

Budući da je granica razgraničenja između dviju država trebala proći kroz područje njihovih stoljetnih prebivališta, mirovni su se ugovori neposredno ticali i zapadnougarskih Hrvata. Austrijska delegacija isticala je zahtjeve njemačkog govornog područja zapadnougarskih županija te joj je uspjelo zapadne dijelove županija Mošon, Šopron i Vas priključiti Austriji.⁹ Mađarsko se izaslanstvo tomu protivilo, zahtijevajući izmjene sporazuma i održavanje plebiscita u spornim područjima, što

mu je, kad je riječ o području naseljavanja zapadnougarskih Hrvata, tek djelomice uspjelo. Tako je Mađarska na temelju provedenog plebiscita uspjela zadržati grad Šopron, gospodarsko središte pokrajine.

Izvan granica matičnih država ostale su mnogobrojne stare manjinske zajednice, kao što su, primjerice, zapadnougarski Hrvati, ali i neki narodi koje su geopolitičke promjene dovele u položaj manjine (primjerice Mađari u Erdelju). Mirovna je konferencija u Versaillesu, unatoč mnogim slabostima, ipak uspjela političke granice europskih država u određenoj mjeri približiti realnoj etničkoj slici Europe.

Budući da je kod manjinskih zajednica postojao opravdan strah da će nove države prema njima primjenjivati određene oblike diskriminacije ili asimilacije, Konferencija je utemeljila Komisiju za zaštitu manjina. No prava manjina i obveze država nisu se dosljedno provodili i to zbog nedorečenosti i pristranosti samih odredbi. Naime, obvezu zaštite manjina uglavnom su trebale provoditi novostvorene države, dok, primjerice, Francuska ili Italija nisu.

Mirovni ugovori sklopljeni s Austrijom i Mađarskom sadržavali su odredbu o manjinama. Prema toj odredbi sve su etničke manjine u tim dvjema državama imale ista prava kao i većinsko stanovništvo. U člancima 66., 67. Mirovnog sporazuma iz Saint Germaina ističe se *da su svi austrijski državljani bez razlike rase, jezika ili vjere jednaki pred zakonom. Ako po rasi, vjeri i jeziku pripadaju nekoj manjini, uživaju jednaki postupak i jednake garancije, pravno i faktično, kao drugi austrijski državljani, osobito da se slobodno služe svojim jezikom i ispovijedaju svoju vjeru.* Člankom 68. bilo je predviđeno osiguranje materinskog jezika učenicima koji govore drugim, a ne njemačkim jezikom u javnim školama, s tim da spomenuta odredba *ne sprječava austrijsku vladu da poduku njemačkog jezika u navedenim školama učini obveznim predmetom.*¹⁰

Kao što se može vidjeti, odredbe o zaštiti manjinskog stanovništva bile su uglavnom deklarativne pa su ih vlasti mogle

proizvoljno tumačiti. Zbog toga se opravdano moglo naslućivati da će u praksi njihova primjena zapinjati, što će se u budućnosti mnogo puta potvrditi.

3. Koridor

Zapadnougarski Hrvati ušli su neočekivano u visoku europsku politiku kroz pitanje tzv. koridora koje se razmatralo na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Stoljećima živeći na području koje se smatralo europskom periferijom, zapadnougarski su Hrvati za Europu dotad bili nepoznat pojam. No kad je svršetak Prvog svjetskog rata najavio moguće geopolitičke promjene, u javnosti se stvorio dojam kako su Hrvati postali jezičac na vagi, odnosno da će o njihovom držanju u velikoj mjeri ovisiti izgled austrijske ili mađarske strane za dobivanje zapadnougarskoga područja. U razmatranju različitih varijanti rješenja tog teritorijalnog spora isplivala je i već postojeća ideja o koridoru.

Zamisao o koridoru¹¹ javila se kao plod zajedničke zamisli čeških i hrvatskih političara u emigraciji. Koridor je trebao poslužiti teritorijalno-političkom povezivanju Češke (Čehoslovačke) i Hrvatske. Iako geneza toga projekta nije u cijelosti rasvijetljena,¹² s tom idejom Masaryk je 1914. otputovao u inozemstvo, a s potrebnim podacima s hrvatske strane opskrbio ga je Ivan Lorković, član hrvatsko-srpske koalicije kojega je Masaryk pozvao u Prag neposredno pred svoj odlazak u emigraciju.¹³ Navodno je i većina hrvatskog dijela Jugoslavenskog odbora, osim Ante Trumbića, izrazila pozitivno mišljenje o teritorijalnom povezivanju kad ih je Masaryk o tome informirao u Rimu. Trumbić je na izlaganju na pripremnoj konferenciji u Parizu odbacio ideju o koridoru s motivacijom da se taj prijedlog protivi načelu samoodređenja naroda i da se stoga ne smije, radi 70 tisuća Slavena, anektirati područje na kojemu živi 600 tisuća Nijemaca.¹⁴ No, u Memorandumu, koji je a Pariškoj mirovnoj konferenciji iznio Eduard Beneš, izriječno se govori o *teritorijalnim zahtjevima Čehoslovačke koji uključuju spajanje Čehoslovačke s Jugoslavijom. Koridor bi odijelio Austriju od*

*Mađarske, s tim da bi jedna polovica pripala Čehoslovačkoj, a druga Jugoslaviji.*¹⁵

Unatoč svemu, ideja o stvaranju koridora, koliko god nosila "fantomski" biljeg, nije zamrla ni nakon Prvog svjetskog rata. Njezini pobornici bili su hrvatski političari bliski češkim političarima, među kojima je bio i Stjepan Radić. Problemom koridora bavio se i tisak u Hrvatskoj. Tako je zagrebački list *Obzor* prenio članak Štefana Pinezića, urednika *Naših novina* u kojemu piše kako Hrvati ne smiju dopustiti da Nijemci na njih bace svoje mreže... jer bi ovaj narod, koji je kroz stoljeća mogao očuvati u Ugarskoj osobine svoga jezika i svoje kulture, utonuo u moru njemačkoga naroda.¹⁶

Bilo kako bilo, činjenica je da je taj projekt digao na noge zapadnougarske Hrvate jer su se bojali da će ih koridor politički razdvojiti. U *Našim novinama* bila je pokrenuta prava kampanja protiv koridora te se s tim u vezi moglo pročitati: *Čehi i hervati su se za nas ur pogodili. Mi od Požona početo, prik vse Mošonske, Šopronske i Železanske županije doli do Mure ćemo bit njev koridor, njev hodnik, kude ćedu oni gori-doli prohajat. Nas ćedu raspilit, i ćedu si prik Uger načinit berv – polovicu ćedu si zet Čehi, polovicu Hervačani... A najpervo ćemo serčano stupnut, krajpehnut jednoga i drugoga, ter im po hervatsku reć: poj kraj! Mira mi daj! Pak se poglejmo, da gdo smo i ča smo? A mi smo hervati na Ugri.*¹⁷

Kao što je već istaknuto, izgledi čeških političara na Mirovnoj konferenciji za ostvarenje koridora bili su neznatni, napose nakon negativnog stava Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država te osobito oštrog protivljenja Italije.¹⁸ Konačno, Konferencija je odbacila prijedlog koridora založivši se za uspostavu određenih konvencija kojima bi se osigurale gospodarske veze (željezničke i plovne) između dviju država.

Neuspjeh oko stvaranja koridora dao je izvjesnu diplomatsku prednost Austriji jer joj se otvorila mogućnost da pokrene zahtjev za reviziju granice na Leithi iz 1867., što je u konačnici dovelo do toga da su Hrvati ipak pripali Austriji. Područje s onu stranu Leithe čini danas pokrajina Gradišće. Mirovnim ugovor-

rom, potpisanim 10. rujna 1919., pripali su zapadni dijelovi županija Mošon, Šopron i Vas Republici Austriji, čime je bio obuhvaćen najveći broj Nijemaca te oko 50 tisuća Hrvata.

4. Borba za Gradišće

Iako je Mirovna konferencija zapadnougarsko područje dodijelila Austriji, proći će više od dvije godine dok Gradišće kao nova pokrajina ne bude i formalno uključena u austrijski državni okvir. Međutim, priključenje Austriji trebalo je uslijediti tek nakon ratifikacije sporazuma u Trianonu. U tom razdoblju ono je postalo predmetom teritorijalnog spora između dviju novih država.

Nakon sloma sovjetske republike u Mađarskoj su konzervativni politički krugovi pokušavali vratiti "stari režim" nametnuvši pritom specifičnu vrstu terora koji se žestoko obračunavao sa sudionicima revolucije i drugim političkim protivnicima.¹⁹ U zapadnoj Mađarskoj različita nacionalistička udruženja isticala su odlučnost borbe protiv *Pariskog diktata* s ciljem da u što većem opsegu utemelje Državu Krune Sv. Stjepana.²⁰ To je, naravno, podrazumijevalo i zapadnougarsko područje. Saveznika za svoje ciljeve vidjeli su i u naseljenim Hrvatima.

Politika "povratka na kršćanske temelje" privukla je hrvatski svećenički sloj koji se solidarizirao s mađarskom konzervativnom nacionalističkom opcijom smatrajući da je za Hrvate bolji režim na "kršćanskim temeljima" nego socijaldemokracija koja se nudila u Austriji. Drugi, svakako važniji razlog za hrvatsku manjinu bio je taj što je u Mađarskoj Crkva mogla nadzirati pa i upravljati školstvom, za razliku od Austrije gdje je škola bila pod državnim nadzorom pa je, po mišljenju svećenstva, postojala opasnost od pojačane germanizacije. U cijeloj toj priči ne smije se zaboraviti ni činjenica da je svećenstvo bilo odgajano u velikomađarskom duhu te hijerarhijski bespogovorno slijedilo stavove svojih biskupija.

U političkom manevriranju pokušalo je hrvatsko intelektualno vodstvo 1920. u Šopronu utemeljiti *Hrvatsko kulturno*

društvo kao krovnu organizaciju zapadnougarskih Hrvata koja bi zastupala njihove interese u mogućim geopolitičkim previranjima. Ime Društvu navodno je dao Miloradić s obrazloženjem da se *svaka narodna manjina naslanja u svoji društveni pravila i u svojem kulturnom nastojanju na kulturne veze s domovinom, odakle ona ishaja.*²¹ Čini se da se u spomenutoj rečenici može naći ključ za politički razlaz koji se uskoro dogodio između Martina Meršića i Mate Meršića Miloradića. Drugi je, naime, zastupao stav da bi se u politici manjinskog pitanja zapadnougarski Hrvati trebali priključiti Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Kad je njegov prijedlog u Društvu bio odbačen, Miloradić se potpuno povukao iz Društva, a Martin Meršić postao je njegovim predsjednikom.

Posljednji pokušaj Hrvatskog kulturnog društva da Hrvati ostanu u Mađarskoj bio je *Memorandum*²² upućen Antanti. Njime se, pak, ništa nije uspjelo postići, ali je imao dalekosežne negativne posljedice za budući položaj hrvatskog stanovništva. Međusaveznička komisija za utvrđivanje granica odlučila se, slijedeći navodne želje Hrvata, na crtu razgraničenja kojom je u spornim dijelovima granice hrvatska sela ostavila Mađarskoj, a njemačka dala Austriji pa su sela Plajgor (Bleigraben), Narda (Groß- und Kleinnahring), Čatar (Ober- und Unterschilding), Hrvatske Šice (Horvatlövö) i Petrovo Selo (Szentpéterfa) – sva u dolini rijeke Pinke ostala u Mađarskoj. Osim spomenutih sela, u Mađarskoj su ostala i sljedeća hrvatska sela: Koljnof (Kópháza), Prisika (Presznye), Židan (Horvátzidany), Teme-rje (Tömörd), Unda (Und), Hrvatski Jandrof (Horvátjárfalu), Hrvatska Kemlja (Horvátkimle), Bizunja (Bezenye) i Čunovo (Csuny).²³ Razgraničenjem je tako oko 10 tisuća Hrvata ostalo živjeti u Mađarskoj.

Bitka za Gradišće time nije bila završena. Nove snage uplele su se u diplomatsku igru, čime se politička situacija oko pokrajine dodatno zakomplicirala. Nekoliko tisuća Hrvata koji su živjeli u izbjeglištvu u Štajerskoj, Donjoj Austriji i Beču čekali su priključenje pokrajine Austriji. Kad su mađarske vlasti zatvorile granicu i onemogućile im kontakt s obiteljima, ti su Hr-

vati započeli demonstracije tražeći od Austrije zaštitu hrvatske manjine. Austrijske vlasti pozitivno su reagirale postavivši dva hrvatska predstavnika u Upravni ured za Gradišće u Beču. Austrijska je strana zatim potaknula osnivanje Šopronske domovinske službe (Ödenburger Heimatdienst), institucije kojoj je bila svrha propagiranje priključenja Austriji među Hrvatima u Mađarskoj. I pokrenut tjednik *Novi glasi*²⁴ trebao je biti protuteža promađarskim *Našim novinama*.

Ipak, rasplet tog gotovo nerazmrsivog klupka donio je tzv. Venecijanski protokol od 13. listopada 1921. kojim je bilo određeno plebiscitarno izjašnjavanje stanovništva u Šopronu i nekoliko susjednih općina. Plebiscit je tako odredio da hrvatsko selo Koljnof pripadne Mađarskoj.

5. U Gradišću – novoj austrijskoj pokrajini

Priključenje zapadnougarskog područja Austriji značilo je za Hrvate nov početak. Brojčano oslabljeni, politički dezorijentirani i gospodarski iscrpljeni – morali su u novim uvjetima započeti borbu za svoje političko, socijalno i kulturno priznavanje. Sve to trebalo je postići u uvjetima koji su u samoj pokrajini bili izuzetno složeni. Tek priključena Austriji, pokrajina nije imala niti prikladan naziv. Dotadašnji naziv zapadna Ugarska (West-Ungarn) u novim okolnostima više nije bio prihvatljiv jer je isticao nekadašnju pripadnost Ugarskoj. Nakon mnogih prijedloga konačno je 1920. prihvaćen naziv *Burgenland* prema završetku njemačkog naziva četiriju županija (Pressburg, Wieselburg, Eisenburg i Ödenburg).²⁵ Hrvatski naziv *Gradišće* za pokrajinu predložio je Mate Meršić Miloradić što su Hrvati jednodušno prihvatili. Od tada pod gradišćanskim Hrvatima podrazumijevamo ne samo Hrvate u Gradišću, već i one u selima zapadne Mađarske i u današnjoj Slovačkoj.

Nakon što je 1920. Austrija dobila prvi ustav, postala je demokratska republika podijeljena na upravno-političke teritorijalne jedinice, nazvane saveznom zemljama. Time je, nasuprot bečkom centralizmu u nedalekoj prošlosti, sada bila priznata

ideja federalizma. Najmlađa od njezinih devet saveznih zemalja je Burgenland – Gradišće, multietnički prostor te ujedno prostor najistočnijeg i najslabijeg utjecaja njemačkog etnika.

Nakon priključenja Austriji pokrajina je uglavnom dijelila sudbinu države koja se našla u dubokoj krizi. Nju je uzrokovao vanjskopolitički položaj Austrije nakon rata, no još više strukturna gospodarska kriza. Zbog gubitka izvora sirovina podjednako su bila pogođena agrarna i industrijska područja.²⁶ Krizu u pokrajini dodatno je produbio gubitak triju važnih gradova: Kisega, Sombatelja te osobito Šoprona koji je stoljećima slovio kao gospodarsko, upravno i kulturno središte pokrajine. Zbog gubitka Šoprona, pokrajina se suočila s pitanjem glavnoga grada. Taj je problem riješen 1925. proglašenjem Eisenstadta – Željeznog, tada razmjerno skromnog gradića, glavnim gradom Gradišća u kojemu je tek trebalo izgraditi odgovarajuće pokrajinske institucije.

Politička integracija Hrvata u novoj državi odvijala se uz brojne prepreke. Jedna od njih bila je jezična barijera koju pridošli susjedi Nijemci nisu trebali svladavati. Jednako velik problem činila je ideološka podijeljenost, nastala u trenutku državnog diskontinuiteta, a iz koje je proizlazila politička dezorijentacija. Bilo je, naime, očito da vodeći promađarski sloj više ne može odgovoriti novim zadaćama i da Hrvati moraju izabrati novo političko vodstvo koje će ih uvesti u austrijsko društvo i u kojemu će im biti priznata njihova manjinska prava. Poseban problem činila je podređenost Hrvata u gospodarskoj strukturi austrijskoga društva. Pretežno poljoprivrednici s patuljastim imanjima, gradišćanski Hrvati u novim tržišnim uvjetima više nisu mogli opstati. Iz svega toga su proizlazila i druga važna pitanja, poput jezika, školstva, demografskog razvoja i sl.

Kad je 1922. uoči izbora za pokrajinski (zemaljski) parlament postavljeno pitanje u kojim bi uvjetima Hrvati mogli osigurati svoje političke i kulturne interese, ista je grupa svećenika na čelu s Martinom Meršićem Starijim osnovala *Kršćansku hrvatsku seljačku stranku*. Međutim, zbog objeda da se Hrvati navodno pripremaju za izbore u korist Ugarske, a i zbog već poznatog

promadžarskog stava, Meršić je izazvao podozrivost austrijskih vlasti, a usto su mu i mnogi Hrvati odbili suradnju.²⁷ Stranka se zatim preimenovala u *Hrvatsku kršćansko-socijalnu stranku* s ambicijom da predstavlja čitavo hrvatsko tijelo na izborima *bez razlika staleža i zanimanja*, no nije imala potporu hrvatskoga biračkog tijela. Nakon toga pokušao je zajednički nastup s Kršćansko-socijalnom strankom Austrije, uz uvjet da stranka u svoj program uklopi nacionalne zahtjeve hrvatske manjine. Međutim, ne samo da su taj i slični pokušaji političkog okupljanja propali, nego su ujedno pokazali koliko je dubok bio rascjep u hrvatskom tijelu. Jedina pozitivna posljedica tog kaotičnog "hrvatskog pokreta" s velikom dozom strasti u kojemu elita još nije znala koji su stvarni interesi hrvatske manjine u Gradišću bio je osnutak lista *Kršćanske Hrvatske Novine* uz financijsku potporu bečkog *Reichsposta*. Novine su, doduše, izašle u svega četiri broja, ali je bilo znakovito da je njihov urednik postao mladi kapelan iz Gijece, Ignac Horvat.

Već potkraj 1923. ukazala se Hrvatima nova prilika za jedinstveno stranačko okupljanje. Prilikom izbora za Zemaljski parlament Martin Meršić Stariji odlučio se na osnivanje vlastite hrvatske stranke za koju je vjerovao da bi mogla ostvariti zastupstvo u pokrajinskom parlamentu. Ovaj put poticaj za osnivanje stranke dala je skupina mladih hrvatskih intelektualaca iz Beča, među kojima su se isticali pravnik Lovro Karall, student likovnih umjetnosti Rudolf Klaudus i student medicine Mate Feržin. Uoči Božića 1922. u Beču su pokrenuli *Hrvatske novine* s ciljem ponovnog okupljanja i informiranja gradišćanskih Hrvata. Naime, u tom su trenutku Hrvati ostali bez svoga glasila jer su *Naše novine* prestale izlaziti, a spomenute *Kršćanske Hrvatske Novine* su također zamrle nakon četvrtog broja.

Rudolf Klaudus obilježio je austrijsku političku stvarnost kao *situaciju sve jačeg prodiranja velikonimškoga duha u Gradišće*.²⁸ Pod geslom *Sloga je moć* list je ponudio nadstranački program, usmjeren ponajprije na buđenje nacionalne svijesti. U ostvarenju toga cilja list će pozvati sve kojima je *hrvatstvo još drago, ki znadu još cenit svoj hrvatski materinski jezik, ki ne zataju svoj*

hrvatski očevan stan, i se ne kanu na uzjalav način gizdit s tuđimi peri.²⁹ Očigledno je da je to bio program u kojemu je kulturna komponenta igrala ulogu najjasnije i najsnažnije nacionalne spone. Da su okolnosti u kojima je uredništvo izdavalo list bile iznimno teške svjedoči Rudolf Klaudus, jedan od urednika lista, ističući kako su *Hrvatske novine* bile jedini tjednik u Beču s najmanjim troškovima, jer *plaća je bila Bog plati, pak zadovoljstvo kad smo ča dostigli*. Ipak, neovisnost lista dijelom je omogućilo veleposlanstvo Države SHS u Beču koje je redakciji dodijelilo određena novčana sredstva, prije svega iz izvora Matice hrvatske.³⁰

Unatoč proklamiranom nestranačju, glavna aktivnost *Hrvatskih novina* postaje utemeljenje *Hrvatske stranke* koja bi se mimo stranačkih ideologija bavila jedino hrvatskim interesima, a list bi joj bio službeno glasilo. Program *Hrvatske stranke* zaista je bio fokusiran na manjinska te socijalno-gospodarska pitanja hrvatske manjine (jezičnu i školsku problematiku, agrarnu reformu, jednostavniju državnu upravu i dr.). No, pokazalo se da stranka nije uspjela pridobiti sve društvene slojeve, osobito radništvo koje će se okupiti oko nove političke grupacije predvođene socijaldemokratom Kolomanom Tomšićem. On će 1923. pokrenuti *Naš glas*, namijenjen *hrvatskom poljodjelcu i tobraču*.

Uzdrmana sukobima i optužbama s protivničke, poglavito socijaldemokratske strane, *Hrvatska stranka* na izborima je doživjela politički poraz. Premda je bilo više od 25 tisuća Hrvata s glasačkim pravom, stranka je dobila samo 2454 glasa te nije uspjela osigurati zastupničko mjesto u Zemaljskoj vladi.³¹

Tako je političko zastupstvo gradišćanskih Hrvata i nadalje ostalo u okviru dviju velikih austrijskih stranaka, Kršćansko-socijalne i Socijaldemokratske. Projekt oko stvaranja *Hrvatske stranke* ocijenile su same *Hrvatske novine* kao *podvig maloga Davida protiv namoćnoga Golijata austrijskih političkih stranak*.³²

6. Medijsko suparništvo

Ideološku podijeljenost gradišćanskih Hrvata u prvim poslijeratnim godinama najbolje su prikazale novine. Ni *Hrvatske no-*

vine, pokrenute potkraj 1922., niti *Naš glas*, pokrenut 1923., nisu, nažalost, uspjeli integrirati hrvatsku zajednicu nego su, na protiv, sve češćim javnim sukobljavanjem pridonijeli njezinom raskolu. Već smo naveli da je propao pokušaj *Hrvatskih novina* da se nametnu kao glasilo *Hrvatske stranke*; nakon tog pokušaja list će ipak više ili manje otvoreno stajati na programu austrijskih kršćanskih socijala. Ta je orijentacija donekle bila i razumljiva ima li se u vidu znatan utjecaj svećeničkog staleža na uređivačku politiku lista.

Pojava lista *Naš glas* na hrvatskom jeziku bila je u najužoj vezi s izbornom borbom političkih stranaka nakon priključenja Gradišća Austriji. Uoči izbora 1923. Socijaldemokratska stranka Gradišća imala je najbolje pozicije među gradišćanskim radništvom u kojem su i Hrvati imali razmjerni udio. List je do 1926. izlazio u Beču, a poslije u Sauerbrunn (Kiselj Vodi) u Gradišću. Uređivao ga je Koloman Tomšić, jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke. List je imao za cilj okupiti Hrvate kojima je bio blizak socijaldemokratski program, a to su bili radnici čiji je broj proporcionalno rastao s raslojavanjem sela. Poluproletarizirani hrvatski seljak bio je blizu industrijskih središta koja su ga mogla prihvatiti kao radnu snagu. Ti radnici-seljaci bili su ciljana društvena skupina na koju su *Naš glas*, odnosno Socijaldemokratska stranka mogli računati. Od prvoga broja list je bio u sukobu s *ježuitima*, dakle svećenstvom i inteligencijom koja je bila bliska kršćansko-socijalnom programu. Podvojenost inteligencije *Hrvatske novine* su komentirale kao *našu otkrivanu koja nas trapi*.³³

Djelujući kao glasilo Socijaldemokratske stranke, *Naš glas* je svoje programske ciljeve usmjerio poglavito k socijalnim i gospodarskim pitanjima. List u programu ističe da je *jedan siromah sam nigdor, ali kad se svi bratinski združu, svi pod jednu zastavu spravu, je laglji njev posal, nimaju već straha...* List će zastupati *interese delaća ... čuvat ove protiv trutih, protiv laskavcu, razsvitit će naše ljude, da krivi proroki ne pobludu njevo mišljenje*.³⁴

Vidljivo je, dakle, da je *Naš glas* u promicanju svojih ciljeva nastojao prije svega riješiti socijalno-gospodarske probleme po-

krajine i njezina stanovništva, a da su mu nacionalni i kulturni ciljevi zapravo bili sporedni. Za *Naš glas* je nacionalno pitanje općenito značio nazadovanje, što je za gradišćanske Hrvate bio neprihvatljiv stav jer im je kao relativno malobrojnoj manjinskoj grupi realno prijetila asimilacija. Gradišćanski Hrvati trebali su uz socijalno-gospodarski program i zaštitu svojih manjinskih prava koja bi im osigurala opstanak u okviru germanske većine. *Naš glas* je pitanjima kulturne i jezične autonomije osporavao bilo kakvo značenje te je u okupljanju na nacionalnoj podlozi vidio opasnost od društvenog zaostajanja koje će Hrvate dovesti do toga da će postati *građani druge sorte*.

Ipak, list je u pitanju kulturne autonomije gradišćanskih Hrvata postupno evoluirao. Nacionalno pitanje više se nije posve negiralo, već ga se pokušavalo marginalizirati tvrdeći kako je hrvatstvo u Gradišću *zaostavno, pozabljeno i prez svih savezova, va teškoj borbi za vsakidanji kruh, skoro prez svakoga kulturnoga razvijanja ovde život moralo...Dospili smo tamo da ne razumimo jezik onoga roda, iz koga izhajamo*.³⁵

Hrvatske novine s druge strane posvećivale su veću pozornost pitanjima kulturne autonomije. Svoj su program podredile bitnim manjinskim pitanjima kao što su jezik i školstvo. Budući da su stajale na suprotnim pozicijama od *Našeg glasa*, polemike i sukobi bili su vrlo česti i žestoki, što su obje novine priznavale. Tako je *Naš glas* u jednoj od brojnih polemika s *Hrvatskim novinama* priznajući štetnost ideološke podjele istakao: *Mi jednoč očitó valovat moramo: hoćemo hrvati ostat, ali smo robi, nasledniki jedne ili druge politične stranke. Ča mi je draže? Moja narodnost ili moje političko mišljenje? Morem ja ostat veran svoje rodu, ako sam veran naslednik svoje stranke? Lipše, vrlije je očitó valovat, da sam renegat postal, da sam kršćansko-socijalni magyar, ili socijaldemokratski švaba, nego med prostim narodom kako u ovčinjnu kožu uobličen vuk ili lav, svoje lašće braće nepriatelj*.³⁶

Bilo kako bilo, česte međusobne polemike i sukobi između spomenutih listova odražavali su podijeljenost gradišćanskih Hrvata. Ona je svakako za njih bila štetna jer ih je društveno i

politički marginalizirala te približavala latentno prijetećoj asimilaciji.

7. Put va Amerike – put bez povratka...

Gospodarska kriza koja je zahvatila Austriju nakon Prvog svjetskog rata pogodila je podjednako sve gospodarske grane, no najvidljivije i najtrajnije posljedice trpjela je poljoprivreda. U zapadnoj Ugarskoj Hrvati nisu imali udjela u veleposjedu niti u seljačkoj zemlji koja bi bila usporediva s imanjima Nijemaca ili Mađara. U Gradišću je čak četvrtina poljoprivrednog zemljišta i još veći dio šuma pripadao ugarskim veleposjednicima (Esterrházy, Batthanyi, nadvojvoda Friedrich, Meszö-Zichy, Almassy, Erdödy i dr.), a manjim dijelom njemačko-austrijskom veleposjedu (Thurn i Taxis, Harrach, Berg, samostan Heiligenkreutz, Patzenhofer, Thyssen-Bornemissa i dr.). Stoga je provođenje agrarne reforme bilo jedno od ključnih gospodarskih i političkih pitanja pokrajine. Rješavanju tog zamršenog problema vlasti su prišle u drugoj polovici dvadesetih godina 20. stoljeća kada je više od šest tisuća katastarskih jutara dodijeljeno povratnicima, mladim seljačkim obiteljima i obiteljima iseljenika.³⁷ Ta je mjera označila tek skroman početak gospodarskog oporavka pokrajine koja je do tada proživljavala duboku krizu.

Višak stanovnika na selu, velika nezaposlenost i galopirajuća inflacija bili su glavni uzroci vanjske migracijske struje koja je u Austro-Ugarskoj kontinuirano tekla još od osamdesetih godina 19. stoljeća. Poratne prilike postale su dodatni potisni činitelj iseljavanja po kojemu je pokrajina držala rekord, ne samo na razini države, već i u europskim razmjerima. Podaci govore da je do kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća najmanje 100 tisuća zavičajnih iz pokrajine Gradišće otišlo u prekomorske zemlje, od čega 80 posto u Sjedinjene Američke Države, 12 posto u Kanadu, 5 posto u Argentinu, 2 posto u Brazil te ostatak u druge zemlje.³⁸ Pojačano iseljavanje zabilježeno je 1922. kada je u Sjedinjene Američke Države otišlo ukupno 5.869 osoba, a samo tijekom mjeseca siječnja 1923. iselilo se u SAD 897, a u Brazil 519 osoba. Od 100 austrijskih iseljenika, 40 ih je otpadalo

na pokrajinu Gradišće. Između 1919. i 1923. godine iselilo se u Ameriku 13.638 Gradišćanaca. Tom broju nije dodan određen broj ilegalno iseljenih koji je sigurno postojao. U srpnju 1923. iselilo se 774 stanovnika Gradišća – cijelo jedno selo!³⁹ Iseljavanje je najviše pogodilo južne dijelove pokrajine, poglavito kotar Güssing (Novi Grad) iz kojeg je 1939. svaki peti stanovnik živio u Americi.⁴⁰

Budući da za razdoblje nakon Prvog svjetskog rata ne raspolazemo podacima o etničkoj pripadnosti iseljenih, nije moguće dati precizan odgovor na pitanje koliki je udjel Hrvata u prekomorskom iseljavanju iz Gradišća. No, imamo li na umu tegobnu svakodnevicu stanovništva Gradišća u to vrijeme, razložno je zaključiti da ni Hrvati nisu bili pošteđeni prekomorskog iseljavanja. Iseljavanje je pratio i hrvatski tisak pa se u *Hrvatskim novinama* o toj pojavi moglo pročitati: *Kad sam na ljude pogledal, ki su na visum čekali, kih sam najveć vidil? Gradišćanov, i med ovimi najveć naših Hrvatov i Hrvatice...Nij treba naglasivati, da se va poslidnjem broju Hrvatov najveć nahaja. Vreda će nas biti va Amerike neg u Gradišću.*⁴¹

Iseljavanje u SAD zaustavio je Zakon o imigraciji koji su SAD donijele 1921. Time je broj useljenika bio ograničen za svaku državu na 3 posto pripadnika te zemlje nastanjenih u SAD i upisanih prilikom popisa stanovništva 1910. Zakon je 1924. još pooštren na samo 2 posto od stanja iz popisa 1890. Po tom je zakonu kvota za Austriju iznosila samo 785 ljudi godišnje.⁴² Time, nažalost, iseljavanje nije prekinuto, već je u razdoblju od 1924. do 1930. preusmjereno na Južnu Ameriku i zapadnu Kanadu.⁴³

Prekomorsko iseljavanje imalo je za gradišćanske Hrvate, kratkoročno i dugoročno gledano, veoma negativne posljedice. Gubitak ljudi generiran iseljavanjem nije bio nadoknativ jer je iseljavanje nastavljeno do druge trećine 20. stoljeća, dakle u uvjetima sekularnog smanjivanja rodности. Ionako brojčano slabo, hrvatsko manjinsko tijelo iseljavanjem se dodatno osipalo pa su dugoročne promjene u demografskom ustrojstvu gradišćanskih Hrvata, između ostalog, danas vidljive i u smanje-

nom broju hrvatskih naseobina. U negativnu pojavu napokon moramo ubrojiti i podložnost gradišćanskih Hrvata u dijaspori procesu asimilacije, u čemu se, dakako, ne razlikuju od drugih narodnosti.

8. Gospodarska stabilizacija i socijalna preobrazba

Ograničene mjere u agraru, donesene sredinom 20-ih godina, a o kojima je već bilo riječi, nisu uspjele promijeniti vlasničku strukturu u toj tradicionalnoj djelatnosti niti su bitno popravile gospodarski položaj većine gradišćanskih Hrvata. Postotak aktivnog ruralnog stanovništva u Gradišću bio je viši nego što je bilo potrebno s gospodarskoga gledišta cijele države pa je to stanje rezultiralo skrivenom nezaposlenošću. Kako za modernizaciju strukture poljoprivrede nije bilo mogućnosti, a industrijalizacija također još nije dostigla ni predratnu razinu, kriza u pokrajini bila je vidljiva na svakom koraku.

Potkraj 1925. Gradišće je potresala i kriza vlasti izazvana opstrukcijom oporbene Socijaldemokratske stranke zbog mjesta predsjednika Zemaljske vlade, a i nekih drugih pitanja.⁴⁴ Opstrukcija je toliko zakomplicirala ionako teško socijalno i gospodarsko stanje da je savezna vlada aktualizirala pitanje podjele pa čak i ukidanja Gradišća. Povrh svega, pokrajina je zaobilazena u privrednim ulaganjima, izostao je i dolarski kredit iz SAD-a za gospodarsku sanaciju koji joj je bio obećan.

Hrvati su izlaz iz tog teškog stanja našli u otvaranju zadruge po sustavu štedionica (Raiffeisen) čiji se kapital koristio za daljnje investiranje. Tu su ideju svesrdno podupirale *Hrvatske novine* pišući kako je Gradišću potreban zajam čiju bi amortizaciju trebala osigurati pokrajinska vlada određenom sumom novca u proračunu. *Austrija je dala Gradišću takov ustav*, ističe list, *polag koga je ko ravnopravna zemlja postavna. Da ne bude ov čin prazan glas, ne smi se zakonodavstvo se zatezati, da i dava Gradišću ono ča je po pravici. Nadijamo se da će se vlada pridružiti našem mišljenju s tim jače, pokidob se je Šopron, naš glavni varoš, prepustil u interesu austrijske države.*⁴⁵

Mogućnosti za otvaranje malih zadružnih štedionica hrvatske su općine prepoznale kao vlastitu razvojnu šansu te su vrlo brzo organizirale i prionule k stvaranju mreže kreditnih udruženja, štedionica i zadruga za otkup i prodaju mlijeka. Takvih je društava početkom 30-ih godina prošloga stoljeća u hrvatskim selima Gradišća već bilo stotinjak.

Nestanak geografskog jedinstva zemalja nekadašnje krune Sv. Stjepana pogodilo je Gradišće i u prometnom smislu. Željezničke pruge bile su usmjerene prema Šopronu i Sombatelju, a i ceste su bile u lošem stanju. Izgradnjom ceste preko Sigropskog Sedla povezano je srednje sa sjevernim Gradišćem, a željeznička pruga između Friedberga i Pinkafelda povezala je mađarski željeznički pravac preko Rohunca do Sombatelja s prugom za Aspang. Time su gradišćanska kotarska središta preuzela nekadašnju trgovačko-prometnu funkciju Bratislave, Šoprona i Sombatelja.⁴⁶

Ipak, razvojne šanse bile su zamjetno lošije na području južnoga Gradišća. Sela u kotaru Güssing imala su manje obradive zemlje, a i prometno su bila slabije povezana s većim austrijskim gradovima. Stoga je iz njih bilo pojačano sezonsko migriranje ali i trajno iseljavanje. Zbog slabe ili gotovo nikakve gospodarske podloge, mala seoska naselja u južnom dijelu Gradišća bila su izložena procesu depopulacije i asimilacije.

Dok su hrvatski seljaci iz južnog Gradišća odlazili tražiti posao u industrijska središta u Donjoj Austriji, ili su se, još češće, zapošljavali kao sezonski radnici na poljoprivrednim imanjima, Hrvati iz sjeveroistočnih sela imali su šansu zaraditi radeći u šećeranama sjevernog Gradišća (Hirmu i Cindrofu) u vrijeme kampanje vađenja šećerne repe. Međutim i tu su im često konkurirali seljaci iz Mađarske i Slovačke koji su pristajali raditi za manju nadnicu od austrijskih radnika.⁴⁷

Nakon što je bio dostignut određen stupanj gospodarskog oporavka, početkom tridesetih godina 20. stoljeća Gradišće je, kao i Austriju, snažno pogodila svjetska gospodarska kriza. Aktualnu situaciju pratile su *Hrvatske novine* komentirajući kako hrvatski radnici s tri šilinga dnevne zarade nisu u mogućnosti uzdržavati obitelj, pogotovo ima li se na umu da većina njih radi

sezonske poslove i da tijekom zime ne zarađuje. List je Hrvatima predlagao orijentiranje na stočarstvo, upozoravajući pritom da će se *hasan vidit tek posli nekoliko godin*.⁴⁸

Jedan od aktualnih planova kojim se htjelo prevladati gospodarsku krizu na razini regije bio je prijedlog o gospodarskoj uniji podunavskih zemalja. Taj su prijedlog podupirali i Hrvati. Međutim, on je – poput mnogih drugih – propao pa su *Hrvatske novine* sa žaljenjem konstatirale kako i *med državama uz Dunaj, ki bi morale stupiti u to zblizenje, ne vlada vsagdir oduševljenje za ov plan. Polag sadašnjeg stališa je viduce da će do konačnoga uredjenja ovoga pitanja procuriti još mnogo vode po Dunaju*.⁴⁹

U svakom slučaju, gospodarski oporavak pokrajine bio je vrlo polagan i uz velika odricanja. Za ilustraciju može poslužiti podatak da je između 1929. i 1935. godine državnu potporu konstantno primalo između 8.600 i 10.300 nezaposlenih osoba.⁵⁰

Ipak, i u okviru nepovoljnih gospodarskih uvjeta, gradišćanskim je Hrvatima uspjela postupna socijalna modernizacija koja je dovela do preraspodjele zanimanja u granama djelatnosti te približavanja socijalnoj strukturi većinskog stanovništva. Uz razvoj modernih djelatnosti koje je tražilo austrijsko gospodarstvo, smanjivala su se tradicionalna zanimanja, a industrijska i urbana su rasla. Hrvati su se uspješno prilagođavali tim trendovima. Premda su još uvijek prednjačili u poljoprivrednoj djelatnosti, u obrtu i industriji bili su već i natprosječno zastupani, a u prometu, novčarstvu i trgovini tek nešto ispod zemaljskog prosjeka. Jedino primjetno zaostajanje Hrvata bilo je u sektoru javnih službi i slobodnih zanimanja.

9. Hrvatsko kulturno društvo

Premda su gradišćanski Hrvati bili prožeti sviješću o jezičnom i etničkom zajedništvu, ipak se osjećala potreba za krovnom institucijom koja bi brinula o očuvanju njihova kulturnog identiteta, izloženog latentnoj opasnosti od asimilatorskih utjecaja. Takva je ustanova bila Hrvatsko kulturno društvo koje su

gradišćanski Hrvati pokušali osnovati 1921. u političkim okolnostima kad su *Ugri bili pripravnici, da dadu sva prava manjinama samo da se ne otcijepi*.⁵¹ No, taj pokušaj nije uspio iz nekoliko razloga. Jedan od inicijatora, Martin Meršić Stariji, zbog svog je promađarskog stava odbio onaj dio Hrvata koji je bio za priključenje Austriji. Drugi je razlog bilo stajalište pjesnika Miloradića, koji je smatrao da bi u statut Društva trebalo ugraditi kulturnu suradnju sa starom domovinom. U suprotnom, smatrao je da će se gradišćanski Hrvati *razlučiti od naše braće i tako sebi nehotec naškoditi*. Miloradićev stav bio je odbijen, a on sam se povukao iz aktivnog života. Taj je raskol unutar vodstva, uz druge objektivne silnice, nastavljen i u Austriji.

Trebalo je proći punih osam godina da se 1929. po drugi put utemelji Hrvatsko kulturno društvo (HKD). Nova generacija intelektualaca vidjela je u osnivanju društva šansu za kolektivnu društvenu afirmaciju gradišćanskih Hrvata, ali i branu koja bi mogla očuvati jedinstvo hrvatske manjine. Veliku zaslugu za osnivanje *Hrvatskog kulturnog društva* imalo je uredništvo *Hrvatskih novina*. Iako je Društvo formalno bilo iznadstranačka organizacija kojemu su *Hrvatske novine* postale i službeno glasilo, Društvo nije uspjelo u potpunosti prevladati stranačku podijeljenost među gradišćanskim Hrvatima. Socijaldemokratska stranka Gradišća je putem *Našeg glasa* i nadalje koristila prigodu za napad na HKD i njegovu tobožnju bliskost s Kršćansko-socijalnom strankom. Jedan od najžešćih takvih napada zbio se u povodu rezolucije HKD-a o pitanju manjinskog školstva. Socijalisti su izražavali bojazan da će kroz djelovanje Društva *dica va učnji zaostati i mi opet neg građani druge sorte postati*.⁵² Na tu su objedu *Hrvatske novine* izjavile da *HKD nij samo na papiru bilo dosle nepolitično, nego se je i u svojem dosadašnjem poslovanju uvijek čuvalo stranačke politike... ar cilj društva je: združenje svih Hrvatov u Gradišću za očuvanje našega jezika i kulture*.⁵³

Unatoč tim razmiricama, Hrvatsko kulturno društvo imalo je za gradišćanske Hrvate puno veće značenje nego što se i njima samima na prvi pogled činilo. Društvo je u međuratnom

razdoblju uspjelo izaći iz lokalnih pa i pokrajinskih okvira vršeći utjecaj na čitavu Austriju. Hrvatsko kulturno društvo postalo je istinski predstavnik hrvatskih manjinskih interesa, institucija koju austrijske vlasti nisu mogle zaobilaziti kad su se rješavala bitna pitanja školstva, jezika te općenito manjinskih prava. Društvo je postalo njihova najvažnija nacionalno-politička platforma i zastupnik pravnih, kulturnih i društvenih interesa. Prevlast Društva nije, dakako, bila bez zapreka. Paradoksa je da su mu manji protivnik bile službene vlasti, nego stranačka podvojenost unutar hrvatskoga tijela. I samo financiranje Društva nije teklo bez poteškoća. Društvo je praktički radilo bez državne subvencije te je ovisilo o materijalnoj pomoći pojedinaca i prihodima od članarine. Njegove su glavne zadaće bile kulturno osvješćivanje hrvatskih seljaka kroz distribuciju kalendara, knjiga i novina. Zaslugom Društva utemeljena su brojna pjevačka društva, kao i prve srednjoškolske (*Rodobran* i *Kolo*) i studentske organizacije. Veliku ulogu u integraciji Hrvata dobile su knjižnice, čije je otvaranje potaknulo Društvo. Do 1931. predsjednik Društva bio je učitelj Ivan Dobrović, a od tada svećenik i književnik Ignac Horvat koji će formulirati novu historijsku svijest te na tragu Miloradićevog programa tridesetih godina 20. stoljeća krenuti u kulturnu suradnju sa Zagrebom.

10. Gradišćanskohrvatski intelektualac Ignac Horvat

Ignac Horvat,⁵⁴ svećenik, književnik i novinar, zacijelo je najistaknutiji i društveno najangažiraniji intelektualac među gradišćanskim Hrvatima prije i nakon Drugoga svjetskog rata. Njegov književni i publicistički rad, kao i politička shvaćanja, još nisu dovoljno istražena pa će biti potrebni dodatni istraživački napori kako bi se zaokružila slika o tom istaknutom pripadniku gradišćanske kulturne elite.

Kad je 1901. godine Ignac Horvat (rođen 1895.) krenuo u Velikom Borištofu u prvi razred osnovne škole, nastavu je pohađao na hrvatskom jeziku, iako u Kraljevini Ugarskoj tada više nije vrijedio obrazovni sustav koji je 1868. formulirao Josef Eötvös, ministar kulture u Andrassyjevoj vladi. Vjerske

škole na hrvatskom jeziku morale su od 1902. proširiti pouku na mađarskom jeziku. Politička volja koja se očitovala u prosvjetnoj politici kao dijelu ukupne politike mađarizacije, dosegnula je vrhunac donošenjem tzv. Apponyjevog zakona iz 1907. Cilj mu je bio da djeca do završenog četvrtog razreda mogu govoriti i pisati na mađarskom jeziku.

Završivši pet razreda osnovne škole Ignac Horvat boravio je neko vrijeme u mađarskom selu Hereny kao obiteljski sluga kako bi naučio mađarski jer je to bio uvjet za upis u nižu gimnaziju. Roditelji su odlučili da će gimnaziju pohađati u Požunu jer je tamo imao rodbinu. Materijalna oskudica zacijelo je bila uzrokom da je nakon prve godine školovanja premješten u Šopron, a zatim u biskupsko sjemenište u Győr gdje mu je skrbnik bio Martin Meršić Stariji. Nakon mature 1914. u Györu upisuje studij teologije koji završava 1918. Kao svećenik, službovao je u hrvatskim selima diljem Gradišća: Otavi, Gijeci, Dolnjoj Pulji, Novoj Gori te do umirovljenja u Frakanavi, selu koje je uz brojne svećenike dalo i preporoditelja Matu Meršića Miloradića.

Horvat je počeo javno djelovati u prijelomnim danima završetka Prvog svjetskog rata, nastavljajući put svojih prethodnika koji su, opredijelivši se za svećenička zvanja, preuzimali društvenu funkciju inteligencije. Kao mladi kapelan na službi u Gijeci, Horvat se 1922. uključio u konkretan politički rad. Prilika se ukazala kad su u novopripojenoj pokrajini Gradišću bili raspisani prvi izbori. Krug oko Martina Meršića Starijeg pokrenuo je – uz potporu bečkog *Reichsposta* – *Kršćanske Hrvatske novine*, koje su trebale postati glasilo Hrvatsko kršćansko-socijalne stranke. Za urednika je postavljen Ignac Horvat.

Iako je list prestao izlaziti već nakon četvrtog broja, Horvatov početni novinarski neuspjeh nije utjecao na njegovu daljnju aktivnost. Sljedećih nekoliko desetljeća on će svojim publicističkim, književnim i političkim radom bitno utjecati ne samo na ukupno kulturno stvaralaštvo, već će zacrtati smjer kulturnog stremljenja gradišćanskih Hrvata. Osobito će se to vidjeti potkraj 1922., prilikom pokretanja *Hrvatskih novina*, kada će kulturni cilj lista Horvat izraziti sljedećim riječima: *Cilj hrva-*

tskih novine je – polag njeve moći i mogućnosti – podučavat, razvišćevat naše ljudstvo va politiki, va gospodarstvu i va svih krajih svitske znanosti i praktičnoga žitka... Ovo je naš bliži, žurnalistički cilj. Ar imamo pred sobom i jednu drugu zadaću. Ovo je hrvatska-kulturna i zato glavna, važnija nego prva... Sad neg ponavljamo naše misli kad sprogovorimo da se borimo u novinah i da se hoćemo boriti za vsa prava, ka pripadaju nam Hrvatov kot narodnoj manjini Gradišća u školah, uredih, i javnom žitku, da oslobodimo naše Hrvate od te čuti, kotno kad bi bili oni neg gradjani drugoga razreda, nego da znaju da su oni ovde doma, isto tako kot i drugi narodi ove zemlje...⁵⁵

Vidljivo je da je Horvat čitavo područje kulture, uključujući i pitanje književnoga jezika, podredio potrebama nacionalno-integracijskog procesa u stvaranju nacionalne svijesti, kako ga je shvaćao kao predstavnik inteligencije. U *Hrvatskim novinama* Horvat će pokrenuti živu diskusiju i polemiku o jezičnom pitanju. Nekolicina mladih intelektualaca koji su studirali u Zagrebu (pored ostalih Ivan Dobrović, Rudolf Klaudus) bila je uvjerena da bi približavanje hrvatskom (“južnom”) jezičnom standardu gradišćanskim Hrvatima bilo korisno. Zalagali su se za osnivanje jezične akademije koja bi radila na stvaranju jednakog pravopisa. Meršić je odbacio tu inicijativu, smatrajući da gradišćanski Hrvati trebaju *vadenje iz svojih zvirnjakov*. No javnost je ipak opazila jezične promjene koje su se najviše ocrtavale u modernoj jezičnoj frazeologiji i novoštokavštini. Čitatelji su napadali redakciju da novine pišu nerazumljivo, na što je Horvat reagirao ističući da je nadregionalni jezik potreban za široku komunikaciju, inače bi *moral vsaki tajedan ne jedne nego 60 novin napisat, to je ravno toliko, koliko hrvatskih sela je u Gradišću*.⁵⁶

Početkom tridesetih godina 20. stoljeća počeli su gradišćanski Hrvati ostvarivati kulturne dodire sa Zagrebom. U tim kontaktima Ignac Horvat bio je ključna figura. Posjetivši 1930. Zagreb, došao je u doticaj s krugom hrvatskih intelektualaca iz Matice hrvatske i Hrvatskog književnog društva Sv. Jeronima koje mu je objavilo djelo *Gradišćanke – priče i pripovijesti iz Gradišća*.

Interes za upoznavanje hrvatske manjine pokazala je i hrvatska strana objavljivanjem Ujevićeve knjižice *Gradišćanski Hrvati* koja je ubrzo nakon tiskanja 1934. doživjela i drugo izdanje.

Ignac Horvat, koji je nadvisivao većinu gradišćanskih intelektualaca svojim poznavanjem književnosti, jezika i povijesti, zbog svog stava da se gradišćanski Hrvati trebaju kulturno što više približiti Hrvatskoj, često je, kao nekad Mate Meršić Miloradić, ostajao neshvaćen i usamljen. Ipak, za razliku od Miloradića koji se nakon razlaza s Martinom Meršićem Starijim trajno povukao iz aktivnog političkog života te se posvetio proučavanju filozofije, Horvat nikada nije posumnjao u vlastitu moralnu i duhovnu snagu. U svakom poslu koji je obavljao gledao je praktični smisao i korist vlastitog naroda. U tom svjetlu može se tumačiti i njegov ulazak 1934. u pokrajinski parlament. Smatrao je da će kao zastupnik hrvatske manjine moći snažnije postaviti hrvatske kulturne zahtjeve, a također, na podlozi svojih idejnih shvaćanja, djelovati na dušobrižničko-religioznom i socijalnom polju. Horvat je, poput većine hrvatskog svećenstva, slijedio ideologiju i program koju su sadržajno, no ne posve jasno, definirali austrijski politički prvaci Engelbert Dollfuss i Kurt Schuschnigg. No, uzimajući u obzir činjenicu da je austrijski ustav iz 1934. išao na ruku manjinama, u tom svjetlu možemo gledati Horvatov angažman u politici. Međutim, puno važnijim se može cijeliti Horvatov novinarski rad, njegovo plodonosno pisanje za *Hrvatske novine*. Vrsnoćom izraza, napose jasnoćom misaonih smjernica, Horvat je uvelike pridonio ugledu i značenju lista koji je u međuratnom razdoblju gradišćanskim Hrvatima bio važan integrativni činitelj

Od mnogobrojnih aktivnosti na kulturnom polju koje je Ignac Horvat poduzimao nakon Drugog svjetskog rata, zacijelo je najvažnije bilo ponovno utemeljenje Hrvatskog kulturnog društva 1951. godine. Horvat je izabran za predsjednika *na temelju povjerenja cijeloga naroda i od brojnih zasluga, koje si je svojim djelom i svojom skrblju stekao za hrvatske posle.*⁵⁷

Horvatov prozni rad nakon Drugog svjetskog rata bio je i nadalje snažno prožet domoljubljem. Možemo zaključiti da sva

njegova djela imaju izvorište u seljačkom svijetu iz kojega je potekao, a služila su podjednako za zabavu i pouku naroda (*Iz naše stare gore*, 1947.; *Školnik zvonar*, 1949.; *Brate, ostani doma*, 1955.; *S perom kroz selo i život*, 1965.). Objavljivanje posljednjeg djela *Hiža rasipana po svitu* (1974.) Ignac Horvat nije doživio – umro je 1973. u Gornjoj Pulji.

11. Hrvati i Hrvačani

Sve do tridesetih godina 20. stoljeća gradišćanski su Hrvati sebe ispravno nazivali Hrvatima, a nas u Hrvatskoj “Hrvačanima”.⁵⁸ Taj pomalo bizaran naziv nastao je u mentalnom okrilju zatvorenog društva, kakvo je stoljećima bilo gradišćansko. Oni su svoje ime prenijeli u prostor nove domovine i ono je djelovalo kao os koja se gotovo usamljeno okretala primajući ponekad tek slabašne i prije svega individualne poruke o postojanju debla kojemu su gradišćanski Hrvati iver.

Koliko god bile plodonosne, individualne veze nikad nisu mogle dovoljno osnažiti integrativni osjećaj. Može se reći da je pomanjkanje tog osjećaja bilo obostrano ili u najmanju ruku da je bilo obilježeno diskontinuitetom. Naime, vidjeli smo da su pokušaji nekolicine etnološki usmjerenih znanstvenika u 19. stoljeću u hrvatskoj kulturnoj javnosti završili gotovo potpuno nezapaženo. Nakon toga obavijesti o zapadnougarskim Hrvatima jedva da su se igdje mogle pročitati. Takvo je stanje trajalo do svršetka Prvog svjetskog rata, kada su mnogobrojne silnice zapadnougarske Hrvate iznijele na površinu europske politike.

Pokušaj uspostavljanja veza s gradišćanskim Hrvatima početkom 20-ih godina učinila je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, no taj je pokušaj propao uglavnom zbog činjenice da je novostvorena država gledala na hrvatsku i slovensku manjinu prije svega kao na instrument u postizanju svojih vanjskopoličkih ciljeva. Pritom je bilo očito kako Jugoslavija daleko veće značenje daje slovenskoj manjini jer je pomoću nje nastojala ostvariti svoj megalomanski plan prisvajanja dijela Koruške, što joj, kao što je poznato, nije uspjelo. S druge strane, htjelo se po-

kazati “brigu za manjinsko pitanje”, na što ju je obvezivala Versajska mirovna konferencija, a kasnije i Društvo naroda. Iz Hrvatske su se tad čuli glasovi o “hrvatskoj braći” u Austriji, ali su u Gradišću uglavnom ostajali bez odjeka. Sami gradišćanski Hrvati bili su svjesni štetnosti takve politike pa joj nisu nasjedali. To se najbolje pokazalo kada je Svetozar Pribičević 1925. naredio zatvaranje njemačkih škola u Kraljevini Slovenaca Hrvata i Srba, a u znak odmazde za navodno prikraćivanje prava Hrvatima i Slovencima u Austriji. Tada su gradišćanski Hrvati izrazili lojalnost Austriji izjavom da su oni *bili i da ostaju Austrijanci*.⁵⁹

Hrvatski krugovi u Zagrebu također su nastojali upozoriti javnost na postojanje hrvatskih jezičnih otoka u Austriji, no zbog zahlađenih političkih odnosa nakon gubitka Koruške, državne vlasti Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba nisu pokazivale volju za uspostavljanjem službenih međudržavnih kulturnih veza. Jedini uspješan kontakt ostvaren je na glazbenom polju – dovođenjem tamburice iz Hrvatske i osnivanjem tamburaških grupa u gradišćanskim selima. Općenito se može reći da je odnos gradišćanskih Hrvata prema Kraljevini Slovenaca, Hrvata i Srba u najmanju ruku bio suzdržan, prije svega zbog postojanja unutarnjih napetosti između Hrvata i središnjih vlasti u Beogradu. Takvo se stanje još više produbilo nakon skupštinskog atentata na Stjepana Radića 1928. Solidarizirajući se tada s hrvatskom stranom, gradišćanski su Hrvati zaključili da bilo kakvi kontakti s beogradskim dvorom ne bi bili poželjni.

Ipak, i u takvim se nepovoljnim uvjetima veze nisu sasvim ugasile, a ostvarivale su se poglavito osobnim kontaktima. Jer ono što nije uspjela postići službena politika, uspijevalo je pojedincima. Nositelji tih veza s gradišćanske strane bili su svećenici koji su kontakte započeli ostvarivati preko zagrebačkog Kapitola. Jedan od tih koji je tridesetih godina prošloga stoljeća započeo kulturnu suradnju sa Zagrebom bio je već spomenuti Ignac Horvat.⁶⁰ U doticaju s krugom hrvatskih intelektualaca iz Matice hrvatske i Književnog društva Sv. Jeronima, Horvat je gradišćanske Hrvate počeo gledati u drukčijoj optici, suprotstavljajući se viđenju izoliranosti i samodopadnosti kakvo je dotad

dominiralo među hrvatskim intelektualcima u Gradišću. Horvat je bio ključna figura, kopča zajedničkih kulturnih nastojanja u kojima je često ostajao bez podrške elite.

U Zagreb je došao s razrađenom idejom o središnjem društvu koje bi se brinulo za sunarodnjake u Austriji i Mađarskoj. Čini se da je za tu ideju dobio potporu tek manjeg dijela svećenstva. Horvatov je prijedlog naišao na podršku u Zagrebu. Matica hrvatska je na jednoj od svojih sjednica donijela odluku o osnivanju takvog društva u Zagrebu.⁶¹ Nakon dvije godine priprema 1932. utemeljeno je Društvo prijatelja gradišćanskih Hrvata u Zagrebu. Valja naglasiti da je političko ozračje u to vrijeme bilo više nego nepovoljno. Političke stranke bile su mahom raspuštene, a režim je nadzirao društva, čitaonice ili kulturne klubove kako bi spriječio djelatnost političke oporbe. No i u takvim uvjetima na utemeljenju Društva angažirali su se brojni istaknuti intelektualci, među kojima su se isticali Mate Ujević, Rudolf Matz, Ivan Esih, Velimir Deželić, Rudolf Herceg, Stjepan Ivšić, Milovan Gavazzi, Franjo Bučar i drugi.⁶² Neki od spomenutih bili su aktivni članovi ili simpatizeri Hrvatske seljačke stranke koja je bila na udaru šestosiječanjskog režima. Na osnivačkoj skupštini Društva, održanoj 11. rujna 1932. u Zagrebu, za predsjednika je izabran Rudolf Horvat. Zadaća je Društva bila "moralno i materijalno pomaganje Hrvata u Gradišću da očuvaju i razvijaju svoju kulturnu individualnost, naročito u umjetničkom i znanstvenom pogledu, te da uspostave kulturne veze s ostalim svojim konacionalima, osobito prigodom proslave koju će održati na četiristotu godišnjicu svoje seobe".⁶³

Istodobno su osnivane podružnice Društva u mnogim hrvatskim gradovima. Krajnji je cilj bio utemeljenje etnografskog muzeja u Gradišću koji bi po etnološkoj paradigmi Antuna Radića i u gradišćanskih Hrvata potaknuo smisao za očuvanje i razvijanje samostalne seljačke kulture. Broj članova Društva rastao je iz dana u dan, a oduševljenje "otkrivanjem" jedinstvene, "neiskvarene", autohtone kulture bilo je toliko primjetno da je postalo opasno za vladajući režim, što se i dogodilo u svibnju

1933. kada je nakon osam mjeseci postojanja Društvu prijatelja gradišćanskih Hrvata bio zabranjen rad.

12. Što je o gradišćanskim Hrvatima pisao *Obzor*?

Propali pokušaj institucionalnog povezivanja ipak nije mogao u cijelosti zapečatiti sudbinu projekta koji je trebao produbiti veze i širiti znanje o hrvatskoj dijaspori. Bez obzira što je dnevna politika taj projekt formalno ukinula, ostali su brojni tragovi o postojanju osebujne povijesti, kulture i običaja hrvatskih naseljenika u srcu srednje Europe.

Hrvatska se javnost o gradišćanskim Hrvatima između dvaju svjetskih ratova iscrpno mogla informirati preko zagrebačkog lista *Obzor*. Taj je list, uz katoličku *Hrvatsku stažu*, sustavno pratio problematiku gradišćanskih Hrvata. Iako je *Obzor* u svom dugogodišnjem izlaženju prošao različite uređivačke politike, u poratnom je vremenu ostao na pozicijama stare, akademske obrazovane građanske inteligencije koja je izgubila svoje nekadašnje pozicije u javnom životu.⁶⁴ Nakon Prvoga svjetskog rata, uglavnom slijedeći politiku vladajućih struktura, prepолоvio je čitalačku publiku dobivši kvalifikaciju režimskog lista. No, u tradiciji lista bilo je naglašeno praćenje kulturnih zbivanja pa bi se i toj činjenici mogao tražiti uzrok razmjerno čestom pisanju o gradišćanskim Hrvatima kao kulturološkoj temi.

U proljeće 1932. *Obzor* je objavio intervju s Ignacom Horvatom u povodu njegova dolaska u Zagreb. U intervjuu je Horvat iznio shvaćanje o potrebi kulturne suradnje između Zagreba i Gradišća sljedećim riječima: *Naša je književnost sve do poslije rata samo po jeziku hrvatska, osnova ili uzor bio joj je mađarski ili njemački. Od 1922. kad su pokrenute Hrvatske novine postoje žive veze između gradišćanske književnosti i opće hrvatske književnosti. Mi svi osjećamo da je naša književnost sastavni dio opće hrvatske književnosti. Te će uzajamne književne veze biti još i jače jer mi nastojimo da naša najmlađa generacija dobije u književnosti sasvim hrvatski odgoj... Hrvatski povjesnici, etnografi i filozofi treba da nam pomognu da pronađemo našu staru*

domovinu, treba da proučavaju našu prošlost i da sastave koje djelo o nama.⁶⁵

Kad je potkraj 1932. Horvat ponovno došao u Zagreb, *Obzor* je informirao o njegovu dolasku ističući da će Horvat sudjelovati na matineji Društva prijatelja gradišćanskih Hrvata kojom *naša javnost podržava neprekinuti duševni kontakt s njima...*⁶⁶

U nizu članaka što ih je *Obzor* posvetio gradišćanskim Hrvatima isticali su se tekstovi kojima se propagiralo obilježavanje četrstote obljetnice doseljenja. U atmosferi priprema za proslavu uslijedile su brojne popratne manifestacije čiji je cilj bio produbljivanje uzajamnih veza. Bilo je sve više uzvratnih posjeta gradišćanskih prvaka Zagrebu i hrvatskih intelektualaca okupljenih oko Društva Gradišću ili Beču. List je također izvještavao o posjetu Mate Ujevića Hrvatskom kulturnom društvu u Željeznom te o posjetu uredništvu *Hrvatskih novina* u Beču. U sklopu proslave obljetnice doseljenja *Obzor* je informirao čitatelje o prikazu svadbenog običaja koji su u Zagrebu prikazali kazališni amateri *točno onako kako oni pijuju već 400 godina*.⁶⁷ List je posebnim prilogom popratio izložbu slika Rudolfa Klaudusa u Zagrebu, nastup gradišćanskog kvarteta koji je u Zagrebu održao koncert s djelima Haydna, Beethovena i Matza, dramolet Stele Celić *Gradišćanski Hrvati i mi*, nastup pjevačkog zboru iz Pandrofa sa zborovođom Ivanom Vukovićem koji je harmonizirao poznatu gradišćansku narodnu pjesmu *Oj Jelena, Jelena* i sl.

Kad je elan kulturnoga ozračja u svibnju 1933. doživio svoj vrhunac, *Obzor* je objavio agencijsku vijest pod naslovom *Raspuštanje Društva prijatelja gradišćanskih Hrvata u Zagrebu*. U članku se citira odluka banske uprave *koja je u Zagrebu 13. ovog mjeseca, a na osnovu § 11. zakona o udruženjima raspustila Društvo prijatelja gradišćanskih Hrvata u Zagrebu, sa svim radnim odborima i povjerenstvima*.⁶⁸

U spomenutoj se zabrani mogla jasno vidjeti otvorena namjera režimskih vlasti da se uništi pokret koji je imao cilj senzibilizirati hrvatsku javnost za problem svojih sunarodnjaka u Austriji. Zabrana Društva snažno je odjeknula u hrvatskoj javnosti pa se

može zaključiti da je bogatstvo svijeta "onih drugih", davno odseljenih Hrvata za hrvatsku javnost u svakom slučaju bilo pozitivno iskustvo, ili kako je Ignac Horvat lucidno primijetio u *Hrvatskim novinama da su Hrvati u staroj domovini bili bogatiji za jedno u tuđini boraveće dite hrvatske Matere*. Uspostavljene veze sa Zagrebom pomogle su pak samim gradišćanskim Hrvatima da pronađu svoje povijesne korijene, učvrste svoj identitet te da napokon i nas "Hrvačane" nazovu Hrvatima.

13. Školsko pitanje

Suprotstavljanje gradišćanskih Hrvata mađarskoj školskoj politici trajalo je desetljećima. Značenje školskog pitanja bilo je za gradišćanske Hrvate jedno od najvažnijih u njihovom procesu nacionalne integracije. Nakon pripojenja Austriji, na snazi su bili školski zakoni koji su vrijedili do tada, što je značilo da konfesionalne škole mogu raditi tako dugo dok se zakon ne promijeni (promijenjen je 1937.). Hrvatsko školstvo našlo se pred velikim zadaćama koje je trebalo prevladati: učitelji nisu vladali njemačkim jezikom, a dotadašnji udžbenici nisu se više smjeli koristiti. Ukratko, školstvo je valjalo razlučiti od stoljećima starih veza i dotadašnjih kulturnih središta Požuna, Győra, Šoprona, Kisega i Sombatelja. Godine 1923. uvedena je osmogodišnja škola koja je u Austriji djelovala već 50 godina. Mnoge škole postale su pretijesne, a bili su potrebni i novi učitelji pa su u neka hrvatska sela kotara Željezno (Cindrofu, Vulkaproderštofu i Vorištanu) morali biti namješteni njemački učitelji. U trenutku priključenja situacija s brojem škola u Gradišću bila je sljedeća: od 388 osnovnih škola, 318 ili gotovo 82 posto bile su konfesionalne, 53 državne, 11 škola je bilo općinskih, a 6 privatnih.⁶⁹

Zbog svoga značenja školsko je pitanje podijelilo Hrvate u Austriji. Kršćanski socijali zagovarali su konfesionalne škole. Njihov argument bio je da, osim vjerske poduke, konfesionalne škole najbolje mogu osigurati djeci nastavu na materinjem jeziku. Socijaldemokrati su željeli austrijski zakon o državnoj osnovnoj školi iz 1868. proširiti i na Gradišće kako bi se uklo-

nio crkveni monopol na školstvo, a s njim i preveliki utjecaj Crkve na mladež. Iako je već na prvom zasjedanju zemaljskog parlamenta 1922. socijaldemokratima uspjelo progurati zakon po kojem bi Crkva izgubila pravo na postavljanje učitelja i određivanja načina nastave, a zadržala tek pravo odlučivanja o pitanju vjeronauka, taj je zakon propao na saveznoj razini pa su konfesionalne škole djelovale sve do 1937.⁷⁰

Navedeni prijepori u školskom pitanju odražavali su ujedno hrvatsku društvenu stvarnost pa se s tog gledišta i školstvo može vrednovati pozitivnim i negativnim obilježjima. U razdoblju od 1922. do 1937. bila je izvršena mirna reintegracija hrvatskih škola u austrijski školski sustav. Nijednom učitelju nije zbog manjkavog ili slabog vladanja njemačkim jezikom otkazana suradnja. Oko 1930. pridošla je nova austrijska učiteljska generacija, kompetentna u pedagoško-didaktičkim znanjima. Imenovanje državnog školskog nadzornika za sve hrvatske osnovne škole Gradišća osiguralo je nadzor i kontroliranje izvođenja nastave na hrvatskom jeziku. No, ta svojevrsna školska autonomija stajala je gradišćanske Hrvate znatnih materijalnih sredstava. Morali su, primjerice, sami izgraditi školsku zgradu, nabaviti inventar i osigurati polovicu učiteljske plaće. U općinama sjevernog Gradišća, gdje su socijaldemokrati prevladavali, neke su konfesionalne škole zaključkom općinskih vijeća pretvorene u općinske, odnosno državne, čime je bilo izgubljeno nekoliko mjesta hrvatskih učitelja.⁷¹

Osim toga, zakonodavstvo je u praksi stvorilo tri vrste škola. U školama s hrvatskim nastavnim jezikom njemački se jezik podučavao najmanje pet sati tjedno i to od trećeg razreda. Škole s miješanom jezičnom nastavom od trećeg su razreda imale sve više sati njemačkog jezika, a od petog do osmog razreda nastava se održavala pola na jednom, a pola na drugom jeziku. Napokon, u školama s hrvatskim jezikom u prva dva razreda, od trećeg razreda nastava se odvijala pretežno na njemačkom jeziku.

Negativne posljedice za hrvatsko školstvo imala je već sama činjenica da su postojale dvije paralelne školske oblasti, jedna

kod ureda zemaljske vlade, a druga kod apostolske administrature za Gradišće. Naime, to je stvorilo ozračje pomalo nezdrave konkurencije, nedovoljnog materijalnog podupiranja konfesionalnih škola, što se u hrvatskom manjinskom školstvu najbolje moglo vidjeti kroz problem učitelja i školskih udžbenika. Iako je 1933. bilo 106 hrvatskih učitelja koji su podučavali u oko 40 hrvatskih škola, njihov je broj bio nedovoljan za oko 7.000 hrvatske djece.⁷² Jednako je stanje bilo i s hrvatskim udžbenicima. Iako je Austrijski izdavački zavod bio spreman tiskati hrvatske udžbenike, njihovo izdavanje pratile su dodatne poteškoće, uzrokovane polemikama oko regionalnih jezičnih razlika. Poseban problem bili su udžbenici povijesti, zemljopisa i prirodopisa. Zbog nepostojanja hrvatskih, za te predmete koristili su se njemački udžbenici.

Kad je riječ o srednjem školstvu na hrvatskom nastavnom jeziku, stanje je bilo još nepovoljnije. Budući da su srednje škole bile u državnoj nadležnosti, zemaljski je parlament trebao donijeti zakonsku odluku da se hrvatski jezik u srednjim školama uvede kao obvezni predmet. Da bi se to provelo, bila je presudna tzv. kritična masa, tj. dovoljan broj učenika. Iako je u Gradišću bilo oko 17% učenika s hrvatskim materinjim jezikom, roditelji nisu pokazali volju da njihova djeca nastave srednjoškolsko obrazovanje na materinjem jeziku. U to je vrijeme općenito razmjerno malen broj hrvatskih učenika pohađao srednju školu: 34 učenika išlo je u gimnaziju, 51 u preparandiju, 10 u trgovačku školu, a 16 ih je studiralo na Bečkom sveučilištu. Godine 1933. niti u jednoj hrvatskoj općini nije postojala neka srednja škola.⁷³

Zemaljski parlament Gradišća dopunio je 1937. školski zakon iz 1934. uredbom o utvrđivanju visine postotka hrvatskog stanovništva u selima kao kriterij za određivanje nastavnog jezika u hrvatskim manjinskim školama. Ako je u selu bilo 70% Hrvata, nastavni jezik u školi bio je hrvatski; ako su Hrvati činili 30-70% stanovništva sela, nastavni jezik bio je hrvatski i njemački, ispod 30% hrvatskog stanovništva u selu značilo je neobvezno učenje hrvatskoga jezika, uz uvjet da je u školi bilo najmanje dvadesetoro hrvatske djece.⁷⁴

Zakonsko normiranje gradišćanski Hrvati su pozdravili jer im je osiguralo mogućnost obrazovanja na materinjem jeziku. To je potaknulo Hrvatsko kulturno društvo da donese posebnu rezoluciju o školskom pitanju. U njoj se kaže da se *u hrvatskoj školi ima hrvatski podučavati, da se u njoj mora i more samo Hrvat namestiti*, te da učitelji koji žele raditi u hrvatskoj školi *moraju ispitom dokazati, da su sposobni na hrvatskih školah podučavati*.⁷⁵

Na kraju valja istaknuti da školsko pitanje zbog svoje složenosti i političke osjetljivosti nije niti jednim zakonom bilo do kraja riješeno. Prijepori oko nadležnosti između države i Crkve nisu bile prevladane, političke stranke u zemaljskom parlamentu također nisu bile jedinstvene, naposljetku, ni sami gradišćanski Hrvati nisu u tom trenutku pokazali potrebnu razinu svijesti o važnosti škole za budućnost hrvatske djece.

14. Doba staleške države

Potkraj dvadesetih godina austrijska demokracija dospjela je u krizu iz koje se više nije mogla oporaviti. Uz neuspjeh pokušaj stvaranja carinske unije s Njemačkom i propast vodeće austrijske banke množili su se uzroci sve većih političkih napetosti koje nije uspjela ukloniti ni ustavna reforma 1929. Nepovjerenje među strankama je raslo, a sukobi među zaštitnim savezima su se nastavljali. Na gotovo svim razinama bili su primjetni društveni animoziteti koji su često eskalirali u otvorene oružane sukobe paravojnih skupina.

Te atmosfere nisu bili pošteđeni ni gradišćanski Hrvati. Kada je 1933. ukinut savezni parlament te uvedena staleška država, politička polarizacija zahvatila je i hrvatsku manjinu, a paravojne stranačke snage i crvenih i crnih imale su svoje sljedbenike i uporišta u hrvatskim selima. Čini se da je stupanj organiziranosti takvih snaga u hrvatskim selima bio čak i viši nego u njemačkim, što se donekle može opravdati solidarnošću kojom su bile prožete manjinske zajednice.⁷⁶ Predstavnici konzervativnog krila Hrvata pozdravili su uvođenje staleške države kao je-

dini put da se zemlja izvede iz gospodarskih i političkih teškoća. Zauzvrat su od kancelara Dolfussa dobili obećanje da će se *osebujnost hrvatskog naroda u Austriji štititi i zajamčiti*. To se moglo vidjeti u novom ustavu iz 1934. koji je propisao da jezične manjine moraju imati predstavnike u parlamentu. Doista, od tada su četiri hrvatska predstavnika sjedila u parlamentu Gradišća (između ostalih i Ignac Horvat). Staleška je država i u pitanju manjinskoga školstva išla na ruku Hrvatima. To se osobito moglo vidjeti prilikom uvođenja institucije hrvatskog školskog nadzornika, o čemu je već bilo riječi. Zemaljski školski zakon iz 1937. svakako je olakšao kulturni položaj hrvatskoj manjini pa stoga nije bilo čudno da je većina Hrvata, poglavito onih koji su se okupljali oko Hrvatskog kulturnog društva, podupirala stalešku državu i Schuschniggovu vladu.

U prijelomnim trenucima političke krize, slično kao i 1918., kad je hrvatsko tijelo bilo podijeljeno na "njemački i mađarski smjer", tako su i krajem tridesetih godina političke podjele u Austriji utjecale na hrvatsko društvo. Dio Hrvata, poglavito oni kojima je gospodarsko i socijalno stanje u pokrajini postalo nepodnošljivo, umjesto samostalnoj Austriji, priklonio se "njemačkom smjeru", tj. vidio je u priključenju Austrije Njemačkoj spas od nezaposlenosti i perspektivu boljeg i sigurnijeg života. Dio razočaranih Hrvata iz politički uništene Socijaldemokratske stranke priklonio se, poput svojih susjeda Nijemaca, uz Nationalsocijalističku njemačku radničku partiju. U tom grozničavom vremenu zacijelo se malo tko sjetio znakovitog članka iz *Hrvatskih novina* iz 1932. pod naslovom "Hitler i Gradišće", u kojemu je gradišćanskim Hrvatima dano svojevrsno upozorenje te u kojemu je u biti bio raskrinkan nacionalsocijalizam. U članku je, između ostalog, stajalo: *Kad bi nacionalsocijalizam došal na vladu, bila bi naredno njegova prva skrb, da Gradišće povrne Ugarskoj. A ča ćemo reć od Hrvatov, ki se dadu uloviti od nacionalsocijalistov? Ili to nisu uvereni Hrvati, ili su pak tako nerazumni da ne razumu nemogućnost nacionalsocijalističkog obitanja. Mi moremo neg to izjaviti da se nacionalsocijalizam i hrvatstvo slažu u verskih, socijalnih i nacionalnih pitanjih kot oganj i voda.*⁷⁷

15. Anschluss

Doista, proročanska misao *Hrvatskih novina* iz daleke 1932. malo koga je u Austriji zanimala 1938. kada je bila očita Hitlerova namjera da prijeđe granice ustanovljene u Versaillesu. Na udaru se prva našla Austrija, Hitlerova domovina kojoj je Versailles najprije zabranio sjedinjenje s Njemačkom, a zatim su ga velike sile još jedanput osujetile 1930. Ipak, oko pitanja sjedinjenja Austrije i Njemačke vladala je svojevrсна dvo-smislenost koja je uvelike pomogla Hitleru u ostvarenju njegovih prijetnji.⁷⁸ Kolebanje, ustupci i mlako reagiranje demokratskih zemalja doveli su do Anschlusa u ožujku 1938. Većina austrijskog stanovništva u optimističnom je raspoloženju dočekala pripojenje Trećem Reichu.⁷⁹ Nadu u bolju budućnost potkrepljivala je golema količina propagandnih materijala. Stoga nije čudno da je plebiscit 10. travnja donio gotovo jednoglasno prihvaćanje Anschlusa.

U prevladavajućoj atmosferi priključenja njemačkom Reichu i gradišćanski Hrvati su se nadali kako će samo izjavom lojalnosti osigurati svoj "budući razvoj".⁸⁰ Dio Hrvata, vjeran politici vlade, podupirao je Schuschnigga u njegovoj namjeri da se u ožujku 1938. održi plebiscit o samostalnosti Austrije. Tako su *Hrvatske novine* pozvale Hrvate da glasuju s "DA" za slobodnu i njemačku, nezavisnu i socijalnu, za kršćansku i jedinstvenu Austriju, za mir i rad i ravnopravnost svih koji se opredjeljuju za narod i domovinu.⁸¹ Kako je međutim, plebiscit za samostalnu Austriju zabranio sam Hitler, a njemački politički obroč Austriju sve više stezao, nova politička stvarnost utjecala je na promjenu stava pa je Hrvatsko kulturno društvo na skupštini održanoj 5. travnja 1938. pozdravilo njemački Reich i preporučilo članstvu glasovanje s "DA" na referendumu 10. travnja.

Iako se u početku činilo da će nacionalsocijalističko vodstvo Hrvate tretirati u skladu s deklariranim parolama o garantiranju manjinskih kulturnih prava i administrativnom reorganizacijom zemlje, hrvatskoj je manjini bila nametnuta gotovo beznadna situacija u kojoj je se ucjenjivalo i prijetilo otvorenom germanizacijom. Stoga je početno pozitivno raspoloženje počelo kopni-

ti, a sve više ga je zamjenjivala briga za vlastiti opstanak. Nacistička politika prema manjinama pokazala je prave namjere kad je već u kolovozu 1938. u Željeznom utemeljen Ured za narodnost. Njegova je zadaća bilo *praćenje zbivanja u životu nje-mačkih narodnih grupa u graničnom području*.⁸² Još opasnija bila je naredba da se u manjinskim školama roditelji pitaju žele li promjenu tamo gdje se pokazuje želja za nastavom na njemačkom jeziku. Naravno da je strah bio odlučujući čimbenik pri odluci roditelja da oko 70 posto djece prijeđu s hrvatske nastave na njemačku.⁸³

Zbivanja koja su uslijedila, a koja su doticala položaj manjina, bila su sasvim suprotna početnim obećanjima nacionalso-cijalista. Primjerice, Hrvatsko kulturno društvo održalo je u jesen 1938. u Klimpuhu, uz dopuštenje Gestapo-a, svoju godišnju skupštinu na kojoj je smijenjeno dotadašnje čelništvo Društva. Stalno zastrašivanje Hrvata preseljenjem, provođenje lažirnog popisa stanovništva kojim je broj Hrvata osjetno smanjen, poseban plan kojim ih se namjeravalo germanizirati, samo su neke od brojnih mjera koje su nacističke vlasti provodile prema gradišćanskim Hrvatima. Doda li se tome broj poginulih na bojišnicama, Hrvatima je postalo više nego jasno da je plaćena cijena suviše visoka i da se više ne mogu dobrovoljno prilagođavati nacističkom režimu.

Stoga je postupno počeo rasti pasivni otpor koji se najbolje mogao osjetiti u stavu svećeničke inteligencije. Ona se pokazala kao najustrajnija socijalna grupacija u otporu nacizmu, zbog čega je i najviše trpjela. Primjer su pružale i *Hrvatske novine*. Premda je list bio podvrgnut cenzuri Gestapo-a, odnosno Ureda za narodnosti u Željeznom, sačuvao je stanovitu slobodu informiranja te je čak dosegao rekordnu nakladu od 4000 primjeraka. Međutim, na Uskrs, 4. travnja 1942., list je prestao izlaziti "zbog pomanjkanja papira". U posljednjem broju lista oprostio se urednik Mate Feržin dirljivim člankom "Zbogom, dragi štitelji!" s čitateljima istaknuvši da ne može *završiti pokapanje Hrvatskih novina, a da ne misli i na njihovo – goristanje* te da ufanje, da će to *ureda biti, me batri na moj najturobniji Vazam*.⁸⁴

Hrvatsku su manjinu pogodile i administrativno-teritorijalne promjene kojima je Gradišće bilo razdijeljeno na dvije pokrajine čija je granica bila na Kisečkoj gori. Dok je sjeverni dio potpao pod Donji Dunav (Niederdonau), južni je dio priključen Štajerskoj. No, od teritorijalne podjele prijetila je gradišćanskim Hrvatima još gora pogibelj u vezi s čudovišnim planom organiziranog preseljenja. Kad se, naime, 1941. proširila vijest o planu povratka gradišćanskih Hrvata u staru domovinu, Hrvati su je doživjeli kao nevjericu, strah i istinski šok. Izvjesno je da je taj plan nastao u vladajućim krugovima Nezavisne Države Hrvatske te da je bio sukladan Hitlerovoj ideji iz 1939. o “novom redu etnografskih odnosa” u Europi; konkretno, bio je to plan “međudržavno organizirane zamjene stanovništva”. Prema tom planu, tijekom tri godine svi bi se Hrvati koji žive izvan hrvatske države organizirano vratili u svoju pradomovinu.⁸⁵ Na sreću, spomenuti plan zbog spleta niza okolnosti nije proveden, ali da je bio razmatran u više varijanti, svjedoči zapis Branimira Altgayera, vođe njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iz prosinca 1941., u kojemu, između ostaloga, stoji: *O preseljavanju se još samo malo govori, jer postoji čvrsto uvjerenje da bi jedva netko došao dobrovoljno. Ovdje se pomalo mire s činjenicom da će se gradišćanski Hrvati ipak prije ili poslije potpuno stopiti s Nijemcima...*⁸⁶

Pogranična hrvatska sela, osobito ona gdje je prolazila crta bojišnice, doživjela su tijekom Drugog svjetskog rata znatna pustošenja. Najviše je stradalo selo Gerištof koje su nacisti pred bijegom zapalili. Sela Pandrof, Gijeca, Veliki Medveš, Novo Selo, Stinjaki, Bandol i druga hrvatska sela imala su znatan broj žrtava, u podjednakom broju vojnih i civilnih. Mnogi su Hrvati uhićeni i odvedeni u koncentracijske logore. U sklopu njemačkog Reicha morali su se gradišćanski Hrvati boriti na različitim bojišnicama. Mnogi od njih dospjeli su u zarobljeništvo ili su prišli antifašističkim postrojbama.

Gledano u cjelini, Drugi svjetski rat ostavio je brojne ožiljke na hrvatskom manjinskom tijelu. Najteži je svakako bio gubitak ljudi induciran nacističkim režimom i ratnim zbivanjima.

16. U novoj Austriji i u novom Gradišću

Slom nacizma, odvajanje od Njemačke, kao i želja samih Austrijanaca za svojom državom, stvorili su šansu za uspostavljanje samostalne Austrije. Privremena vlada Demokratske Republike Austrije uspostavljena je 27. travnja 1945.⁸⁷ Početak je, međutim, bio više nego kaotičan i neizvjestan jer samo proglašenje neovisnosti nije jamčilo i slobodu države. Sile pobjednice podijelile su Austriju na okupacijska područja, a vrhovnu vlast imalo je Savezničko vijeće.

Kad je u proljeće 1945. Austrija i sama postala ratnim poprištem, stanovnici gradišćanskih sela prvi su bili na udaru odreda Crvene armije koja je dolazila s istoka i koja je u skladu s tzv. Kontrolnim sporazumom okupirala Gradišće.⁸⁸ Pri ponovnom uređenju Gradišća veliku je ulogu odigrao gradišćanski Hrvat Lovro Karall, predsjednik Austrijske pučke stranke u Gradišću, kasnije i zemaljski poglavar. On se snažno založio za restituciju Gradišća kao posebne savezne pokrajine, što mu je i uspjelo.

Promijenjeni ideološko-politički položaj pokrajine odrazio se na društveni i gospodarski život gradišćanskih Hrvata. Osim što su dijelili sumornu poratnu svakodnevicu sa svojim sugrađanima, postali su u jednom trenutku ponovno objekt vanjskopolitičke igre, ovaj put jugoslavenske. Prvi kontakt s jugoslavenskim vlastima potaknuli su, doduše, sami gradišćanski Hrvati kada je jedna njihova delegacija 1945. posjetila Beograd i tražila da se Hrvati, mobilizirani kao njemački vojnici, puste iz zarobljeništva, čemu je bilo udovoljeno. Ta je politička gesta naišla na pozitivan odjek u Gradišću, no stav prema Jugoslaviji uskoro se promijenio kad je 1947. u Memorandumu⁸⁹ upućenom Vijeću ministara vanjskih poslova u Londonu, jugoslavenska vlada tražila da se *sprijечи daljnja germanizacija gradišćanskih Hrvata i da se njihovo pitanje riješi ili osiguravanjem posebnog statusa koji će im jamčiti nacionalna prava ili ... zamjenom stanovništva između gradišćanskih Hrvata i Nijemaca u područjima koja je tražila od Austrije (južna Koruška i južna Štajerska).*⁹⁰ Austrijska je vlada odbila te zahtjeve, a i sami gradišćanski Hrvati reagira-

li su izrazito negativno. To pitanje su, doduše, raspravljali i na međunarodnoj razini 1947. ministri vanjskih poslova Austrije (Karl Gruber) i Jugoslavije (Edvard Kardelj), ali se predstavnici velikih sila nisu dalje time bavili.⁹¹ Teritorijalni zahtjevi Jugoslavije postali su umjereniji kad su britanske okupacijske vlasti spriječile Titovu samovolju. Usto, konflikt Tita i Staljina uskratio je Jugoslaviji očekivanu sovjetsku podršku.

I nakon Drugog svjetskog rata postavljalo se pitanje može li Austrija politički i gospodarski preživjeti. Usporedi li se političko-gospodarska situacija s onom nakon 1918. vidljivo je da su poteškoće 1945. bile veće jer je zemlja sada bila izložena razaranja i podijeljena u okupacijske zone. Situaciju je dodatno komplicirao problem brojnih izbjeglica koje su željele ostanuti na austrijskom tlu. Marshallovim planom, koji je Austrija dobila, obnovljena je industrija, poljoprivreda te prometna infrastruktura.

Kao granično područje, usto i u okviru sovjetske okupacijske zone, Gradišće se sporije gospodarski obnavljalo nego druge austrijske pokrajine. Zbog političke situacije investicije su u Gradišću bile skromnije, a i dodijeljena sredstva iz fonda "Europskog programa obnove" bila su manja. Stoga se i socijalno-gospodarska struktura gradišćanskih Hrvata sporo mijenjala. Štoviše, u bitnim segmentima ostala je sve do kraja pedesetih godina 20. stoljeća gotovo ista kao i prije Drugoga svjetskog rata, primjetno se mijenjajući tek nakon zaključenja Državnog ugovora 1955.

17. Državni ugovor Austrije iz 1955.

Suprotnosti Istoka i Zapada u razdoblju hladnoga rata gotovo da su petrificirali političko stanje okupacije u Austriji. Koliko god da je austrijska vlada pokušavala izboriti suverenost zemlje na temelju Državnoga ugovora to joj nije uspijevalo. Formalno, kamen spoticanja bilo je pitanje "njemačke imovine" koju je SSSR na temelju Potsdamske konferencije u Austriji tretirao kao neprijateljsku i koje se nipošto nije htio odreći, dok je stvar-

ni razlog ležao u sovjetskoj namjeri da trajno zadrži *status quo*, odnosno konsolidira svoju utjecajnu sferu na područje Austrije. Doduše, nakon Staljinove smrti 1953. osjetilo se u sovjetskoj okupacijskoj zoni izvjesno popuštanje (primjerice, ukinuta je cenzura), ali je u cjelini stanje i nadalje bilo teško.

Kad je napokon 15. svibnja 1955. u bečkom dvorcu Belvedere potpisan Državni ugovor između Austrije i četiriju velikih sila, Austrija je ponovno dobila puni suverenitet u svojim granicama od 1938. pod uvjetom dviju zabrana: nije smjela sklapati Anschluss s Njemačkom niti savez s bilo kojom stranom u hladnom ratu.⁹² Savezni ustavni zakon iz listopada 1955. potvrdio je neutralnost i odlučnost Austrije nepristupanju vojnim savezima kao i *zabranu za stvaranje uporišta stranih država na svom području*. Na temelju toga ugovora, nakon sedamnaest godina okupacijske su trupe napustile austrijski teritorij, a zemlja je konačno dobila punu slobodu.

Državni ugovor iz 1955. imao je veliko značenje i za položaj hrvatske manjine u Austriji. Članak 7. ugovora⁹³ precizirao je prava Hrvata (i Slovenaca) na organizacije i tisak na hrvatskom jeziku, na podučavanje na materinskom jeziku u osnovnim i određenom broju srednjih škola, na uporabu hrvatskog jezika kao službenog jezika u upravnim i sudskim kotarima gdje živi hrvatsko i miješano stanovništvo, na hrvatske topografske oznake i dr.

Ipak, zbog nedovoljne preciznosti pojedinih stavki članka 7. Državnog ugovora, stvarni se položaj manjinskih zajednica prepuštao naknadnim podzakonskim aktima koji su precizirali opseg primjene međunarodnopravnih obveza Austrije. Tako je praksa primjene članka 7. često bila u raskoraku s očekivanim i zajamčenim manjinskim pravima. Iz toga su dugo godina proizlazili veći ili manji nesporazumi na koje su upozoravali predstavnici manjina. U tome su osobito prednjačili predstavnici slovenske manjine.

No pomnija analiza manjinskog problema u Austriji otkrit će i neke dublje slojeve cijelog fenomena koji vrijedi ukratko razložiti. Gradišćanske su Hrvate u međuratnom razdoblju na-

zivali "zasićenom manjinom", što nije bilo bez uporišta jer su u Prvoj Republici Austriji gradišćanski Hrvati dobili prava koja im je jamčio članak XIX. Mirovnog ugovora u Saint Germainu.⁹⁴ Ta su prava u odnosu na njihov pravni položaj u Ugarskoj bila znatno šira pa se gradišćanski Hrvati uglavnom nisu žalili na svoj položaj, iako vjerojatno nisu niti iskoristili sve odredbe koje im je taj ugovor omogućavao. Neosporno je da su odredbe o zaštiti manjina iz Saint Germaina postale dio pozitivnog unutarnjeg austrijskog prava i da odredbe Državnog ugovora iz 1955. nisu jedina pravila iz međunarodnog prava koja određuju pravni položaj manjina u Austriji.

Uz odredbe o općoj zaštiti prava čovjeka, Državni ugovor iz 1955. sadrži i posebna pravila posvećena pravima hrvatske i slovenske manjine. Ona su sadržana u Zakonu o popisu stanovništva i Zakonu o pravnom položaju narodnosnih grupa u Austriji.⁹⁵ Ta dva zakona ne spominju izrijeком Slovence i Hrvate nego govore o širem pojmu "narodnosne grupe". Problematika koju ti zakoni obuhvaćaju odnosi se tek na dio odredaba iz Državnog ugovora. Osim toga, odredbe zakona o pravnom položaju narodnosnih grupa nemaju karakter provedbenih propisa, nego se predviđa da će se *narodbama savezne vlade, koje će ona donijeti u suglasnosti s glavnim odborom Narodnog vijeća i po saslušanju odnosne zemaljske vlade, odrediti za koje će se narodnosne grupe i kako ustanoviti Savjet, u kojim će se mjestima postaviti topografske oznake na više jezika i u kojim će se oblastima i uredima uz njemački jezik dopustiti i upotreba jezika narodnosne grupe.*⁹⁶

Uzimajući u obzir sve navedeno, lakše je razumjeti pravnu stvarnost u kojoj su se obveze prema hrvatskoj manjini ispunjale u manjem opsegu nego prema slovenskoj. Primjerice, dok je slovenska manjina već od 1947. imala svoju gimnaziju u Celovcu, gradišćanski su Hrvati u nekim realnim gimnazijama u glavnim kotarevima Gradišća mogli učiti hrvatski tek kao neobvezatan predmet, dok je tek 1970. pri gimnaziji u Gornjim Šicama otvoren paralelni razred za hrvatske učenike s njemačkim jezikom kao nastavnim, a hrvatskim tek kao jednim

predmetom. Također, u većinskim hrvatskim općinama hrvatski nije bio sudbeni niti upravno-službeni jezik; zatim, dugo vremena u Gradišću nije bilo dvojezičnih tablica, hrvatskih vr-tića, viših škola itd.

Djelomičan uzrok tomu bio je i sam geografski položaj gradišćanskih Hrvata i njihov ograničen dodir s matičnim narodom. Gradišćanski Hrvati nisu predstavljali prijetnju teritorijalnom integritetu Austrije, dok se u jezično miješanim područjima Koruške tako nešto godinama prikazivalo kao moguće. Osim toga, u Gradišću nije postojala zamjetna etnička konfrontacija kao u Koruškoj, niti su u Gradišću, za razliku od Koruške, postojali njemački nacionalistički krugovi.

Svi ti razlozi ipak nisu mogli opravdati uskraćivanje manjinskih prava gradišćanskim Hrvatima. Činjenica je da austrijska vlada nije odgovorila na Memorandum Hrvatskog kulturnog društva iz 1955. u kojemu su izneseni prijedlozi za ostvarivanje članka 7. Državnog ugovora. U Memorandumu se od savezne vlade tražilo utemeljenje posebnog odjela za manjine pri uredu saveznog kancelara i u zemaljskoj vladi; poučavanje na hrvatskom jeziku od prvog razreda osnovne škole; hrvatski jezik kao obvezatan predmet u glavnim školama gdje je najmanje pet učenika hrvatskog materinskog jezika; poučavanje hrvatskog jezika i metodike nastave hrvatskog jezika na Učiteljskoj akademiji kako bi se osigurao naraštaj učitelja za hrvatsko školstvo; osiguranje dvojezičnosti u dječjim vrtićima, uporaba hrvatskog jezika u sudstvu i upravi i dr.⁹⁷

Napokon, kako su se vremenom s jedne i s druge strane smanjivale frustracije i napetosti, smanjivao se i dug austrijske vlade prema gradišćanskim Hrvatima u izvršavanju nekih bitnih dijelova članka 7. Državnog ugovora. Pozitivnom ozračju pridoinijela je narasla svijest austrijskog društva o važnosti manjinskog pitanja za svaku demokratsku zemlju te slabljenje ideološkog sukoba koji je nametnuo hladni rat u kojemu su manjinski narodi često bili percipirani kao uljezi i "špijunski element". Na drugoj je strani problem izvršavanja članka 7. Državnog ugovora, Jugoslavija često rabila za svoje političke ciljeve, prikazujući

pritom navodnu brigu za pravni položaj hrvatske i slovenske manjine koji se, kako je često isticala, neprestano pogoršavao i prijetio "etnocidom". U takvim su okolnostima vrlo često bili zasjenjeni naponi koji su imali za cilj stvarnu suradnju matičnog naroda s gradišćanskim Hrvatima. Iako sve odredbe članka 7. nisu ni danas u cijelosti ispunjene, austrijska je vlada 1993. učinila važan korak u rješavanju spornih pitanja osnivanjem Savjeta za hrvatsku narodnu grupu. To se tijelo sastoji od 24 predstavnika hrvatskih društava, političkih stranaka i Crkve, a cilj mu je zastupanje interesa gradišćanskih Hrvata te iznalaženje rješenja za sporna pitanja.

18. Kulturne institucije i mediji

Kad je nakon Drugoga svjetskog rata Austrija konsolidirala državu i društvo te temeljem Državnog ugovora iz 1955. postigla formalni suverenitet, paralelno se otvarao proces izgradnje građanskoga društva u kojemu su etničke različitosti percipirane kao prednost. Dakako da se taj proces nije dogodio preko noći, nego je bio postupan i oscilirajući, ovisno o uspjehu ili zaštoju.

Središnja kulturna institucija gradišćanskih Hrvata, Hrvatsko kulturno društvo (HKD), nastavilo je djelovati i nakon rata. Uz kulturnu aktivnost, HKD je i dalje ostao nositeljem političkih zahtjeva gradišćanskih Hrvata, što se dobro moglo vidjeti iz spomenutog Memoranduma iz 1955. Cilj je Društva također organiziranje manifestacija vezanih uz proslave važnih povijesnih obljetnica gradišćanskih Hrvata, itd. Društvo broji oko 4.000 članova. Uz članarinu, Društvo se financira iz proračunskih sredstava namijenjenih manjinskom programu. Često je izdašnije ili manje izdašno financiranje Društva ovisilo i o tome koja je politička stranka na vlasti. Od 1970. Društvo ima svoje sjedište u Hrvatskom domu u Željeznom.

Zacijelo jednako, ako ne i važnije, bilo je osnivanje Hrvatskog nakladnog društva 1947. godine. Društvo je u promijenjenim političkim uvjetima trebalo preuzeti tiskanje novina na hr-

vatskom jeziku te time popuniti prazninu nastalu prestankom izlaženja *Hrvatskih novina*. Tako je Društvo 1947. pokrenulo izdavanje lista *Naš tajednik*, u podnaslovu "Neodvisni glasnik gradišćanskih Hrvatov" koji se smatrao nasljednikom *Hrvatskih novina*. Želeći djelovati nestranački, poručio je čitateljima *neka svaki pripada stranki, koj želji, ali neka nijedan na našem ognju ne vari svoju stranačku juhu*. Ipak, u izborima 1951. i pri raspravi o važnim manjinskim pitanjima, *Naš tajednik* je podržao stavove Austrijske narodne stranke (ÖVP). Od 1960. Društvo je promijenilo naziv u Hrvatsko štamparsko društvo, a *Naš tajednik* preimenovan je u *Hrvatske novine* koje kao tjednik izlaze i danas.

Hrvatske novine su u četrdeset pet godina neprekidnog izlaženja izgrađivale svoju ulogu važnog informativnog glasila gradišćanskih Hrvata. Na tom putu list je prolazio različite vrste kriza koje su ponekad dovodile u pitanje i sam njegov opstanak. U uvjetima zastrašujuće brzog bujanja medija, podjednako klasičnih i elektronskih, *Hrvatske novine* u tom su "kaosu" uspjele na zadivljujući način sačuvati vjerodostojnost i vlastiti stav koji su gradišćanski Hrvati prepoznali. U svakom slučaju to nije nimalo laka zadaća, pogotovo ima li se na umu da su Hrvatima danas dostupni mnogobrojni i svakovrsni naslovi moćnog novinstva na njemačkom jeziku.

Hrvatsko štamparsko društvo bavi se danas izdavačkom djelatnošću, izdaje tjednik *Hrvatske novine*, kalendar *Gradišće*, beletristiku i druge knjige na hrvatskom jeziku.

Kad se nakon rata pokazalo da gradišćanski Hrvati nemaju svojih glasila, grupa svećenika pronašla je način da i u novim uvjetima ispuni tu prazninu pa je svećenik Štefan Horvath 1946. pokrenuo *Crikveni glasnik Gradišća*. List je izdavala Apostolska administratura Gradišća u uvjetima *kada je ruska komandatura odlučivala o načinu života Glasnika*. List je imao i dva priloga, za mlade *Naš dom* i najmlađe *Ditinstvo po Jezusu*.

Godinu dana poslije, 1947. pokrenuo je Rudolf Klaus, nekadašnji urednik gospodarske rubrike u *Hrvatskim novinama*, list *Naše selo*, u podnaslovu "Narodne novine Gradišćanskih

Hrvata”, računajući da bi naslov lista najbolje odgovarao još uvijek pretežno seljačkoj strukturi gradišćanskih Hrvata. Cilj mu je poglavito bilo informiranje o tijeku mirovnih pregovora. Prestao je izlaziti na Božić 1949.

Iako skroman, početak poslijeratnog novinstva pokazao je neobično visok stupanj kulturnog elana u gradišćanskih Hrvata. Razmjeri cjelokupne djelatnosti, kao i njezini učinci mogu se sagledati tek iz povijesne perspektive. Kad je, naime, 1985. Hrvatsko štamparsko društvo tiskalo svoju 37. knjigu pod naslovom *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*⁹⁸ (urednik Nikola Benčić), iznijeti podaci o novinskim naslovima i časopisima tijekom sedamdeset godina 20. stoljeća pokazuju da se, gledajući u cjelini, radi o pravom izdavačkom pothvatu. Time se mijenja općeprihvaćeno mišljenje o skromnom novinstvu i izdavaštvu u gradišćanskih Hrvata. Upravo suprotno, taj je kulturni prinos bio začuđujuće velik i raznolik. Ovdje je teško prikazati sve naslove listova koje su gradišćanski Hrvati pokrenuli tijekom navedenoga razdoblja. Neki su, dakako, imali kratak vijek izlaženja, no neki su uspjeli zaživjeti desetljeće i duže.

U kontekstu tadašnjih prilika pojedinci su bili prisiljeni prilagoditi se duhu vremena i novim oblicima djelovanja. Da se rad odvijao u političkom naboju i hladnoratovskoj atmosferi, pokazuju i sami naslovi. U takve možemo ubrojiti *Našu domovinu*, u podnaslovu “Novine Gradišćanskih Hrvata”, list pokrenut 1952. s ciljem *sakupljanja opozicionistov*. Izlaženje su mu osiguravali austrijski komunisti. Međutim, gubljenje glasova birača i osipanje članstva doveli su do gašenja lista 1956.

U tom se vremenu pojavilo još nekoliko naslova kojima se pokušalo “hvatati korak” s nadolazećim vremenom koje je pokazivalo sve manje sličnosti s nekadašnjim preporoditeljskim ciljevima. U spektru naslova od važnijih valja spomenuti *Glazbeni misečnik* koji je od 1949. do 1950. izdavao kompozitor i glazbenik Ivan Vuković. Časopis je bio namijenjen širenju zbornog pjevanja i glazbene kulture. Dvomjesečni časopis *Mladost* pojavio se 1953. Izdavao ga je Hrvatski književni odbor s ciljem *širenja interesa za književni jezik*, a uređivao učitelj Slavko

Marhold. S ambicijom da bude *zabavan i poučan za sve sloje naroda* pokrenut je 1961. časopis *Naša zora*. Uređivao ga je o vlastitom trošku novinar Feri Sučić. Nakon četiri broja, časopis se ugasio, dijelom zbog nedovoljnog interesa učitelja, dijelom zbog nedobivanja financijske potpore.

Zanimljiv fenomen gradišćanskog novinstva su dva kulturna časopisa, *Pokus* i *Put*, koji su pokrenuli mladi hrvatski intelektualci. Prvi se pojavio 1978. u okrilju Instituta za narodne grupe iz Rusta (gradića uz Nežidersko jezero), utemeljenog s ciljem bavljenja problemima narodnih grupa u Austriji. Urednik mu je bio Petar Tyran. Drugi časopis, *Put* od 1980. izdaje Hrvatsko gradišćansko kulturno društvo u Beču (urednici Verner Varga i Gabriela Karall). Hrvatsko gradišćansko kulturno društvo u Beču okuplja desetak tisuća gradišćanskih Hrvata koji u Beču žive ili rade preko tjedna.

Zaključno se može reći da povijest gradišćanskog novinstva svjedoči odvijanju dvostrukog procesa: postupnog socijalnog uspona Hrvata kojima tradicionalno novinstvo više ne uspijeva osigurati moderno informiranje te proces u kojemu se gradišćansko novinstvo prilagođava duhu vremena koje ima sve manje dodira s vizijom promicanja tradicionalnog preporoditeljskog kulturnog djelovanja. U tom su se srazu pojavljivala nova novinarska imena te se ujedno i proširivao opseg izdanja koja su postajala sadržajno bogatija, žurnalistički profesionalnija i općenito kritičnija. Stoga je, unatoč svim ograničenjima, novinstvo plodno djelovalo na društveni i kulturni razvoj gradišćanskih Hrvata.

19. Hrvatski akademski klub (HAK)

Najbolju potvrdu navedenog zaključka ilustrira Hrvatski akademski klub (HAK). Tu je organizaciju 1948. osnovao krug gradišćanskohrvatskih studenata i srednjoškolca, okupljenih pod mentorstvom Frica Bitingera, nekadašnjeg urednika lista *Naš tajednik* (od 1947. do 1952.).⁹⁹ Klub je, uz zabavu, studentima trebao nuditi predavanja, diskusije i tečajeve o položaju

gradišćanskih Hrvata u Austriji. Ponuđeni program bio je na tragu programa nekadašnjeg srednjoškolskog udruženja *Kolo*, čiji su članovi igrokazima i folklornim priredbama razvili senzibilitet austrijske javnosti prema hrvatskoj manjini.

HAK je u početku djelovao uz mnoge organizacijske teškoće, poglavito zbog malog broja studenata i njihove stalne fluktuacije. Tek od 1954., kada je kriza bila prevladana, HAK je stvorio mogućnosti za proširenje svojih aktivnosti. Organizirao je tribine na različite teme na kojima su gostovali istaknuti znanstvenici, povjesničari, političari, lingvisti i drugi, čime je privukao novo članstvo. No, odlučujući trenutak bio je pokretanje časopisa *Glas*, u podnaslovu *časopis za kulturu i politiku*, 1957. Izlazio je tromjesečno, prvi urednik mu je bio Martin Prikosović (do 1961.), poslije Ivo Sučić (od 1962.). Časopis je zamišljen kao forum na kojemu bi se mladi akademičari uz pomoć starije generacije profilirali i angažirali na jačanju kulturnog i političkog položaja gradišćanskih Hrvata. Međutim, kako svjedoči urednik, na njihov poziv za suradnju, odaziv starije generacije bio je mlak. Time su stariji ujedno propustili ponuđenu mogućnost da utječu na razvoj angažiranih mladih akademičara.

Koncipiran na potpuno različitom programu, časopis je odmah izazvao svojevrstu senzaciju u gradišćanskom društvu. *Glas* je izražavao reformska nastojanja mlade generacije hrvatskih akademičara koja je smatrala da promijenjeni odnosi u društvu, nastali nakon što je Austrija potpisala državni ugovor i stekla neutralnost, daju gradišćanskim Hrvatima novu šansu. No, prije toga gradišćanski Hrvati moraju se reformirati unutar sebe, a HAK će s njima ostvariti nov, suvremeni kontakt. *Glas* je poglavito bio namijenjen školovanoj inteligenciji, ali su ga, zbog njegova duha, koji je, doduše, znao biti i "ekskluzivan", rado čitali i seljaci i radnici.

Zbog svoje otvorenosti i kritičnosti, časopisu se često predbacivalo da je provokativan i arogantan, i da na neprimjeren način tretira problematiku Hrvata u Gradišću. Hakovci su budućnost gradišćanskih Hrvata vidjeli u integraciji i pluralizmu čiji je temelj povezanost s Austrijom, Gradišćem i Hrva-

tskom. Ta je sinteza trebala voditi gradišćanske Hrvate modernoj dvojezičnosti i pripadanju dvjema ravnopravnim kulturama. Hakovci su držali da je to putokaz koji vodi u buduću multinacionalnu i multikulturnu integriranu Europu kojoj bi dvojezični i bikulturni gradišćanski Hrvati mogli služiti kao primjer.

Ukratko, bio je to program školovane generacije gradišćanskih Hrvata koja je stasala u poslijeratnoj Austriji i koja praktički više nije imala puno veze s kulturnim nasljeđem njihovih roditelja. Hakovci su otvoreno reagirali na probleme i propuste društvene elite koja je vodila Hrvate u "pogrešnom smjeru", želeći ih *izvesti iz sfere emocija i partijskopolitičkih interesa*. Neopterećeni konvencionalnim obzirima i sa samopouzdanjem, Hakovci su od države tražili "europsku zrelost" i političku volju za cjelovito rješenje manjinskih pitanja. Oni su zapravo funkcionirali kao interesna skupina koja je svoje ciljeve usklađivala s općim demokratskim ciljevima za koje je nastojala pridobiti javno mnijenje. Zanimljivo je da se HAK nije oslanjao niti na jednu političku stranku nego je saveznika tražio u narodu. To je bila radikalna promjena u odnosu na prošlost, kada je društvena elita, nemoćna za nastup s vlastitom strankom, tražila političko okrilje velikih stranaka. Hakovci su, naprotiv, krenuli sa smionim programom uključenja svih, sa željom da gradišćanski Hrvati probude svoje, dugo potiskivane snage.

U povijesti HAK-a uslijedilo je zatim razdoblje kad su akademičari zbog prostornih, financijskih i organizacijskih problema prestali izdavati svoj časopis. Od 1963. do 1969. članovi Kluba su se pojačano bavili folklorom, neki su u međuvremenu završili studij i napustili Beč. Nakon konsolidacije članstva, pokrenut je 1969. časopis *Novi glas*, u podnaslovu *Magazin HAK-a*. Njegova je uređivačka politika uglavnom ostala nepromijenjena, osim što je, uz manjinske probleme na domaćoj sceni, donosio članke o kulturnim događajima u Hrvatskoj. Časopisu je uspjele angažirati i povremene suradnike iz Hrvatske. Ti su tekstovi pokrivali pretežno kulturno-književno područje.

Najveći uspjeh HAK-a svakako je bilo organiziranje međunarodnog znanstvenog simpozija *Symposion Croaticon* 1973. u Beču u povodu 25. obljetnice Kluba. Simpozij je organiziran s

ciljem da znanstveno analizira poziciju hrvatske manjine kako bi se na hrvatsko pitanje *gledalo trijezno, bez predrasuda i u budućnost orijentirano*. Hakovcima je doista uspjelo okupiti eminentna europska imena pravne znanosti. Oni su pokušali prikazati međunarodne modele za rješavanje manjinskog pitanja i mogućnosti njihove primjene u Austriji. Zbornik radova, tiskan s tog simpozija, bio je prvo djelo o gradišćanskim Hrvatima na znanstveno-pravnoj podlozi. Čini se da je Symposium Croaticon, uz duh već prisutne Helsinške konferencije o uvažavanju ljudskih prava i temeljnih sloboda, pripomogao utemeljenju tzv. kontaktnog komiteta – tijela koje je trebalo uspostaviti dijalog između austrijskih vlasti i predstavnika manjina radi provedbe članka 7. Državnog ugovora iz 1955.

Kada su se, međutim, Hakovci uvjerali da nema ozbiljnih pomaka u dijalogu s vlastima, odlučili su se, za tadašnje austrijske prilike, na neobičan korak. Naime, peticijom su se 1978. obratili sudionicima Konferencije za sigurnost i suradnju (KESS) u kojoj su iznijeli kako u Gradišću nije u cijelosti riješeno pitanje manjinskog školstva (vrtića, tj. čuvarnica) te da nisu riješena ni druga, za opstanak gradišćanskih Hrvata, važna pitanja. Sljedeću inicijativu poduzeo je HAK 1981., kada je austrijskom kancelaru poslao tzv. Operativni kalendar s konkretnim prijedlozima za rješavanje manjinskog pitanja. Te akcije, nažalost, nisu urodile plodom, što je mlade akademičare učvrstilo u uvjerenju da su ponavljanja vlade o potrebi dijaloga zapravo vješta propaganda. Prilično frustrirani i donekle obeshrabreni, Hakovci su se okrenuli mladima na selu, smatrajući ih svojim prirodnim saveznicima.

Pitanje manjina, tako važno sedamdesetih godina, izgubilo je nakon ulaska Austrije 1995. u punopravno članstvo Europske unije konfliktnu podlogu, a time i nekadašnju oštricu i značaj. No, HAK je i nadalje promicao ista načela, zagovarajući socijalno partnerstvo s austrijskim društvom i gradišćanskim Hrvatima. Njegova se djelatnost danas odvija poglavito kroz organiziranje predavanja, tribina, znanstvenih konferencija i predstavljanja različitih stručnih i znanstvenih djela o gradišćanskim

Hrvatima. U tom djelovanju časopis *Novi glas* ostaje i nadaje njegovim bitnim glasilom.

20. Suradnja s Hrvatskom

Od kada je neslavno propao pokušaj institucionalnog kulturnog povezivanja Hrvatske i njezine gradišćanske dijaspore između dva svjetska rata i to zbog političkih prilika u Jugoslaviji, sve do pedesetih godina 20. stoljeća veze između Zagreba i Gradišća bile su uglavnom pojedinačne, s iznimkom nekoliko kurtoaznih političkih kontakata na državnoj razini.¹⁰⁰ Takvo stanje diktirale su ponajprije poslijeratne političke prilike. Nakon Rezolucije Informbiroa 1948. veze s Gradišćem, koje je bilo u sovjetskoj zoni okupacije, bile su gotovo prekinute. Tek je osnutkom Matice iseljenika Hrvatske (1951.) započela prva faza kulturnih veza, u početku ograničena poglavito na tečajeve hrvatskoga jezika za gradišćansko učiteljstvo, folklorne i glazbene nastupe i sportska natjecanja.

Poslije stupanja na snagu Državnoga ugovora 1955. suradnja se počela oprezno širiti, no bila je obilježena mnogim ograničenjima koje su nametali još uvijek nepomirljivi i različiti politički sustavi u Austriji i Jugoslaviji. Hrvatske republičke vlasti preferirale su kulturni kontakt s gradišćanskim socijalističkim prvacima, no pokazalo se da je suradnja s prvacima iz Narodne stranke bila učinkovitija, a da se, naprotiv, sa socijalistima odvijala uz zapreke.

Suradnja između Gradišća i Hrvatske znatno se produbila u vrijeme hrvatskog nacionalnog pokreta koji je u svom programu isticao *pravo Hrvatske na slobodan život, radost i neometano stvaralaštvo u kulturi, znanosti i umjetnosti*.¹⁰¹ U tom kontekstu postavljena je 1970. u Povijesnom muzeju u Zagrebu izložba "Gradišćanski Hrvati od XVI. stoljeća do danas". Popratni katalog izložbe – zapravo monografija o povijesti gradišćanskih Hrvata, autora povjesničara Mirka Valentića, bila je ujedno i prvo opširno djelo o gradišćanskim Hrvatima nakon Ujevićeve knjižice iz 1934. Tada su se počeli ostvarivati mnogobrojni

oblici plodne suradnje. Tako je Komisija za kulturne veze s inozemstvom, koja je djelovala unutar Izvršnog vijeća (vlade) Sabora, potpisala 1972. ugovor o suradnji sa Zemaljskom vladom Gradišća.¹⁰² Ta je suradnja omogućila niz projekata, poput glazbeno-scenske suradnje, suradnje u okviru Čakavskoga sabora, filmskih prezentacija, opskrbe manjinskih škola i organizacija u Gradišću literaturom, nastavnim pomagalima, tiskom i sl.

U Zagrebu je 1976. u okviru Matice iseljenika osnovano Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima. Zajedno s Centrom za istraživanje migracija i narodnosti to je društvo u Zagrebu 1983. organiziralo znanstveni skup u povodu 450. godišnjice doseljenja Hrvata u Gradišće. Zbornik radova s tog skupa pod nazivom *Gradišćanski Hrvati 1533-1983* objavljen je u Zagrebu 1984.

Ukratko prikazanim oblicima kulturnih veza gradišćanskih Hrvata s domovinom potrebno je napokon dodati i suradnju koja se odvijala na znanstvenom polju jezikoslovlja, historiografije i etnologije. Suradnja u području jezikoslovlja ostvarivala se u okviru Instituta za jezik HAZU gdje je grupa austrijskih, mađarskih i hrvatskih lingvisti iz Gradišća i Hrvatske objavila 1982. godine *Rječnik hrvatsko-njemačko-gradišćanskog jezika*. U okviru Instituta (Zavoda) za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu osnovan je 1971. Znanstveni odbor za povijest gradišćanskih Hrvata, koji je preuzeo brigu oko znanstvenoi-straživačkog projekta "Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata". Radi pripreme tog zadatka održana je 1974. konferencija 25 delegiranih hrvatskih, austrijskih, mađarskih i slovačkih znanstvenika. Međutim, realizacija tog projekta odužila se zbog niza organizacijskih teškoća pa je tek 1995. u Zagrebu tiskano monografsko djelo *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*.

Gornjem valja pridodati da je Hrvatski državni arhiv u Zagrebu prikupio arhivsku građu iz austrijskih, mađarskih i slovačkih arhiva, privatnih (vlastelinskih i obiteljskih) arhiva, crkvenih arhiva i drugih dokumentacijskih izvora te time stvorio podlogu za buduća historiografska istraživanja. Značajnu građu prikupio je i Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagre-

bu. U njemu se nalazi zbirka etnološke i folklorističke literature o gradišćanskim Hrvatima, tzv. terenske fotografije kazivača narodnih priča i pjevača narodnih jački, nastambi svih tipova, svadbi i drugih narodnih običaja, dok tonski zapisi čuvaju narodne pripovijetke, pjesme i melodije. Ti se dokumenti stručno arhiviraju, istražuju i postupno objavljuju.

Opisani primjeri time nipošto nisu iscrpljeni, no njihovo je značenje ponajprije u činjenici da su ti oblici suradnje pridonijeli "približavanju identiteta" i da su bili dogovarani kao zajednički istraživački projekti. Konačno, oni su potaknuli i brojna kasnija istraživanja iz kojih su nastala djela iz problematike gradišćanskih Hrvata, no njihova ocjena izlazi iz okvira ove sinteze.

21. Suvremenost u brojkama

Razlaganje gradišćanskohrvatske povijesti od ranoga novog vijeka do suvremenosti neprekidno nam nameće potrebu oslonca na brojčane podatke kojima bismo egzaktno potkrijepili historiografske postavke o broju iseljenih-doseljenih Hrvata. U povijesnom trajanju gradišćanskih Hrvata koje se već približava polovici tisućljeća takvi su podaci, međutim, češće davali povoda spoznajnom pesimizmu nego obrnuto. Nedostatak brojčanih izvora, a još više njihov diskontinuitet, često su nas udaljavali od mogućnosti i želje da na temelju sigurnih podataka odredimo razvojnu crtu njihova demografskog gibanja. Zbog primjene različitih metodologija niti podaci iz suvremenih popisa stanovništva ne omogućavaju precizno utvrđivanje broja gradišćanskih Hrvata. No, prihvatimo li činjenicu da se suvremeni razvoj gradišćanskih Hrvata poklopio s priključenjem Austriji, tada nam raspoloživi statistički podaci od popisa provedenog 1923. do posljednjeg 2001. mogu pomoći da o crtamo osnovna obilježja demografskog razvoja i promjene u njihovim demografskim strukturama.

Unatoč političko-geografskoj promjeni koja je Gradišće nakon Prvoga svjetskog rata dovela u sastav Austrije, rubnost i multietničnost pokrajine ostale su i nadalje njezinim bitnim odrednica-

ma. Zbog potrebe usklađivanja upravne organizacije pokrajine s ostalim savezним zemljama, nakon priključenja Gradišće je bilo podijeljeno na kotareve, slobodne gradove, općine i naselja. Prvi popis stanovništva 1923. pokazao je da je Gradišće imalo ukupno 286.179 stanovnika,¹⁰³ a popis iz 2001. zabilježio je 265.996 ljudi (s austrijskim državljanstvom).¹⁰⁴

Stvarna točnost službenih popisa stanovništva koje je Austrija provodila u proteklih nepunih 80 godina bila je osporavana i od pripadnika manjina, i od većinskog naroda. Austrijska službena statistika nije, naime, provodila popise po načelu nacionalnosti (narodnosti, etničke pripadnosti), već po načelu govornog jezika (Umgangssprachen).¹⁰⁵

Tablica 1. Hrvatski kao razgovorni jezik u Gradišću od 1923. do 2001.

Godina popisa	Hrvatski	Ukupno stanovnika
1923.	42.011	286.179
1934.	40.500	299.447
1951.	30.599	276.136
1961.	28.126	271.001
1971.	24.526	272.119
1981.	18.762	269.771
1991.	19.109	270.880
2001.	17.330*	265.996

*Napomena: Od 17.330 osoba, njih 16.334 navelo je *gradišćanskohrvatski*, a 996 *hrvatski* razgovorni jezik.

Neodređenost nazivlja stoga ne omogućuje jasnu spoznaju o broju Hrvata u Gradišću. Ipak, i na osnovu tih manjkavosti možemo uočiti kontinuirani pad broja Hrvata (vidi Tablicu 1). Posljednji popis pokazuje da u Gradišću 17.330 ljudi govori hrvatski, što je svega 41 posto od broja iz 1923. (42.011). Taj je udio 1923. iznosio 14.6 posto u ukupnom stanovništvu pokrajine, 2001. tek 6.5 posto od ukupnog broja (265.996) stanovnika Gradišća!

Više nego prepolovljen broj Hrvata u razmaku od osamde-

set godina upućuje nas na zaključak o snažnom asimilatorskom procesu koji je trajan gubitak hrvatstva donekle ublažio prostornim razmještajem, odnosno unutarnjom i vanjskom migracijom koja se kod gradišćanskih Hrvata permanentno odvijala. Dakle, moramo uzeti u obzir da danas u Beču živi između 10 i 15 tisuća gradišćanskih Hrvata, da se određen broj Hrvata trajno naselio u drugim dijelovima Austrije te da su se gradišćanski Hrvati iseljavali u obje Amerike, o čemu je već bilo riječi.

Kad je okružena stranim, većinskim narodom, svaka je manjina, pa tako i hrvatska, izložena snažnim asimilatorskim utjecajima. Asimilaciju gradišćanskih Hrvata gledamo uglavnom kao nenasilan proces kojega su potaknule ili omogućile raznorodne društvene, političke i gospodarske silnice. Asimilacijski proces uvjetovala je geografska raspršenost hrvatskih naselja, a teritorijalna podjela 1921. ga je ubrzala. Desetak sela koja su ostala u Mađarskoj najprije su bila potisnuta u izolaciju, da bi u vrijeme hladnoga rata veza s hrvatskim selima s druge strane granice bila potpuno prekinuta. Čehoslovačka je pak između dva rata slovačke Hrvate razlikovala samo u etnografskom i jezikoslovnom smislu, dok je nakon Drugog svjetskog rata moravske Hrvate nasilno raselila.

Sljedeću skupinu asimilacijskih uzroka činili su nedostatak svećenika i učitelja, sve veća marginalizacija Crkve u društvu i slaba kulturna povezanost s matičnim narodom. Pribrojimo li tome još proces industrijalizacije, koji je nakon Drugog svjetskog rata zahvatio hrvatska sela te time omogućio socijalnu mobilnost i napuštanje poljoprivrede, zatim utjecaj medija, višu razinu obrazovanja Hrvata, slobodno vrijeme, modernizaciju svakodnevice i miješane brakove u kojima djeca većinom ne odrastaju i ne odgajaju se na materinskom jeziku – sva slojevitost asimilatorskog pritiska nedvojbeno je i lako dokaziva.

Uz brojčano smanjivanje, tekao je i proces smanjivanja naseljeničkog područja gradišćanskih Hrvata. Danas u Gradišću postoji 49 hrvatskih naselja,¹⁰⁶ raspoređenih u šest od ukupno 7 gradišćanskih kotara (osim kotara Jennersdorf). U kotaru Neusidl am See to su Novo Selo (Neudorf), Bijelo Selo (Pama)

i Pandrof (Parndorf); u kotaru Željezno (Eisenstadt) je devet hrvatskih sela: Vorištan (Hornstein), Klimpuh (Klingenbach), Uzlop (Oslip), Cindrof (Siegendorf), Štikapron (Steinbrunn), Trajštof (Trausdorf an der Wulka), Vulkaprodrštof (Wulkaprodersdorf), Cogrštof (Zagersdorf) i Celindrof (Zillingtal); u kotaru Mattersburg su četiri hrvatska naselja: Otava (Antau), Pajngrt (Baumgarten), Rasporak (Drassburg) i Cikleš (Sigless); kotar Oberpullendorf ima najviše, 13 hrvatskih naselja: Frakanava (Frankenau), Mučindrof (Grossmutschen), Veliki Borištof (Grosswarasdorf), Kalištof (Kaiserdorf), Pervane (Kleinmutschen), Mali Borištof (Kleinwarasdorf), Gerištof (Kroatisch Geresdorf), Mjenovo (Kroatisch Minihof), Šuševo (Nebersdorf), Filež (Nikitsch), Gornja Pulja (Oberpullendorf), Dolnja Pulja (Unterpullendorf) i Bajngrob (Weingraben); u kotaru Oberwart (Borta) nalazi se 12 hrvatskih naselja: Ključarevac (Allersdorf), Vincjet (Dürnbach), Marof (Mönchmeierhof), Podgorje (Podgoria), Poljanci (Podler), Rorigljin-Širokani (Rauhriegel-Allersgraben), Rupišće (Rumpersdorf), Čajta (Schachendorf), Čemba (Schandorf), Hrvatski Cikljini (Spitzzicken), Bandol (Weiden bei Rechnitz) i Sabara (Zuberbach) te u kotaru Güssing (Novi Grad) osam hrvatskih naselja: Jezero (Eisenhüttl), Pinkovac (Güttenbach), Stinjčki Vrh (Hackerberg), Žarnovica (Heugraben), Hrvatska Čenča (Kroatisch Tschantschendorf), Nova Gora (Neuberg), Žamar (Reinersdorf) i Stinjaki (Stinatz).

Današnja slika hrvatskih naselja pokazuje sljedeća zanimljiva obilježja. Brojem stanovnika hrvatska su naselja pretežno mala. Najveće je selo Pandrof (2.648 stanovnika 1991.), a najmanje Rorigljin-Širokani (63 stanovnika 1991.). Najveći udio Hrvata je u selu Mjenovo (92,9 posto). Gotovo sva naselja su seoskog tipa, osim jednog gradskog (Oberpullendorf) i pet trgovišnih (Pinkovac, Stinjaki, Kalištof, Vulkaprodrštof i Vorištan). Prepolovljen je broj naselja u kojima Hrvati čine natpolovičnu većinu pa je danas takvih 25 (sedam manje nego 1981.).¹⁰⁷

Popis stanovništva iz 2001. pokazuje da je u hrvatskim selima uz mađarsku granicu 3.856 stanovnika iskazao hrvatski kao materinski jezik. Najviše Hrvata je u Koljnofu (865), Petrovom

Selu (702), Nardi (341), Hrvatskom Židanu, (315), Hrvatskoj Kemlji (292) i Prisiki (204).¹⁰⁸

22. Budućnost?

Prikazani podaci s pravom nam nameću u najmanju ruku zabrinjavajuću sliku današnjeg stanja gradišćanskih Hrvata. S tog stajališta ona je, naravno, egzaktna i njoj se ništa bitno ne može oduzeti, već, naprotiv, moglo bi joj se dodati niz drugih relevantnih kvantitativnih podataka koji bi tu sliku dodatno produbili i zacijelo učinili još sumornijom. Ali banalnost te tvrdnje navodi nas i na pomisao da tu sliku pokušamo objasniti i s drugih znanstveno-metodoloških aspekata kako bismo bili u stanju razumjeti i odmeriti sav dinamizam nepovoljnih demografskih silnica.

Socijalna struktura gradišćanskih Hrvata danas je gotovo potpuno promijenjena. Njihova socijalna mobilizacija počela se intenzivirati potkraj pedesetih godina 20. stoljeća. Tijekom tih pet desetljeća smanjivao se broj poljoprivrednika na račun kvalificiranih radnika, obrtnika, činovnika, slobodnih profesija, učitelja, profesora, znanstvenika i liječnika. Promijenila se obrazovna struktura i struktura inteligencije, koju je omogućilo dvojezično školstvo u obrazovnoj okomici od vrtića do visokih učilišta. Pozitivnu integracijsku ulogu i nadalje ima Crkva s više od trideset župa u nadležnosti hrvatskog dušobrižništva.

Kulturni razvoj gradišćanskih Hrvata također pokazuje dinamičan uspon. On se može vidjeti u bogatstvu institucija, udruga, časopisa i listova. Gradišćanski Hrvati rijetka su autohtona manjinska zajednica koja je u pismenoj formi sačuvala svoju narodnu kulturu te znanstveno obradila vlastitu povijest. Kulturne veze s Hrvatskom su nesmetane i dobre, znanstvene također.

Gospodarsko-tehnička preobrazba omogućila je gradišćanskim Hrvatima proces individualizacije i dijeljenje nekadašnjih velikih obitelji. Izgrađene moderne prometnice omogućile su intenzivnije dodire sa stanovništvom njemačkog jezika u većim središtima, ali i sa sunarodnjacima u Mađarskoj i Slovačkoj te u

staroj domovini. Elektronski mediji omogućuju im dostupnost vijesti na hrvatskom i njemačkom te na ostalim svjetskim jezicima, a Internet uranjanje u virtualni svijet različitih obavijesti.

Kao što se može vidjeti, socijalno-gospodarski i kulturni razvoj proizveo je kod gradišćanskih Hrvata i integracijske i asimilacijske tendencije, s tim što su ove druge daleko učinkovitije.

Gradišćanski Hrvati davno su prestali biti doseljenički seljački element koji opstoji u zatvorenoj seoskoj zajednici. Oni su danas potpuno integrirani u austrijsko društvo u svim njegovim područjima. Nažalost, njihov razvoj u budućnosti kretat će se prema otvorenom društvu u kojem će se hrvatska zajednica sve teže suprotstavljati daljnjim asimilacijskim tendencijama. Ipak, državne vlasti moći će usporiti asimilaciju ukoliko budu spremne u cijelosti izvršiti manjinske obveze prema gradišćanskim Hrvatima. One se ponajprije odnose na dvojezične natpise, upotrebu hrvatskoga jezika u javnoj upravi i sudstvu, manjinsko školstvo i medije. Na drugoj strani, sami se gradišćanski Hrvati moraju upitati koliko im još znači njihovo hrvatstvo i koliko su spremni za njega se boriti. Dobar putokaz pokazala je generacija Hakovaca. Ona budućnost gradišćanskih Hrvata vidi u integraciji unutar pluralističkog društva, dvojezičnosti i priznanja hrvatske kulture kao ravnopravne drugima. Najgora prognoza bila bi ona u kojoj bismo u budućnosti o gradišćanskim Hrvatima imali samo pisane tragove. Ovo djelo završavam u vjeri da će se povijest gradišćanskih Hrvata još dugo pisati i nadopunjavati te da će tu povijest i u budućnosti svjedočiti sami gradišćanski Hrvati.

BILJEŠKE

I. LJUDI U POKRETU

- 1 Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997, str. 427.
- 2 Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstadt/Željezno: Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum/Hrvatski kulturni i dokumentarni centar, 1999, str. 27.
- 3 Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980, str. 243.
- 4 Adamček, J., navedeno djelo, str. 246-249.
- 5 Breu, J., *Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschliessenden Gebieten*. Wien: Verlag Franz Deuticke, 1970, S. 15.
- 6 Na saboru održanom 1535. u Topuskom "staleži se ograđuju protiv toga što gospoda iz nasljednih zemalja kraljevih (Kranjske, Koruške, Štajerske) mame i odvođe kmetove hrvatskih staleža u svoje oblasti, pače šalju kmetovima svoje poslanike, koji svašta obećavaju pa ih onda sve bez broja (sine numero) naseljuju u onim pokrajinama..." Usp. Klaić, V., *Povijest Hrvata*, knjiga peta, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1973, str. 141.
- 7 Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica hrvatska i Matica slovačka, 1998, str. 145.
- 8 Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, navedeno djelo, str. 256-257.
- 9 U jednoj povelji iz siječnja 1537. kralj Ferdinand dopušta plemićima iz Čakovca da na rijeci Muri sagrade skelu (vadum) s lađama za prevoženje "nevoljnih bjegunaca". Usp. Klaić, V., *Povijest Hrvata*, navedeno djelo, str. 149.
- 10 Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 68-69.
- 11 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 43.
- 12 Deák, E., Das Problem der Zuwanderung in der Siedlungsgeschichte. *Internationalles Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1994*. Eisenstadt: Burgenländischen Landesregierung, 1996.
- 13 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliares" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits. Beč – Wien: Wilhelm Braumüller, 1974., str. 39.
- 14 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliares" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str. 40.
- 15 U jednom dokumentu iz 1539. navodi se kako je grof Franjo Batthyány saznao da neki jadni kmetovi iz Kristalovca i Dubrave (pauperibus colonis nostris de Kristalocz et caeteris bomis nostris sunt in Dombro) žele doći u

- Ugarsku... Usp. Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten in 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 104-105.
- 16 U privilegiju iz 1561. kralj Ferdinand Nikoli Zrinskom daje pravo da na svoja vlastelinstva Čakovec, Štrigovo, Monyorokerek, Wereswar i Chatar slobodno naseli kmetove. Usp. Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, navedeno djelo, str. 259.
- 17 Adamček, J., Iseljavanje i pitanje podrijetla. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 17.
- 18 U jednoj od mnogobrojnih predstavi staleža na zasjedanju sabora u Topuskom 1535. upućenih kralju Ferdinandu I. kaže se "da jobagioni (iobagiones nostri sine numero) prelaze iz Hrvatske i odvođe se u druge kraljeve zemlje. Među njih dolaze glasnici koji im obećavaju pomoć i zaštitu, samo da bi ih nagovorili da odu. Izgleda da će Turci potpuno opustošiti Hrvatsku, a onda ni Austrija, ni udaljenije zemlje neće biti sigurne od Turaka. Zato staleži mole kralja neka naredi da se vrate oni koji su iz Hrvatske otišli u druge zemlje. Ako budu posve napušteni od kralja, bit će prisiljeni, htjeli ne htjeli, sami rješavati svoje teškoće." Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 65.
- 19 Adamček, J., Iseljavanje i pitanje podrijetla. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 16.
- 20 Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, navedeno djelo, str. 429-430.
- 21 Primjerice, A. Mohl pretpostavlja da su Hrvati naselili oko 200 sela, prosječno s 500 ljudi, dakle ukupno oko 100.000 naseljenih Hrvata (Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest, 1915.); M. Ujević procjenjuje da se u zapadnu Ugarsku i ostale zemlje odselilo oko 60 000 ljudi (*Gradišćanski Hrvati*, Zagreb: HKD Sv. Jerolima, 1934, str. 9), a M. Valentić iznosi procjenu od oko 150 000 iseljenih (*Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Zagreb, 1970, str. 18).
- 22 Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, navedeno djelo, str. 431.
- 23 Usp. Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 102.
- 24 Kučerova, K., navedeno djelo, str. 102-104.
- 25 Usp. Ujević, M., *Gradišćanski Hrvati*, navedeno djelo, str. 9.
- 26 Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, navedeno djelo, str. 139.
- 27 Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 117-118.
- 28 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 43.
- 29 Breu, J., navedeno djelo, str. 44-45.
- 30 Isto, str. 45.
- 31 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliares" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str. 36.
- 32 Wandycz, P. S., *Cijena slobode*. Zagreb: Srednja Europa, 2004, str. 65.

- 33 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 47.
- 34 Breu, J., navedeno djelo, str. 47.
- 35 Isto, str. 50-51.
- 36 Vidi. Pavličević, D., *Moravski Hrvati*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994, str. 47.
- 37 Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 171.
- 38 O tome je opširno pisao D. Pavličević u navedenom djelu o moravskim Hrvatima.
- 39 K. Kučerova lokatora opisuje kao osobu koja naseljava novopridošle seljake u naseljima Slovačke. Za taj on posao dobiva imanja i različite povlastice. Usp. Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 179.
- 40 Kučerova, K., navedeno djelo, str. 179.
- 41 Kučerova, K., Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. stoljeća. *Historijski zbornik XLVII* (1994), 1, str. 53.
- 42 Kučerova, K., Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. stoljeća, navedeno djelo, str. 179-226.
- 43 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 93.
- 44 Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 37.
- 45 Kučerova, K., Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. stoljeća, navedeno djelo, str. 113.
- 46 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 74.
- 47 Breu, J., navedeno djelo, str. 70-71.
- 48 Isto, str. 54.
- 49 U dokumentu datiranom 25. 5. 1539. stoji da "kmetovi iz Zmlača i 'Slavonci', tj. oni koji su došli iz Slavonije, kao i Hrvati stigli su na gaz kod Varaždina, gdje je trenutno i Franjo Bathány. Oni mole svog gospodara da ih prihvati na nekim svojim imanjima u Ugarskoj, tj. da se tamo nasele, jer ne žele napustiti Bathányja, već bi radije ostali na njegovim vlastelinstvima. Trenutno se ti kmetovi s jedne strane boje Turaka, a s druge španova koji su im napravili nevolje i zlostavljali ih..." Prema Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata*, navedeno djelo, str. 98.
- 50 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 54-68.
- 51 Breu, J., navedeno djelo, str. 87.
- 52 Wallerstein, I., *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade, 1986, str. 25.
- 53 Kučerova, K., Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. stoljeća, navedeno djelo, str. 55-56.
- 54 Zymányi, V., Hrvatske migracije u mađarskoj znanstvenoj literaturi:

- daljnje mogućnosti istraživanja. U: *Kroz povijest gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Karaman. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1974, str. 75.
- 55 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliales" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str. 40.
- 56 Takvu ocjenu zastupaju Vera Zimányi i Kveta Kučerova te Felix Tobler. V. Zimányi s pravom upozorava da "ako se hoće istraživati samo ostaci seljaštva, koji su preostali nakon više stoljeća, i ako one druge Hrvate jednostavno otpišemo kao 'renegate', onda su ti podaci nezanimljivi. Ali hoćemo li istraživati sudbinu jedne etničke skupine, koja je bježeći pred Turcima morala nastaviti svojim životom u sasvim drugim prilikama, onda ćemo se morati zainteresirati za postupke te skupine..." Usp. V. Zimányi, Hrvatske migracije u mađarskoj znanstvenoj literaturi: daljnje mogućnosti istraživanja. U: *Kroz povijest gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Karaman, navedeno djelo, str. 76.
- 57 Zymányi, V., navedeno djelo, str. 76.
- 58 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliales" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str.41-42.
- 59 Tobler, F., navedeno djelo, str. 42.

II. TRADICIJSKI ŽIVOT IZMEĐU RUBNOSTI I INTEGRACIJE

- 1 Adamček, J., Iseljavanje i pitanje podrijetla. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 20.
- 2 Adamček, J., Iseljavanje i pitanje podrijetla. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 69.
- 3 Isto, str. 408; usp. također Bösendorfer, J., *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1950.
- 4 Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980, str. 424-425.
- 5 Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 51.
- 6 U dokumentu, datiranom 1. 5. 1558. iz Güssinga stoji da je "Franjo Batthyány dopustio na blagdan Svetog Jurja (23. travnja) 1545. da se dvadeset Slavonaca naseli na jedan prazni posjed kod Novoga Grada pored crkve Svetog Nikole... Batthyány ih je pri naseljavanju na područje pokriveno šumom i šikarom, za dvanaest godina oslobodio od svih davanja. Nakon što je prošlo vrijeme povlastice, na Sv. Jurja 1557., seljaci su zamolili Batthyánjya da s njima o njihovim podavanjima i službama sklopi novi ugovor, budući da se s njima još ne može postupati na uobičajen način. U vezi s krčenjem šume i šikare i zato jer su sagradili kuće, rečeno im je da zauvijek mogu ostati na Batthányjevom posjedu. Osim toga su oslobođeni svih redovitih i izvanrednih podavanja i službi prema vlastelinstvu Novoga Grada. Zato trebaju u svako doba biti spremni davati tlaku, kao što je

- to običaj kod želira u Slavoniji. Te povlastice vrijedit će i za sve kasnije doseljenike u selu.” Prema Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstadt/Željezno: Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum/ Hrvatski kulturni i dokumentarni centar, 1999, str. 148-149.
- 7 Detaljnu analizu vlastelinstva Güssing prikazala je V. Zimány u radu Der Bauerstand der Herrschaft Gussing im 16. und 17. Jh. *Burgenländische Forschungen* (1962, Eisenstadt) Helf 46; također vidjeti R. Hajszan, *Die Kroaten der Herrschaft Güssing*. Güttenbach/Pinkovac: Literas, 1991; K. Kučerova, Vlastelinstvo Červený Kamen i Dobra Voda, Smolenice i područje Trnave. U: Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica hrvatska i Matica slovačka, 1998, str. 226-248.
 - 8 Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 109.
 - 9 Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 250-256.
 - 10 O položaju Vlaha vidjeti H. Prickler, Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. Im: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten, Mäzenen. Burgenländische Forschungen Sonderband XVI* (1995, Eisenstadt), S. 60-83.
 - 11 Zimanyi, V., Der Bauerstand der Herrschaft Gussing im 16. und 17. Jh. *Burgenländische Forschungen*, navedeno djelo, S. 76.
 - 12 Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 105.
 - 13 U pritužbi donjoaustrijskih staleža caru Maksimilijanu II. iz 1572. stoji: “Broj Hrvata u zemlji u zadnje vrijeme sve se više povećao. Oni se pripremaju ‘da bi se uzdignuli’ iznad svojih njemačkih susjeda, ponajviše ondje, gdje su u većem broju od Nijemaca. Iz povijesti je poznato da je dolazak stranih naroda, u zemljama u kojima su došljaci preuzeli nadmoć, doveo do tlačenja starog stanovništva zemlje i do drugih štetnih posljedica. Zemlji bi naročito onda prijetila opasnost kad bi u slučaju rata najveći dio njemačkih podanika u okviru općeg ustanka (insurekcije) morao otići iz zemlje. S obzirom na to staleži mole cara da općim nalogom zabrani svako dalje hrvatsko useljavanje i naredi zemljoposjednicima s hrvatskim podanicima zasnovanu zamjenu hrvatskih podanika (selišnika) s njemačkim podanicima. Oni bi osim toga trebali paziti na to da Hrvate ne puštaju na odgovorne položaje.” Prema Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 195.
 - 14 Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 105; vidjeti od istog od autora rad K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i “familliares” – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str. 39-44.
 - 15 Hanák, P. (ur.), *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat, 1995, str. 80-81.
 - 16 Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 106.
 - 17 Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration*

der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću. Eisenstadt/Željezo: Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum/Hrvatski kulturni i dokumentarni centar, 1999, str. 209.

- 18 Primjer ilustrira dokument iz 1572. u kojemu stoji: "Hrvatski plemići Gallus i Mahael Dunarić, koje su Turci protjerali s njihovih imanja u Hrvatskoj, a koji su nakon toga obavljali vojnu službu protiv Turaka i konačno su se nastanili u mjestu Trajstof, koje pripada vlastelinstvu Željezo, na posjedu baruna Hansa od Weispriacha koji je u to vrijeme putem zaloga uživao u posjedu toga mjesta, mole cara Maksimilijana II. da im i dalje ostavi zemlju – 11 jutara njiva, 4 rali livada i jednu šumu – koju je Weispriach zbog njihove vjerne službe 1561. prepustio na besplatno korištenje, kao do sada, ili uz naplatu umjerene kamate." Prema Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 196.
- 19 Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliales" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits, navedeno djelo, str. 44.
- 20 Brabec, I., Hrvatski govori u Gradišću. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 62.
- 21 Hadrovics, L., *Schrifttum und Sprache der Burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1974.
- 22 Najpoznatiji među njima su Ivan Brabec, Gerhard Neweklowsky, Laszlo Hadrovics, Božidar Finka, Mijo Lončarić i Alojz Jembrih.
- 23 Neweklowsky, G., "Dijalekatska osnova Miloradićeva jezika," *Forum* 31 (1992), str. 460.
- 24 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921.* Zagreb: Sekcija Društva hrvatskih književnika Hrvatskoga centra PEN-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljentištvu, 1998, str. 2.
- 25 Klaić, V., *Povijest Hrvata*, knjiga peta. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, str. 658-659.
- 26 Benčić, N., Razvoj vjerskog života. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 199.
- 27 Valentić, M., *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Zagreb, 1970, str. 21.
- 28 Iz dokumenta nastalog u Güssingu 1559. može se vidjeti "da je Franjo Batthány dopustio svećeničku službu Ivanu Barazoviću, svećeniku u župi Svetog Mikule koja je osnovana za novonastanjene naseljenike iz Hrvatske u okolici Novoga Grada, i određuje u listini detaljno opisanu svećeničku plaću pojedinih mjesta koja pripadaju župi..." Prema Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, navedeno djelo, str. 157.
- 29 Usp. Dobrović, I., *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini*. Beč: Hrvatsko nakladno društvo, 1955.

- 30 Šišić, F., *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962, str. 343.
- 31 Jembrih, A., Jezične osobine pjesmarica Grgura Mekinića Pythiraeusa 1609. i 1611. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 77.
- 32 Benčić, N., Razvoj vjerskog života. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 202.
- 33 Benčić, N., isto.
- 34 Usp. A. Jembrih, navedeno djelo; vidi također B. Vranješ, Prilozi povijesti gradišćanskih Hrvata, *Historijski zbornik*, XXVII-XXVIII (1974-75), str. 388-389.
- 35 Benčić, N., Razvoj vjerskog života. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 205.
- 36 Benčić, N., isto.
- 37 Šojat, A., Baština i suvremene potrebe gradišćansko-hrvatskoga književnog jezika. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, navedeno djelo, str. 50.
- 38 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, navedeno djelo, str. 11.
- 39 Benčić, N., Pjesništvo Gradišćanskih Hrvata. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, Valentić, M. i N. Benčić, navedeno djelo, str. 100.
- 40 Šojat, A., Baština i suvremene potrebe gradišćansko-hrvatskoga književnog jezika. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, navedeno djelo, str. 50.
- 41 Šišić, F., *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, navedeno djelo, str. 289.
- 42 Benčić, N., Pismo i književnost. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 250.
- 43 Klaić, V., *Povijest Hrvata*, knjiga peta, navedeno djelo, str. 678.
- 44 Benčić, N., Pismo i književnost. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš navedeno djelo, str. 250.
- 45 O pronalasku pjesmarica podatke su iznijeli Marijan Smolik, u članku "Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609 in 1611" i Ivan Škafar, u članku "Grgur Mekinić Phytiraeus, hrvatski protestantski spisatelj in začetnik slovstva pri gradišćanskih Hrvatih". *Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta* XI (1969), 5, str. 246-295.
- 46 Jembrih, A., Jezične osobine pjesmarica Grgura Mekinića Pythiraeusa 1609. i 1611. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, navedeno djelo, str. 81.
- 47 Jembrih, A., isto, str. 85.
- 48 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, navedeno djelo, str. 35-38.
- 49 Tobler, F. i J. Seedorf, Školstvo od 16. stoljeća do 1921. godine. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 233.
- 50 Lang, L., Die Entwicklung des burgenländischen Schulwesens bis 1848.

- unter dem Einfluss der Absolventen deutscher Universitäten. *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1975*. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1976, S. 44.
- 51 Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, *Historijski zbornik*, XLVIII (1995), str. 69-70.
 - 52 Schreiner, B., *Das Schicksal der burgenländischen Kroaten durch 450 Jahre – Sudbina Gradišćanskih Hrvatov*. Željezno: Hrvatsko kulturno društvo, 1983, str. 266.
 - 53 Vranješ, B., "Osvrt na školstvo gradišćanskih Hrvata," *Pedagoški rad* (1973), 9-10, str. 480.
 - 54 Tobler, F. i J. Seedorf, Školstvo od 16. stoljeća do 1921. godine. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 233.
 - 55 Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, navedeno djelo, str. 71.
 - 56 Usp. Kučerova, K., Trnavsko sveučilište i njegovo mjesto u kulturnim kontaktima s Hrvatima. U: *Spomenica Ljube Bobana 1933-1994*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, str. 113-121.
 - 57 Hanák, P. (ur.), *Povijest Mađarske*, navedeno djelo, str. 84-90.
 - 58 Wandycz, P. S., *Cijena slobode*. Zagreb: Srednja Europa, 2004, str. 117.
 - 59 Wandycz, P. S., navedeno djelo, str. 94.
 - 60 Isto, str. 138.
 - 61 Isto, str. 101.
 - 62 Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, navedeno djelo, str. 65.
 - 63 Lukežić, I., isto str. 75.
 - 64 Tobler, F., Gospodarstveni i socijalni razvoj. *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 112-113.
 - 65 Prickler, H., Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. Im: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten, Mäzenen*. Eisenstadt: *Burgenländische Forschungen Sonderband XVI* (1995), S. 60-83.
 - 66 Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 114.
 - 67 Tobler, F., navedeno djelo, str. 116.
 - 68 Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, navedeno djelo, str. 66.
 - 69 Lukežić, I., isto, str. 62.
 - 70 Isto, str. 63.
 - 71 Benčić, N., Razvoj vjerskog života. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 207.
 - 72 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, navedeno djelo, str. 68.
 - 73 Benčić, N., navedeno djelo, str. 77.
 - 74 Sapunar, A., Iz gradišćansko-hrvatske književnosti. Prikaz djela E. M. Kragela: Csetvero-versztni duhovni persztan (1763). *Croato-Hungarica: Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza/A horvát-magyar történelmikapcsolatok 900 éve alkalmából*, ur. M. Jauk-Pinhak, K. Gy.

- Csaba i N. István. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 291.
- 75 Lukežić, I., *Kultura Gradišćanskih Hrvata*, navedeno djelo, str. 81.
- 76 Benčić, N., *Razvoj vjerskog života*. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 219.
- 77 Lukežić, I., *Kultura Gradišćanskih Hrvata*, navedeno djelo, str. 88.
- 78 Lukežić, I., isto, str. 92.
- 79 Tobler, F. i J. Seedoch, *Školstvo od 16. stoljeća do 1921. godine*. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 237.
- 80 Tobler, F. i J. Seedoch, navedeno djelo, str. 236.

III. PREMA POLITIČKIM I DRUŠTVENIM MIJENAMA

- 1 Hanák, P. (ur.), *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat, 1995, str. 118-129.
- 2 Wandicz, P. S, *Cijena slobode*. Zagreb: Srednja Europa, 2004, str. 191.
- 3 Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus, 1985, str. 156.
- 4 Iz istraživanja povjesničara Željka Holjevca, koji je pratio demografski razvoj 14 hrvatskih sela u 19. stoljeću, disperziranih uz suvremenu austrijsko-mađarsku granicu, 40-ih godina 19. stoljeća primjetan je porast stanovništva. Budući da je to područje u političkom i gospodarskom smislu bilo jedinstveno, demografske značajke su također jednake i za ostalo seosko područje. Vidi Ž. Holjevac, *Gradišćanski Hrvati u Mađarskoj u razdoblju modernizacije od prosvijećenog apsolutizma do građanskog društva*. Magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljeno, 33-47.
- 5 Berend, I. i G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naklada Naprijed, 1996, str. 72.
- 6 Suppan, A., *Gradišćanski Hrvati*. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, 16 (1983), str. 16.
- 7 Lukežić, I., *Kultura Gradišćanskih Hrvata*, *Historijski zbornik*, XLVIII (1995), str. 77-78.
- 8 Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*, navedeno djelo, str. 159.
- 9 Seedoch, J., *Razdoblje Franje Josipa*. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 138.
- 10 Seedoch, J., *Razdoblje Franje Josipa*. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 140.
- 11 Isto, str. 142.
- 12 Mersich, K., *Velika čitanka*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1966, str. 191-192.
- 13 Seedoch, J., *Razdoblje Franje Josipa*. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 143.
- 14 Kuzmić, L., *Nacrtni jezičnoga razvitka u grad.-hrvatskih novina i časopisi*. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 43.
- 15 Usp. Csaplovits, J., *Croaten und Wenden in Ungarn: ethnographisch*

- geschildert. Pressburg: S. Ludwig Weber, 1829.
- 16 Fialka, M., Kroatische Volkslieder aus der Umgebung von Eisenstadt um 1842. *Jahrbuch des Österr. Volksliedwerkes*, 12 (1963, Wien), S. 55-64.
 - 17 Šafařík, P. J., *Národní zeměvid Rakouské říše*. Olomouc, 1849.
 - 18 Šembera, A. V., O Slovanech w Dolních Rakousích. *Časopis českého musea*, 18-19 (1844-45), str. 174.
 - 19 Ritig-Beljak, N., Pregled usmene književnosti. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 338.
 - 20 Ritig-Beljak, N., navedeno djelo, str. 341.
 - 21 Isto, str. 343.
 - 22 Benčić, N., Pismo i književnost. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, 1995, str. 260.
 - 23 Kurelac, F., Iz mojega života i putovanja po Ugarskim Hrvatim. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić, navedeno djelo, str. 226.
 - 24 Kurelac, F., *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonskoj i željeznoj na Ugrih*. Zagreb, 1871.
 - 25 Kuhač, F., Medju ugarskim Hrvati. Putopisna crta, *Vienac* (1878, Zagreb). Pretiskano u knjizi *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 233-268.
 - 26 Milčetić, I., Medju Hrvatima Donje Austrije i zapadne Ugarske, *Vienac* (1898, Zagreb).
 - 27 Kurelac, K., Iz mojega života i putovanja po Ugarskim Hrvatim. U: Ujević, M., *Gradišćanski Hrvati*, navedeno djelo, str. 214.
 - 28 Radvánszky, A., Das Gesetz über die Gleichberechtigung der Nationalitäten aus dem Jahre 1868. Im: *Grunzüge der Verfassungs- und Staatsgeschichte Ungarns*. München: Rudolf Trofenik Verlag, 1990, S. 124-126.
 - 29 Seodoch, J., Razdoblje Franje Josipa. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 148.
 - 30 Haselsteiner, H., *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*. Zagreb: Naprijed, 1997, str. 261.
 - 31 Seodoch, J., Razdoblje Franje Josipa. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 149.
 - 32 Haselsteiner, H., *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 332.
 - 33 Kuhač, F., Medju ugarskim Hrvati. Putopisna crta, *Vienac* (1878, Zagreb). Pretiskano u knjizi *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić, navedeno djelo, str. 246-247.
 - 34 Kuhač, F., navedeno djelo, str. 247.
 - 35 Isto.
 - 36 Haselsteiner, H., *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 138.
 - 37 Kuhač, F., Medju ugarskim Hrvati. Putopisna crta, *Vienac* (1878, Zagreb). Pretiskano u knjizi *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić, navedeno djelo, str. 248.
 - 38 Kuhač, F., navedeno djelo, str. 149.

- 39 Knjižnica za seljačke ljude. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić. Gradišće: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 71.
- 40 Vranješ-Šoljan, B., Gradišćanski Hrvati i Hrvati: kako smo se upoznali. U: *Spomenica Filipa Potrebe*, ur. M. Matijević Sokol. Zagreb: FF Press, 2004, str. 347-358.
- 41 Kuhač, F., Medju ugarskimi Hrvati. Putopisna crta, *Vienac* (1878, Zagreb). Pretiskano u knjizi *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić, navedeno djelo, str. 251-252.
- 42 Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, navedeno djelo, str. 109.
- 43 Wandycz, P., *Cijena slobode*, navedeno djelo, str. 231-232.
- 44 Wandycz, P., navedeno djelo, str. 232.
- 45 Seedoch, J., Razdoblje Franje Josipa. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 152.
- 46 Zollner, E. i T. Schüssel, *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997, str. 264.
- 47 A magyar szent korona országainak 1910., évi népszámlálása. IV: A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve és népesség ház-és földbirtokviszonyai. (Popis stanovništva u zemljama ugarske krune 1910. IV: zanimanja stanovništva, kombinirana s najvažnijim demografskim podacima te kućni i zemljo vlasnički odnosi), Budimpešta 1951.
- 48 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja, navedeno djelo, str. 17-18.
- 49 Suppan, A., navedeno djelo, str. 18.
- 50 Seedoch, J., Razdoblje Franje Josipa. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 149.
- 51 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921.* Zagreb: Sekcija Društva hrvatskih književnika Hrvatskoga centra PEN-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, 1998, str. 305.
- 52 Bojnicky-Vidmarović, N., Madžarski književni utjecaj u pjesništvu Mate Mersića-Miloradića. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 149-150.
- 53 Stubić, L., *Martin Meršić Stariji*. Stinjaki: Autor, 1975, str. 13.
- 54 Stubić, L., navedeno djelo, str.61.
- 55 Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, navedeno djelo, str. 308.
- 56 Benčić, N., navedeno djelo, str. 307.
- 57 Meršić, M. Ml., "Kako su se rodile 'Naše novine' – prve hrvatske novine u Gradišću," *Hrvatske novine*, 11 (1971, Željezo), str. 1+3.
- 58 Haselsteiner, H., *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, navedeno djelo, str. 340.
- 59 Meršić, M. Ml., "Kako su se rodile 'Naše novine' – prve hrvatske novine u Gradišću," *Hrvatske novine* 11 (1971, Željezo), str. 14.
- 60 U dva priloga list je negativno reagirao na pisanje zagrebačkog *Obzora* koji je zapadnougarske Hrvate pozvao na "oslobođenje od ugarskoga jarma". *Naše novine* od 19. X. 1918., str. 1. i od 16. XI. 1918., str. 3.

IV. GRADIŠĆANSKI HRVATI IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI

- 1 Wandicz, P. S., *Cijena slobode*. Zagreb: Srednja Europa, 2004, str. 241.
- 2 Kardum, L., Austrougarski ultimatum Srbiji 1914. *Historijski zbornik XLVII* (1994) 1, str. 75.
- 3 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 157.
- 4 *Naše novine* br. 47, 1918., str. 1-2.
- 5 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 157.
- 6 Renouvin, P., *Evropska kriza i prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed, 1965, str. 543.
- 7 Renouvin, P., navedeno djelo, str. 550.
- 8 Kissinger, H., *Diplomacija*. Zagreb: Golden marketing, 2000, str. 201.
- 9 Zöllner, Z. i T. Schüssel, *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997, str. 294.
- 10 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 163.
- 11 Vranješ-Šoljan, B., Pitanje takozvanog Gradišćanskog koridora – hrvatsko gledište. *Radovi* 25 (1992), str. 76.
- 12 O projektu tzv. koridora, usp. E. Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija: Uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*. Zagreb: 1938.
- 13 Godine 1924. Masaryk je preko svoga tajnika, Vladimira Kučere, zamolio I. Lorkovića da mu pošalje sažetak razgovora iz Praga, "makar po sjećanju", što je Lorković i učinio. U tekstu se spominje Masarykova inicijativa za hrvatske naseobine u Austriji i Ugarskoj radi koridora sa Česko-Slovačkom. Kod Požuna, ističe Lorković, imali bi se sastati Hrvati i Čeho-Slovaci. Pošto sam se i ja tom mišlju bavio, prikazao sam dosta točno stanje hrvatskih naseobina s toga gledišta, a profesor Masaryk zamolio me je, da mu dam izraditi kartu naših naseobina i statističke podatke. Citirano iz *Hrvatske revije* 11 (1938), str. 571.
- 14 U djelu *Svjetska revolucija* Masaryk ističe da plan o koridoru nije bio njegov, ali da su se Jugoslaveni za nj zagrijali. *Uski, 200 km dugi koridor ... nije mi izgledao ostvarljiv...* Usp. T. G. Masaryk, *Svjetska revolucija: Ratne uspomene i razmatranja 1914.-1918.* Beograd: Svedočanstva, 1935, str. 48-49.
- 15 Kučera, R., Benešova Memoranda na Parižske mirové konferenci. U: E. Beneš, *A Střední Evropa. Sborník přednášek a startí*. Prag, 1994, str. 16.
- 16 Pinezich, S., "Njemačko svojatanje zapadne Ugarske. Šopronjska županija, Hrvati i njemački zahtjevi," *Obzor* od 21. 11. 1918.
- 17 *Naše novine* 47 (1918), str. 1.
- 18 Krizman, B., "Gradišće na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919-1920," *Nastava povijesti*, 4 (1974), str. 42.
- 19 Hanák, P. (ur), *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat, 1995, str. 224.
- 20 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 163.

- 21 Meršić, M. Ml., *Jubilarni spis Hrvatskog kulturnog društva*. Željezo, 1969, str. 9.
- 22 U kolovozu 1921. predstavnici *Hrvatskog kulturnog društva* objavili su *Memorandum zapadno-ugarskih Hrvata* u kojemu, između ostalog, stoji: ...*Mi hrvati imamo jedno hrvatcko kulturno društvo, i mi smo odabrani predsjednici otoga hrvackoga društva. Kot jedini pišci otih hrvatov, i kot njevi učni otci smo se poufali pred Vas dojtj gospodini, da Vam povimo va poslidnjoj uri sledeća: mi smo pred tristo i osamdesetih letih ovde, na granicah Ugarskoga dostali novu domovinu, ku mi svi ljubimo do denašnjega dneva iz dibine srca, čer do smrti, i da jako trpimo va hipcu kad nas kanidu od naše obljubljene domovine odlučit, zač odčenuiti od Ugarske s nimcih i 70 jezera, ki nisu nimci, nego hrvati, i ki bi i na dalje volili ostati va Ugarskoj? Mi va ovoj zadnjoj minuti oš prosimo poslanstva antanta; ostavite nas hrvate va ljubljenoj staroj domovini...* Naše novine, 35 (1921), str. 1.
- 23 Schlag, G., *Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945.* U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 164.
- 24 O pojavi lista usp. F. Tobler, "Novi Glasi" – naše prve novine u Austriji. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 81-87.
- 25 Jelić, T., *Gradišćanski Hrvati u Austriji: Analiza hrvatskih naselja u Gradišću*. Koprivnica: "Dr. Feletar", 1997, str. 22.
- 26 Zöllner, E. i T. Schüssel, *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997, str. 296.
- 27 G. Schlag, *Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945.* U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 167.
- 28 Erka (Rudolf Klaudus), "Hrvatske novine nekada i sada," *Hrvatske novine*, 11 (1971), str. 13.
- 29 *Hrvatske novine*, 1 (1922), str. 1.
- 30 Schlag, G., *Ignac Horvat.*, navedeno djelo, str. 170.
- 31 Vranješ, B., *Novinstvo gradišćanskih Hrvata do Drugog svjetskog rata*, *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, 8 (1976), str. 389.
- 32 Erka (Rudolf Klaudus), "Hrvatske novine nekada i sada," *Hrvatske novine* 11 (1971), navedeno djelo, str. 13.
- 33 *Hrvatske novine*, 46 (1923), str. 1.
- 34 *Naš glas*, 1 (1923), str. 1.
- 35 *Naš glas*, 34 (1930), str. 1.
- 36 *Naš glas*, 3 (1930), str. 1.
- 37 Suppan, A., *Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću*. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, 16 (1983), str. 20.
- 38 Dujmovits, W., *Die Amerikawanderung der Burgenländer*. Im: *Nach Amerika*, Eisenstadt: *Burgenlandische Forschungen Sonderband IX* (1992), S. 105.
- 39 Dujmovits, W., *Die Amerikawanderung der Burgenländer*. Im: *Nach Amerika*, navedeno djelo, S. 110.
- 40 Isto, S. 110.

- 41 *Hrvatske novine*, 20 (1923), str. 3.
- 42 Čizmić, I., Iseljavanje gradišćanskih Hrvata u SAD. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 19.
- 43 W. Dujmovits, W., Die Amerikawanderung der Burgenländer. Im: *Nach Amerika*, navedeno djelo, S. 110.
- 44 Vranješ, B., Novinstvo gradišćanskih Hrvata do Drugog svjetskog rata, *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 391.
- 45 *Hrvatske novine*, 48 (1924), str. 1.
- 46 Suppan, A., navedeno djelo, 21.
- 47 Isto, 22.
- 48 *Hrvatske novine*, 23, 1929, str. 1.
- 49 *Hrvatske novine*, 11, 1932, str. 1.
- 50 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 22.
- 51 Schreiner, B., *Das Schicksal der burgenländischen Kroaten – Sudbina Gradišćanskih Hrvatov*. Željezo: Hrvatsko kulturno društvo, 1983, str. 272.
- 52 *Naš glas*, 11 (1923), str. 1.
- 53 Vranješ, B., Novinstvo gradišćanskih Hrvata do Drugog svjetskog rata, *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 398.
- 54 O Ignacu Horvatu usp. R. Hajszan, *Ignac Horvat*. Pinkovac: Autor, 1979.; M. Stojević, *Ignac Horvat*. Rijeka: Libellus, 1994.; B. Vranješ-Šoljan, *Ignac Horvat – portret gradišćanskog intelektualca. Hereditas rerum croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, priredili A. Buczynski, M. Kruhek i S. Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, str. 362-369.
- 55 *Hrvatske novine*, 42 (1924), str. 3-4.
- 56 Kuzmić, L., Nacr. jezičnog razvitka u grad-hrvatski novina i časopisi. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić, navedeno djelo, str. 45.
- 57 Hajszan, R., *Ignac Horvat*, navedeno djelo, str. 46.
- 58 Vranješ-Šoljan, B., Formen der kulturellen Beziehungen zwischen den Burgenländischen Kroaten und Kroaten von der Mitte des 19. Jhs. bis zu den 30er- Jahren des 20. Jhs. *Burgenländischen Forschungen Sonderband, XXII* (1999), S. 511.
- 59 G. Schlag, Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 183.
- 60 Vranješ-Šoljan, B., Gradišćanski Hrvati i Hrvati: kako smo se upoznali. *Spomenica Filipa Potrebece*, ur. M. Matijević Sokol. Zagreb: FF Press, 2004, str. 354.
- 61 Švab, M., "Mate Ujević o Gradišćanskim Hrvatima," *Novi glas – magazin HAK-a*, 6 (1995), str. 37.
- 62 Švab, M., "Mate Ujević o Gradišćanskim Hrvatima," *Novi glas – magazin HAK-a*, navedeno djelo, str. 37.

- 63 Vranješ-Šoljan, B., Gradišćanski Hrvati i Hrvati: kako smo se upoznali. *Spomenica Filipa Potrebeice*, ur. M. Matijević Sokol, navedeno djelo, str. 355.
- 64 Horvat, J., *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Stvarnost, 1962, str. 392.
- 65 *Obzor* od 26. 4. 1932, str. 2.
- 66 *Obzor* od 5. 12. 1932, str. 2.
- 67 *Obzor* od 11. 4. 1933, str. 3.
- 68 *Obzor* od 13. 5. 1933, str. 3.
- 69 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 174.
- 70 Schlag, G., navedeno djelo, str. 176.
- 71 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 23.
- 72 *Hrvatske novine*, 23 (1933), str. 1.
- 73 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 24.
- 74 *Hrvatske novine*, 23 (1937), str. 1.
- 75 *Hrvatske novine*, 38 (1936), str. 1-2.
- 76 G. Schlag, Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 184.
- 77 *Hrvatske novine*, 26 (1932), str. 1.
- 78 Kissinger, H., *Diplomacija*. Zagreb: Golden marketing, 2000, str. 276.
- 79 Zöllner, E. i T. Schüssel, *Povijest Austrije*, navedeno djelo, str. 306.
- 80 A. Suppan, Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 27.
- 81 *Hrvatske novine* od 12. 3. 1938, str. 1.
- 82 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 27.
- 83 Suppan, A., navedeno djelo, str. 27.
- 84 *Hrvatske novine* od 4. 4. 1942, str. 1.
- 85 Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš, navedeno djelo, str. 194.
- 86 Schlag, G., navedeno djelo, str. 195.
- 87 Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates*. Wien: Kremayer & Scheriau, 1985, S. 18.
- 88 Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates*, navedeno djelo, S. 27.
- 89 Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Der lange Weg zur Freiheit*. Wien: Kremayer & Scheriau, 1986, S. 278-280.

- 90 Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Der lange Weg zur Freiheit*, navedeno djelo, S. 278.
- 91 Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 31.
- 92 P. Calvocoressi, P., *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2003, str. 42.
- 93 Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, Beč – Wien: Wilhelm Braumüller, 1974, str. 94.
- 94 Veiter, T., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću. U povodu 450. godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, navedeno djelo, str. 97.
- 95 Vukas, B., "Prava slovenske i hrvatske manjine u Austriji na temelju međunarodnog prava," *Sodobna vprašanja – Suvremena pitanja* slovenske i hrvatske manjine u Austriji. Ljubljana – Zagreb, 1976, str. 18.
- 96 Vukas, B., "Prava slovenske i hrvatske manjine u Austriji na temelju međunarodnog prava," *Sodobna vprašanja – Suvremena pitanja* slovenske i hrvatske manjine u Austriji, navedeno djelo, str. 20.
- 97 Spomenicu Hrvatskog Kulturnog Društva (HKD) na austrijsku saveznu vladu u Beču i zemaljsku vladu u Željeznom potpisao je Ignac Horvat, predsjednik HKD-a. Usp. *Gradišćanski Hrvati*, navedeno djelo, str. 307-311.
- 98 Vidi *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić, navedeno djelo; o tome vidjeti također B. Vranješ-Šoljan, *Gradišćanski Hrvati – problemi masovnih medija*. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, navedeno djelo, str. 223-232.
- 99 *Svečani spis 25 ljet HAK – Festschrift 25 Jahre HAK*. Eisenstadt: Hrvatski akademski klub, 1973, str. 24.
- 100 O kulturnoj suradnji usp. A. Blaženčić, *Kulturna i prosvjetna suradnja s gradišćanskim Hrvatima (1951-1971)*. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, navedeno djelo, str. 233-259.
- 101 Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999, str. 555.
- 102 Beltram, E., *Suradnja Hrvatske s Gradišćem*. U: *Gradišćanski Hrvati*, navedeno djelo, str. 329.
- 103 *Ergebnisse der österreichischen Volkszählungen vom 7. 3. 1923*. Wien: Ed. Österreichisches Zentralamt, 1930.
- 104 Podaci Hrvatske redakcije ORF-a za Gradišće. *Hrvatske novine* od 6. 9. 2002, str. 5.
- 105 Podaci u popisima 1923., 1934. i 1951. govore o njemačkom (deutsch), samo hrvatskom (rein kroatisch), samo mađarskom (rein ungarisch) i ostalim (sonstige unbekannt) jezicima. Popisi stanovništva 1961. i 1971. navode miješani hrvatski – kombinaciju hrvatskog i njemačkog (Gemischtsprachig kroatisch); popisi 1981. i 1991. kao jezik

sporazumijevanja navode razgovorni jezik kroatisch/deutsch), a popis 2001. razlikuje gradišćanskohrvatski razgovorni i hrvatski jezik kao razgovorni jezik.

- 106 Geografsko-prostorno-statističku analizu hrvatskih naselja 1923.-1991. u Gradišću izradio je Tomislav Jelić u već navedenom djelu *Gradišćanski Hrvati u Austriji: Analiza hrvatskih naselja u Gradišću*. Koprivnica: "Dr. Feletar", 1997. Jelić je 49 naselja kao hrvatskih izračunao prema kriteriju jezika, odnosno u hrvatska je naselja ubrojio ona u kojima se najmanje 5 posto njegovih stanovnika 1991. sporazumijevalo hrvatskim jezikom.
- 107 Jelić, T., *Gradišćanski Hrvati u Austriji: Analiza hrvatskih naselja u Gradišću*, navedeno djelo, str. 226-231.
- 108 *Hrvatske novine* od 4. 10. 2002, str. 3.

LITERATURA

LITTEAATIA

- Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- Adamček, J., Iseljavanje i pitanje podrijetla. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 13-30.
- Beltram, E., Suradnja Hrvatske s Gradišćem. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 329-330.
- Benčić, N., "Gradišćanski Hrvati između jučer i sutra," *Dometi* (1972), 1-2, str. 83-101.
- Benčić, N., *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*. Zagreb: Sekcija Društva hrvatskih književnika Hrvatskoga centra PEN-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, 1998.
- Benčić, N., Pismo i književnost. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 248-276.
- Benčić, N., Pjesništvo Gradišćanskih Hrvata. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 97-109.
- Benčić, N., Razvoj vjerskog života. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 199-232.
- Beneš, E., *Svjetski rat i naša revolucija: Uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*. Zagreb, 1938.
- Berend, I. i Ránki, G., *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naklada Naprijed, 1996.
- Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Blaženčić, A., Kulturna i prosvjetna suradnja s gradišćanskim Hrvatima (1951-1971). U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 233-259.
- Bojnicky-Vidmarović, N., Mađarski književni utjecaj u pjesništvu Mate Meršića-Miloradića. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 149-154.
- Bösendorfer, J., *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1950.
- Brabec, I., Hrvatski govori u Gradišću. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 61-90.
- Breu, J., *Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschliessenden Gebieten*. Wien: Verlag Franz Deuticke, 1970.
- Breu, J., Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 43-104.
- Calvocoressi, P., *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2003.
- Csaplovits, J., *Croaten und Wenden in Ungarn: ethnographisch geschildert*. Pressburg: S. Ludwig Weber, 1829.
- Čizmić, I., Iseljavanje gradišćanskih Hrvata u SAD. U: *Gradišćanski Hrvati*

- 1533-1983. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 17-23.
- Črnja, Z., Valentić, M. i N. Benčić (ur.), *Gradišćanski Hrvati*. Zagreb: Čakavski sabor, 1973.
- Deák, E., Das Problem der Zuwanderung in der Siedlungsgeschichte. *Internationalles Kulturhistorische Symposion Mogersdorf 1994*. Eisenstadt: Der Burgenländischen Landesregierung, 1996, S. 178-194.
- Dobrović, I., *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini*. Beč: Hrvatsko nakladno društvo, 1955.
- Drda, A. (zhotovil), *Edvard Beneš a sredni Evropa: sbornik prednášek a stati*. Praha: Institut pro sredoevropskou kulturu a politiku, 1994.
- Dujmovits, W., Die Amerikawanderung der Burgenländer. Im: *Nach Amerika*. Eisenstadt: *Burgenlandische Forschungen Sonderband IX*, 1992, S. 104-119.
- Ergebnisse der österreichischen Volkszählungen vom 7.3.1923*. Wien: Ed. Österreichisches Zentralamt, 1930.
- Erka (R. Klaudus), "Hrvatske novine nekada i sada," *Hrvatske novine*, 11 (1971), str. 4+13.
- Fialka, M., Narodny pjesne Horwátů v šopronské stolici království uherského. *Květy*, (1842, Praha), str. 81-83 i 87-91.
- Geosits, S. (Hrsg.). *Die burgenländischen Kroaten im Wandel der Zeiten*. Wien: Edition Tusch, 1986.
- Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus, 1985.
- Hadrovics, L., *Schrifttum und Sprache der Burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1974.
- Hajszan, R., *Die Kroaten der Herrschaft Güssing*. Güttenbach/Pinkovac: Literas, 1991.
- Hajszan, R., *Ignac Horvat*. Pinkovac: Autor, 1979.
- Hanák, P. (ur.), *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat, 1995.
- Haselsteiner, H., *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*. Zagreb: Naprijed, 1997.
- Holjevac, Ž., Gradišćanski Hrvati u Mađarskoj u razdoblju modernizacije od prosvijećenog apsolutizma do građanskog društva. Magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljeno. Zagreb, 2002.
- Horvat, J., *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Stvarnost, 1962.
- Jelić, T., *Gradišćanski Hrvati u Austriji: Analiza hrvatskih naselja u Gradišću*. Koprivnica: "Dr. Feletar", 1997.
- Jembrih, A., Jezične osobine pjesmarica Grgura Mekinića Pythiraeusa 1609. i 1611. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 71-87.
- Kampuš. I. (ur.), *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.

- Karaman, I. (ur.), *Kroz povijest gradišćanskih Hrvata*. Materijali znanstvene konferencije, održane u Zagrebu 25-26. ožujka 1974. godine. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1977.
- Kardum, L., Austrougarski ultimatum Srbiji 1914. *Historijski zbornik*, XLVII (1994) 1, str. 61-97.
- Kissinger, H., *Diplomacija*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Klaić, V., *Povijest Hrvata*, knjiga peta. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1973.
- Krizman, B., "Gradišće na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919-1920," *Nastava povijesti*, 4 (1974), str. 30-42.
- Kučera, R., Benešova Memoranda na Pařížske mírové konferenci. U: E. Beneš, *A Střední Evropa. Sborník přednášek a statí*. Prag: 1994, str. 12-17.
- Kučerova, K., *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica hrvatska i Matica slovačka, 1998.
- Kučerova, K., Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. stoljeća, *Historijski zbornik*, XLVII (1994), 1, str. 51-60.
- Kučerova, K., Trnavsko sveučilište i njegovo mjesto u kulturnim kontaktima s Hrvatima. U: *Spomenica Ljube Bobana 1933-1994*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, str. 113-121.
- Kuhač, F., Među ugarskimi Hrvati. Putopisna crta, *Vienac*, Zagreb, 1878. Pretiskano u knjizi *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 233-268.
- Kurelac, F., Iz mojega života i putovanja po Ugrskih Hrvatih. U: *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić i N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor, 1973, str. 207-232.
- Kurelac, F., *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonskoj i željeznoj na Ugrih*. Zagreb, 1871.
- Kuzmich, L., *Kulturhistorische Aspekte der burgenländkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*. Burgenländische Forschungen Sonderband X (1992).
- Kuzmić, L., Nacrť jezičnoga razvitka u grad.-hrvatskih novina i časopisi. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić. Željezno: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 43-53.
- Lang, L., Die Entwicklung des burgenländischen Schulwesens bis unter dem Einfluss der Absolventen deutscher Universitäten. *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1975*. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1976, S. 39-52.
- Lukežić, I., Kultura Gradišćanskih Hrvata, *Historijski zbornik*, XLVIII (1995), str. 69-70.
- Masaryk, T. G., *Svetska revolucija. Ratne uspomene i razmatranja 1914-1918*. Beograd: Svedočanstva, 1935.
- Mersich, K., *Velika čítanka*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1966.
- Mersić, M. Ml., "Kako su se rodile 'Naše novine' – prve hrvatske novine u Gradišću," *Hrvatske novine*, XXXI (1971), 11, str. 1+3+14.

- Meršić, M. Ml., *Jubilarni spis Hrvatskog kulturnog društva*. Željezno, 1969.
- Meršić, M. Ml., *Znameniti i zaslužni Gradišćanski Hrvati*. Pazin: Čakavski sabor, 1972.
- Müller, I., "Nacionalno stanje Gradišćanskih Hrvatov," *Dometi* (1972), 1-2, str. 75-83.
- Neweklowsky, G., "Dijalekatska osnova Miloradićeva jezika," *Forum* 31 (1992), str. 539-545.
- Pálffy, G., Pandžić, M. i F. Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstad/Željezno: Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum/Hrvatski kulturni i dokumentarni centar, 1999.
- Pavličević, D., *Moravski Hrvati*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
- Pinezich, S., "Njemačko svojatanje zapadne Ugarske. Šopronjska županija, Hrvati i njemački zahtjevi," *Obzor* od 21.11.1918.
- Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Der lange Weg zur Freiheit*. Wien: Kremayer & Scheriau, 1986.
- Portisch, H. und S. Riff, *Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates*. Wien: Kremayer & Scheriau, 1985.
- Prickler, H., Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. Im: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten, Mäzenen. Eisenstadt: Burgenländische Firschungen Sonderband XVI* (1995), S. 60-83.
- Radvánszky, A., *Grundzüge der Verfassungs- und Staatsgeschichte Ungarns*. München: Rudolf Trofenik Verlag, 1990.
- Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Renouvin, P., *Evropska kriza i prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed, 1965.
- Ritić-Beljak, N., Pregled usmene književnosti. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 334-360.
- Ritić-Beljak, N., "Milovan Gavazzi i identitet Gradišćanskih Hrvata," *Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 18 (1995), str. 141-147.
- Sapunar, A., Iz gradišćansko-hrvatske književnosti. Prikaz djela E. M. Kragela: Csetvero-versztni duhovni persztan (1763). *Croato-Hungarica: Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza/A horvát-magyar történelmikapcsolatok 900 éve alkalmából*, ur. M. Jauk-Pinhak, K. Gy. Csaba i N. István. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 291-303.
- Schreiner, B., *Das Schicksal der burgenländischen Kroaten durch 450 Jahre – Sudbina Gradišćanskih Hrvatov*. Željezno: Hrvatsko kulturno društvo, 1983.
- Sedoch, J., Razdoblje Franje Josipa. U: *Povijest i kultura gradišćanski Hrvati*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 138-155.
- Schlag, G., Gradišćanski Hrvati od 1918. do 1945. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 155-199.
- Stančić, N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.

- Stojević, M., *Ignac Horvat*. Rijeka: Libellus, 1994.
- Stubić, L., *Martin Meršić Starji*. Stinjaki: Autor, 1975.
- Suppan, A., Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću: U povodu godišnjice doseljenja. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, 16 (1983), str. 5-42.
- Svečani spis 25 ljet HAK – Festschrift 25 Jahre HAK*. Wien: Hrvatski akademski klub, 1973.
- Šafařík, P. J., *Národní zemljovid Rakouske říše*. Olomouc, 1849.
- Šembera, A. V., "O Slowanech w Dolních Rakausích," *Časopis českého musea*, 18-19 (1844-45), str. 163-189, 346-357 i 536-549.
- Šišić, F., *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962.
- Šojat, A., Baština i suvremene potrebe gradišćanskohrvatskoga književnog jezika. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 49-58.
- Švab, M., "Mate Ujević o Gradišćanskim Hrvatima," *Novi glas – magazin HAK-a*, 6 (1995), str. 37.
- Tobler, F., Gospodarski i socijalni razvoj. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 112-113.
- Tobler, F., K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i "familliaires" – problem. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*, ur. F. Palkovits. Beč – Wien: Wilhelm Braumüller, 1974, str. 39-44.
- Tobler, F., "Novi Glasi" – naše prve novine u Austriji. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 81-87.
- Tobler, F. i J. Sedoch, Školstvo od 16. stoljeća do 1921. U: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995, str. 233-247.
- Ujević, M., *Gradišćanski Hrvati*. Zagreb: HKD Sv. Jerolima, 1934.
- Valentić, M., *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Zagreb, 1970.
- Valentić, M., "O pojavi prvih hrvatskih novina Gradišćanskih Hrvata i njihovom značenju u razvoju hrvatske nacionalne svijesti Gradišćanskih Hrvata," *Hrvatske novine*, XXXI (1971), 11, str. 8-9.
- Veiter, T., Pravni status hrvatske narodne grupe u Austriji – de jure i de facto. U: *Symposion Croaticon: Gradišćanski Hrvati – Die Burgenlandischen Kroaten*, ur. F. Palkovits. Beč – Wien.: Wilhelm Braumüller, 1974, str. 91-109.
- Vranješ, B., Novinstvo gradišćanskih Hrvata do Drugog svjetskog rata. *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, 8 (1976), str. 365-414.
- Vranješ, B., "Osvrt na školstvo gradišćanskih Hrvata," *Pedagoški rad*, 9-10 (1973), str. 479-482.

- Vranješ, B., Prilozi povijesti gradišćanskih Hrvata, *Historijski zbornik*, XXVII-XXVIII (1974.-75), str. 388-389.
- Vranješ-Šoljan, B., Die Frage des sogenannten slawischen Korridors aus kroatisch/südslawischer Sicht, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 95 (1996), S. 39-50.
- Vranješ-Šoljan, B., Formen der kulturellen Beziehungen zwischen den Burgenländischen Kroaten und Kroaten von der Mitte des 19. Jhs. bis zu den 30er-Jhs., *Burgenländische Forschungen Sonderband XXII* (1999), S. 510-526.
- Vranješ-Šoljan, B., Gradišćanski Hrvati i Hrvati: kako smo se upoznali. U: *Spomenica Filipa Potrebice*, ur. M. Matijević Sokol. Zagreb: FF Press, 2004, str. 347-358.
- Vranješ-Šoljan, B., Gradišćanski Hrvati – problemi masovnih medija. U: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama, Zagreb, i Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1984, str. 223-232.
- Vranješ-Šoljan, B., Ignac Horvat – portret gradišćanskog intelektualca. *Hereditas rerum croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, priredili A. Buczynski, M. Kruhek i S. Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, str. 362-369.
- Vranješ-Šoljan, B., Pitanje takozvanog gradišćanskog koridora – hrvatsko gledište. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 25 (1992), str. 73-84.
- Vranješ-Šoljan, B., 75 ljet novinstva Gradišćanskih Hrvatov. U: *Novine i časopisi Gradišćanskih Hrvatov*, ur. N. Benčić. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo, 1985, str. 9-20.
- Vukas, B., "Prava slovenske i hrvatske manjine u Austriji na temelju međunarodnog prava." *Sodobna vprašanja – Suvremena pitanja slovenske i hrvatske manjine u Austriji*. Ljubljana – Zagreb, (1976), str.17-20.
- Zimányi, V., Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jh. *Burgenländische Forschungen*, 45 (1962).
- Zimányi, V., Hrvatske migracije u mađarskoj znanstvenoj literaturi: daljnje mogućnosti istraživanja. U: *Kroz povijest gradišćanskih Hrvata*, ur. I. Karaman. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1977, str. 67-77.
- Zollner, E. i T. Schüssel, *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997.
- Wallerstein, I., *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade, 1986.
- Wandycz, S., P., *Cijena slobode*. Zagreb: Srednja Europa, 2004.

IZVORI

1. STATISTIKE

- A magyar szent korona országainak 1910., évi népszámlálása. IV: A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve és népesség ház-és földbirtokviszonyai. (Popis stanovništva u zemljama ugarske krune 1910. IV: zanimanja stanovništva, kombinirana s najvažnijim demografskim podacima te kućni i zemljo vlasnički odnosi), Budimpešta 1951.
- Burgenlandatlas 1921-1938 Ein deutsches Grenzland in Südosten. Österr. Landesverlag, Wien, 1941.

Burgenländische Statistiken, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesstelle für Statistik, Eisenstadt, 1959.

Die Bevölkerungsentwicklung im Burgenland zwischen 1923 und 1971, ed. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. IV. Eisenstadt, 1976.

Die Umgangssprache der Burgenländer, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. IV – Landesstatistik, Eisenstadt, 1985.

2. NOVINE

Naše novine (Győr) 1910.-1922.

Hrvatske novine (Beč, Kisela Voda, Željezno) 1922.-1942.

Kršćanske Hrvatske novine (Beč) 1922.

Naš glas (Kisela Voda, Bečko Novo Mjesto, Željezno) 1923.-1931.

Naše selo (Beč, Gornja Pulja) 1947.-1949.

Naš tajednik (Beč) 1947.-1960.

Naša domovina (Beč) 1952.-1956.

Glas (Beč) 1957.-1963.

Hrvatske novine (Beč, Željezno, Gornja Pulja, Mattersburg) razna godišta

Novi glas (Beč, Mattersburg) razna godišta

Obzor (Zagreb) 1933.

DIE BURGENLÄNDISCHEN KROATEN ZWISCHEN TRADITION UND MODERNITÄT

Zusammenfassung

Die Burgenländischen Kroaten, ein Teil der weltweiten kroatischen Diaspora, sind heute eine einmalige autochthone Volksminderheit in Mitteleuropa. Auf der Flucht vor den Osmanen besiedelten sie im Laufe des 16. und 17. Jahrhunderts das Gebiet des ehemaligen Westungarns, Niederösterreichs, Mährens und der Slowakei. Heute leben sie überwiegend im österreichischen Bundesland Burgenland, in Wien, weiter in den Ortschaften entlang der österreichisch-ungarischen Grenze sowie in einigen Dörfern in der Nähe der slowakischen Hauptstadt Pressburg.

Im Buch werden verschiedene Aspekte der gesellschaftlichen, politischen, demographischen und kulturellen Entwicklung in der fast fünfhundertjährigen Geschichte der Burgenländischen Kroaten erörtert. Die Besonderheit der jahrhundertelangen geschichtlichen Umstände in einer relativ geschlossenen und traditionellen Dorfgemeinschaft ermöglichten den Burgenländischen Kroaten, ihre Kultur und Sprache zu bewahren und auf Grund des traditionellen Kroatentums ihr eigenes Nationalbewusstsein zu entwickeln. In verschiedenen geschichtlichen Etappen änderte sich allmählich ihre soziale und wirtschaftliche Struktur, und dadurch auch ihre gesellschaftliche und politische Lage. Diese Änderungen waren durch die Machtverhältnisse in ihrer engeren und weiteren Umgebung bedingt.

In dieser geschichtlichen Synthese werden einige Fragen erörtert, die die bisherige Geschichtsschreibung nicht beantworten konnte sowie neue Möglichkeiten zur Erforschung der burgenländisch-kroatischen Geschichte angebahnt. Zu diesen Fragen zählen beispielsweise Antriebsfaktoren der kroatischen Kolonisierung, ihre räumliche Ausdehnung, deren geistiger Horizont, religiöse Gefühle, Literatur, Wissenschaft, Schulwesen, politische und kulturelle Änderungen in der Region, demo-

graphische Trends, Integrations-und Asimilationsprozesse, Versuch einer Skizze der künftigen Entwicklung der Burgenländischen Kroaten u.ä.

Na njemački preveo: Vladimir Adamček

BURGENLAND CROATS

BETWEEN TRADITION AND CONTEMPORARY TIMES

Summary

Burgenland Croats are a part of the emigrated Croatian Nation. Today they are a unique autochthonous minority community in Central Europe. During the 16th and 17th centuries, in their flight from the Ottomans, they settled the areas of then western Hungary, Lower Austria, Moravia and Slovakia. Today they mostly live in the Austrian federal state of Burgenland, in Vienna, in places along the Austria-Hungary border, and in a few villages in Slovakia not far from Bratislava.

The book considers elements of the social, political, demographic and cultural development of the almost half-millennium long history of the Burgenland Croats. The characteristics of the centuries-long historical circumstances in a relatively closed and traditional rural community enabled the Burgenland Croats to preserve their culture and language and to develop their national awareness on the tradition of Croatianness. In different historical stages their social and economic structure gradually changed, and because of that so did their social and political positions. Those changes depended on the distribution of power in their immediate and wider surroundings.

This historical synthesis discusses some issues that historiography, up to now, has not been able to address. In addition, it exposes new possible perspectives on research on the history of Burgenland Croats. Among other things, it examines the factors that contributed to Croatian settlement, spatial distribution of the community, their spiritual horizon, religious sentiment, literature, knowledge, education, political and social changes in the region, demographic trends, integrative and assimilative processes, and presents a picture of Burgenland Croats in the future.

Na engleski prevela: Nina Morana Šoljan

BURKINLAND-CROATS BETWEEN TRADITION AND MODERNITY

Summary

Burkina Faso and the Croats are a part of the European continent. The Croats have a unique and rich history and culture. The Croats have a long and proud history of independence and freedom. The Croats have a strong sense of national identity and pride. The Croats have a rich and diverse culture. The Croats have a strong sense of community and solidarity. The Croats have a long and proud history of independence and freedom. The Croats have a strong sense of national identity and pride. The Croats have a rich and diverse culture. The Croats have a strong sense of community and solidarity.

The book considers elements of the social, political, economic and cultural development of the Croats. It will examine the history of the Croats, their culture, their language and their traditions. It will also examine the Croats' role in the development of the Balkans. The book will also examine the Croats' role in the development of the Balkans. The book will also examine the Croats' role in the development of the Balkans. The book will also examine the Croats' role in the development of the Balkans.

The Croats have a long and proud history of independence and freedom. The Croats have a strong sense of national identity and pride. The Croats have a rich and diverse culture. The Croats have a strong sense of community and solidarity. The Croats have a long and proud history of independence and freedom. The Croats have a strong sense of national identity and pride. The Croats have a rich and diverse culture. The Croats have a strong sense of community and solidarity.

Keywords: Croats, Burkina Faso, tradition, modernity

**KAZALO OSOBNIH IMENA
I GEOGRAFSKOG NAZIVLJA**

KAZALO OSOBNIH IMENA
I GEOGRAFSKOG NASTAVLJA

A

Adamček, Josip, 33
 Almassy, obitelj, 116
 Alpe, 14
 Altgayer, Branimir, 138
 Amerika, 116, 117, 155
 Andrásy, Gyula, 80
 Argentina, 116
 Augsburg, 44
 Austrija, *tijekom cijeloga teksta*
 Austrijski Nijemci, 101
 Austro-Ugarska Monarhija, 79, 89,
 97, 101, 103, 104, 116

B

Bajngrob (Weingraben), 25, 156
 Bandol (Weiden bei Rechnitz), 19,
 26, 138, 156
 Bánffy, magnatska obitelj, 39
 Báthory, magnatska obitelj, 39
 Batthyány, magnatska obitelj, 15, 16,
 25, 39, 46, 116
 Batthyány, Adam, 61
 Batthyány, Franjo, 14
 Beč, 9, 20, 52, 55, 68, 72, 73, 78,
 79, 102, 109, 110, 112, 113, 114,
 130, 147, 149, 150, 155
 Bečka kotlina, 19, 102
 Bečko Novo Mjesto, 68, 77, 102
 Beethoven Ludwig van, 130
 Bencić, Nikola, 60, 91
 Beneš, Eduard, 106
 Beograd, 127, 139
 Berg, obitelj, 116
 Bijela Stijena, 16
 Bijelo Selo (Pama), 24, 155
 Bitinger, Fric, 147
 Bizunja (Bezenye), 24, 109
 Blagajski, velikaška obitelj, 27
 Bogović, Lovre, 60
 Boka Kotorska, 41
 Bonaparte, Napoleon, 67
 Borenić, Martin, 85, 92
 Borinka, 22
 Borta (Oberwart), 55
 Bošnjakov Brig, 19
 Božjakovina, 13
 Bratiselj, 23
 Bratislava, 9, 18, 19, 119
 Brazil, 116
 Brentius, Johannes, 48
 Breu, Josef, 21

Brod na Dyji, 22
 Broz, Josip Tito, 140
 Bučar, Franjo, 128
 Buči Brig, 74
 Bučić, Mihael, 23
 Budim, 53
 Budimpešta, 73, 75, 79
 Bunjevački Hrvati, 95
 Burgenland, 9, 24, 110, 111

C

Celić, Stela, 130
 Celindrof (Zillingtal), 24, 156
 Celovec, 142
 Cesargrad, 16
 Cetina, 41
 Cetinska krajina, 18
 Chorvátsky Grob, 23
 Cikleš (Sigless), 24, 156
 Cimof, 23
 Cindrof (Siegendorf), 24, 86, 87,
 119, 131, 155
 Cislajtanija, 79
 Cogrštof (Zagersdorf), 24, 156
 Crnogorci, 83
 Csaplovics, Johann, 77
 Cundrava, 23, 60
 Cvendrof, 23

Č

Čajta (Schachendorf), 156
 Čatar (Ober-und Unterschilding),
 109
 Čazma, 13,
 Čehoslovačka, 106, 107, 155
 Čemba (Schandorf), 156
 Čepreg, 49
 Červený Kamen, 36
 Česi, 21, 83, 107
 Česno, 24
 Češka, 22, 43, 106
 Čunovo (Csuny), 22, 109

D

Dalmatin, Antun, 44, 47
 Dalmatinci, 83
 Deák, Ferenc, 79, 86, 87
 Devínska Nova Ves, 22
 Deželić, Velimir, 128
 Dobro Polje, 22
 Dobrović, Ivan, 122, 124
 Dollfuss, Engelbert, 125, 135

Dolinci, 42
Dolnja Pulja (Unterpullendorf), 25,
123, 156
Donja Austrija, 18, 21, 23, 26, 33,
39, 43, 48, 54, 77, 79, 102, 109,
119
Donji Dunav (Niederdonau), 138
Drašković, Juraj, 45
Drava, 41
Drfelj, 25
Država Slovenaca, Hrvata i Srba,
109, 126
Dubrava, 13
Dubravka, 22, 62
Dunav, 23, 120

Đ

Đurska županija, 21, 23

E

Eberau, 25, 46
Eisenburg, 110
Eisenstadt (Željezno), 18, 111
Erdelj, 70, 105
Erdödy, magnatska obitelj, 15, 16,
25, 38, 39, 116
Erdödy, Šimun, 13
Erdödy, Toma, 46
Esih, Ivan, 128
Esterházy, magnatska obitelj, 39, 46,
53, 55, 60, 116
Eötvös, József, 80, 122
Europa, 13, 19, 20, 54, 101, 105,
106, 129, 138, 149

F

Farkaš, Imre, 48
Ferdinand, Habsburgovac, 27, 43
Feržin, Mate, 112, 137
Fialka, Moritz, 77
Filež (Nikitsch), 25, 92, 156
Fitzko, Jožef, 60, 76, 92
Forchtenstein, 24
Frakanava (Frankenau), 24, 25, 73,
92, 93, 123, 156
Frama, 23
Francuska, 79, 105
Francuzi, 67
Frankapan Slunjski, Juraj, 27
Frelištof, 22
Friedbeg, 119
Friedrich, obitelj, 116
Fugger, velikaška obitelj, 36

G

Gaj, Ljudevit, 78
Gajary, 22
Garešnica, 16
Gavazzi, Milovan, 128
Gerištof (Kroatisch Geresdorf), 25,
138, 156
Gijeca (Kitsee), 24, 112, 123, 138
Glavanić, Gašpar, 76, 83, 84, 86
Glogovac, 22
Gornja Pulja (Oberpullendorf), 126,
156
Gornje Šice, 142
Gošteta, 23
Gradišćanski Hrvati, *tijekom cijeloga
teksta*
Gradišće, *tijekom cijeloga teksta*
Grač, 46, 68
Greiben, 16
Gruber, Karl, 140
Gusić, Grgo, 86
Güssing (Novi Grad), 14, 25, 61,
117, 119, 156
Györ, 47, 60, 67, 73, 92, 94, 123,
131

H

Habsburgovci, 16, 20, 24, 39, 52,
53, 67
Habsburška Monarhija, 55, 69
Haci, 41, 42
Hadrovics, László, 48
Harrach, Leonard, 40
Harach, obitelj, 116
Haslava, 23
Hauszer, Fabian, 76
Haydn, Josef, 130
Heiligenkreutz, 116
Herceg, Rudolf, 128
Hereny, 123
Hérics (Herić), Antun, 86, 87
Hirm, 119
Hitler, Adolf, 135, 136, 138
Horke, 74
Horty Miklós, 103
Horvat, Ignac, 112, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 129, 130,
131, 135
Horvat, Rudolf, 128
Horvath, Štefan, 145
Hovorany, 22
Hrašće, 60

Hrvačani, 73, 74, 107, 131
Hrvati, *tijekom cijeloga teksta*
Hrvatska, 13, 17, 19, 25, 27, 28, 33,
38, 41, 46, 47, 93
Hrvatska Čenča (Kroatisch
Tschantschendorf), 156
Hrvatska Kemlja (Horvátkimle), 24,
92, 109, 156
Hrvatska krajina, 44, 47
Hrvatska Nova Ves, 22
Hrvatske Šice (Horvatlövö), 109
Hrvatski Ciklin (Spitzzicken), 156
Hrvatski Jandrof (Horvátjárfalu),
109
Hrvatski Ogrun, 23
Hrvatski Židan, 156

I

Ilova, 41
Istočna Europa, 67
Istrani, 41
Italija, 105, 107
Ivan Zapolja, 27
Ivanci, 24
Ivanić, 13
Ivšić, Stjepan, 128

J

Jarovce, 22
Jastrebarsko, 47
Jelačić, Josip, 71, 72, 73, 74, 78
Jembrih, Alojz, 48
Jennersdorf, 19, 155
Jezero (Eisenhüttel), 156
Josip II, 61, 63
Jugoslavija, 106, 107, 140, 151
Jurišić, Nikola, 27
Južna Amerika, 117

K

Kalištrof (Kaiserdorf), 156
Kalvarija, 62
Kanada, 116, 117
Karall, Gabriela, 147
Karall, Lovro, 112, 139
Karall, Mate, 92
Kardelj, Edvard, 140
Karlo IV. Habsburgovac, 101
Károly, Mihály, 101
Karpati, 14
Katse, 23

Keglević, Petar, 27
Kerestur, 45, 49
Kiseg, 41, 42, 44, 92, 111, 131
Kisečka gora, 138
Kisela Voda (Sauerbrunn), 114
Kladuša, 18
Klaudus, Rudolf, 112, 113, 124,
130, 145
Klimpuh (Klingenbach), 24, 137,
155
Kloštar, 24
Ključarevac (Allersdorf), 19, 25, 156
Koljnof (Kópháza), 25, 62, 83, 109,
110, 156
Kómarom, 73
Konzul Istranin, Stjepan, 44, 45, 47,
48, 49
Koruška, 126, 127, 139, 143
Korvin, Matijaš, 53
Körmend, 25
Kostajnica, 18
Kossuth, Lajos, 69, 70
Košice, 75
Kragel, Eberhard Maria, 60
Kraljevina Slovenaca, Hrvata i Srba,
127
Kraljevina Ugarska, 14, 23, 39, 71,
122
Kraljičin Gradac, 79
Kranjska, 44
Krbava, 13, 18
Kreništof, 24
Križevačka županija, 15
Krupa, 18
Kučerova, Kveta, 17, 18
Kuhač, Franjo, 78, 84, 86
Kukuljević Sakcinski, Ivan, 78
Kun Béla, 103
Kupa, 17, 18, 22
Kurelac, Fran, 78, 79

L

Láb, 22
Lajtica, 24
Lamač, 22
Lebenj, 24
Leitha, 23, 101, 107
Lika, 13, 18, 41
Limištrof, 23
London, 139
Longitolj, 25

Lorković, Ivan, 106
Lovret (Loretto), 60-62
Luter, 50

LJ
Ljubljana, 48

M
Mađari, 21, 24, 34, 53, 71, 72, 73,
74, 81, 84, 88, 101, 103, 105
Mađarska, 9, 20, 24, 25, 26, 41, 42,
43, 48, 72, 88, 101, 102, 104,
105, 107, 108, 109, 110, 119,
128

Maksimilijan Habsburški, 44
Mala Borta, 25
Malé Šenkvice, 22, 23
Mali Boristof (Kleinwarsdorf), 25,
156
Mali Karpati, 22
Malianka, 62
Malištrof, 23
Marhold, Slavko, 147
Mariazell (Celje), 62
Marof (Mönchmeierhof), 19, 156
Masaryk, Tomáš, Garrigue, 106
Matz, Rudolf, 128, 130
Mást, 22, 23
Mattersburg, 156
Međimurje, 44
Međimurski Hrvati, 96
Međurić, 15
Mekinić Pythiraeus, Grgur, 45, 48,
49

Melindof, 24
Meršić, Martin Stariji, 92, 93, 94,
95, 96, 109, 111, 112, 121, 123,
124, 125
Meršić Miloradić, Mate, 91, 93, 94,
95, 96, 109, 110, 121, 122, 123,
125
Meszö-Zichy, obitelj, 116
Metternich, Clemens, Menzel,
Lothar, 67
Mikula od Zrinja (Nikola Zrinski),
48
Milčetić, Ivan, 79
Milištrof, 19
Mjenovo (Kroatisch Minihof), 25,
156
Mokry Háj, 22, 23
Mohač, 27

Morava, 23
Moravska, 18, 22, 23, 39, 41, 43
Moravska zaval, 19, 20
Moravski Hrvati, 22, 155
More, Ladislav, 27
Moslavina, 16
Mošonska županija, 18, 21, 22, 23,
55, 90, 104, 107, 108
Mučindrof (Grossmuttschen), 25,
156
Mulih, Juraj, 60, 61
Mura, 41, 107

N
Nadalja, 25
Nadády, magnatska obitelj, 15, 38,
39, 46, 48, 49
Nadády, Pavao, 49
Naković, Mihovil, 83, 85
Narda (Gross und Kleinnahrung),
109, 156
Nedelišće, 44
Neusidl am See, 155
Nezavisna Država Hrvatska, 138
Nijemci, 21, 24, 34, 73, 95, 101,
102, 106, 108, 111, 116, 135,
138
Niuzaljsko jezero (Nežidersko
jezero), 41, 147
Nova Gora (Neuberg), 123, 156
Nova Prerava, 22
Novi Grad (Güssing), 25, 55
Novo Selo (Neudorf), 24, 40, 138,
155

Nj
Njemačka, 104, 134, 136, 139, 141

O
Oberpullendorf (Gornja Pulja), 156
Oberwart (Borta), 156
Ödenburg (Šopron), 110
Okić, 16
Orbuh, 24
Osmanlije, 13, 40, 52, 53
Ostrogon, 47
Otava (Antau), 24, 123, 156
Otočac, 18

P
Pajngrt (Baumgarten), 24, 61, 62,
156

Pakózd, 73
Pálffy, magnatska obitelj, 39
Pandrof (Parndorf), 130, 155, 156
Parapatičev Brig, 19
Pariz, 106
Pasohlavky, 22
Patzenhofer, obitelj, 116
Pázmany, Petar, 51
Pelješac, 41
Pervane (Grossmutschen), 25, 156
Pešta, 86, 87
Petöfy, Sandor, 92
Petrovo Selo (Szentpéterfa), 109, 156
Pijemont, 79
Pinezić, Štefan, 95, 107
Pinka, 109
Pinkafeld, 41, 119
Pinkovac (Güttenbach), 25, 156
Plajgor (Bleigraben), 25, 109
Podgorje (Podgoria), 19, 156
Pokuplje, 18, 41
Poljaci, 83
Poljance, 19
Poljanci (Podler), 41, 42, 156
Pornova, 61
Poštornja, 22
Poturno, 23
Pounje, 18, 41
Požun (Bratislava), 53, 70, 75, 107,
123, 131
Požunska županija, 18, 90
Prag, 106
Prekodunavlje, 67
Pressburg (Bratislava, Požun), 110
Pribičević, Svetozar, 127
Pridunavlje, 22
Prikosović, Martin, 148
Primišlje, 18
Primorci, 41
Prisika (Pressing, Presznye), 24, 25,
109, 156
Pruska, 79

R

Radić, Stjepan, 107, 127
Rajka, 24
Rákóczy, magnatska obitelj, 39
Rakovec, 13
Rasinja, 13
Rasporak (Drassburg), 24, 156
Raušer, 24
Rechnitz, 19

Regensburg, 48
Rim, 106
Rohunac (Rechnitz), 25, 119
Rorigljin-Širokani (Rauhriegel-
Allersgraben), 19, 26, 156
Rumunji, 95
Rumunjska, 103
Rupišće (Rumpersdorf), 19, 156
Rusi, 83
Rusija, 67
Rusovce, 22
Rust, 50, 147

S

Sabara (Zuberbach), 19, 25, 156
Samobor, 16
Saint Germain-en-Laye, 104, 105,
142
Sava, 13, 17, 41
Schlaining (Solunak), 19
Schuschnigg, Kurt, 125, 135, 136
Schwechat, 73
Sečemba, 25
Senj, 13
Sigropsko Sedlo, 119
Sjedinjene Američke Države, 107,
116, 118
Sjeverna Amerika, 67
Skalica, 22
Slaveni, 106
Slavonija, 14, 18, 25, 28, 33, 34,
38, 79
Slavonska krajina, 44, 47
Slovaci, 20, 21, 70, 79, 81, 83, 95
Slovačka, 9, 19, 22, 23, 24, 41, 43,
110, 119, 156
Slovački Hrvati, 155
Slovenci, 141
Slovenský Grob, 23
Slunj, 18
Solunak (Schlaining), 25
Sombatelj, 46, 111, 119, 131
Srbi, 70
Srbija, 101
Srednja Europa, 26, 27, 56, 67
Srijemski Karlovci, 53
SSSR, 140
Staljin, Visarionovič Josif, 140, 141
Stančić, Marko, 27
Stari Hodaš, 19
Steničnjak, 16, 18
Stinjački Vrh (Hackerberg), 156

Stinjaki (Stinatz), 138, 156
Strossmayer, Josip Juraj, 77, 93
Stupava, 22, 23
Sučić, Feri, 147
Sučić, Ivo, 148
Sveti Križ (Kerestur), 48
Szakonyi, 49
Széchenyi, István, 67, 68, 69
Szekesfehérvár, 73
Szentgotthárd, 70

Š

Šafarik, Pavao, 78
Šari Grad, 23
Šarvar, 49
Šembera, Alojz, 78
Šibenik, 27
Širokane, 25
Šopron, 24, 42, 44, 50, 60, 61, 74,
75, 83, 105, 108, 111, 119, 131
Šopronska županija, 13, 18, 21, 23,
48, 89, 90, 104, 107, 108
Štajerska, 44, 109, 138, 139
Štikapron (Steinbrunn), 24, 155
Štoji, 42
Šuševo (Nebersdorf), 25, 156

T

Temerje (Tömörd), 25, 109
Terezija, Marija, 55, 62
Thurn i Taxis, obitelj, 116
Thurzo, magnatska obitelj, 39
Thyssen-Bornemissa, obitelj, 116
Tisza, Istvan, 101
Tisza, Kálmán, 87, 88
Tobler, Felix, 20, 40
Tomšić, Koloman, 113, 114
Trajštof (Tausdorf an der Wulka),
24, 156
Translajtaniya, 79
Trianon, 104, 108
Trnava, 46, 50-52
Trst, 55
Trubar, Primož, 44
Trumbić, Ante, 106
Tübingen, 44, 47, 48
Turci, 23, 27, 28
Tyran, Petar, 147

U

Ugarska, *tijekom cijeloga teksta*
Ugarska Kemlja, 24

Ugarski Stari Grad (Magyaróvár),
71, 73
Ugri, 59
Ujević, Mate, 125, 128, 151
Ujhjatić, Ivan, 40
Ukrajinci, 95
Umok, 24, 25, 41
Una, 17, 18
Unda (Und), 25, 109
Ungnad, Ivan, 44, 47
Urach, 44, 47, 48
Uzlop (Oslip), 24, 155

V

Valentić, Mirko, 151
Varaždin, 86
Varaždinske Toplice, 13
Varga, Verner, 147
Vašvar, 52
Vedešin, 24, 25, 41
Velebit, 13, 17
Velika, 15
Velika Britanija, 107
Velika Cenka, 49
Velika Holovajna, 24
Veliki Borištof (Grosswarasdorf),
24, 25, 55, 92, 122, 156
Veliki Medveš, 138
Veliki Varadin, 75
Velké Šenkvice, 22, 23
Veresvar (Rothenturm), 25
Versailles, 104, 105
Vilagos, 74
Vincjet (Dürnbach), 62, 156
Vlačić, Matija, 44
Vlasi, 19, 25, 38, 42, 57
Vorištan (Hornstein), 24, 131, 155,
156
Vrančić, Antun, 27
Vraz, Stanko, 78
Vrbovec, 13
Vrhovac, Maksimilijan, 78
Vystok na Morave, 22
Vuković, Ivan, 130, 146
Vuković, Juraj, 47
Vulkaproderštof (Vulkaprodersdorf),
24, 131, 156

Z

Zadunavlje, 36, 75
Zagreb, 10, 60, 76, 77, 93, 122, 124,
127, 128, 129, 130, 131, 151,

Zagrebačka županija, 15
 Záhorje, 22
 Zahorska Bystrica, 22
 Zaladska županija, 21, 23
 Zamlače, 16
 Zillingtal, 24
 Zimányi, Vera, 28
 Zohor, 22
 Zrinski, magnatska obitelj, 27, 38,
 44
 Zrinski, Juraj, 44
 Zrinski, Nikola, 45, 48
 Zrinski Sigetski, Nikola, 44
 Zrmanja, 18
 Zvonarić (Zvonarics), Imre (Emerik),
 49
 Zvonarić (Zvonarics), Miho
 (Mihályi), 49

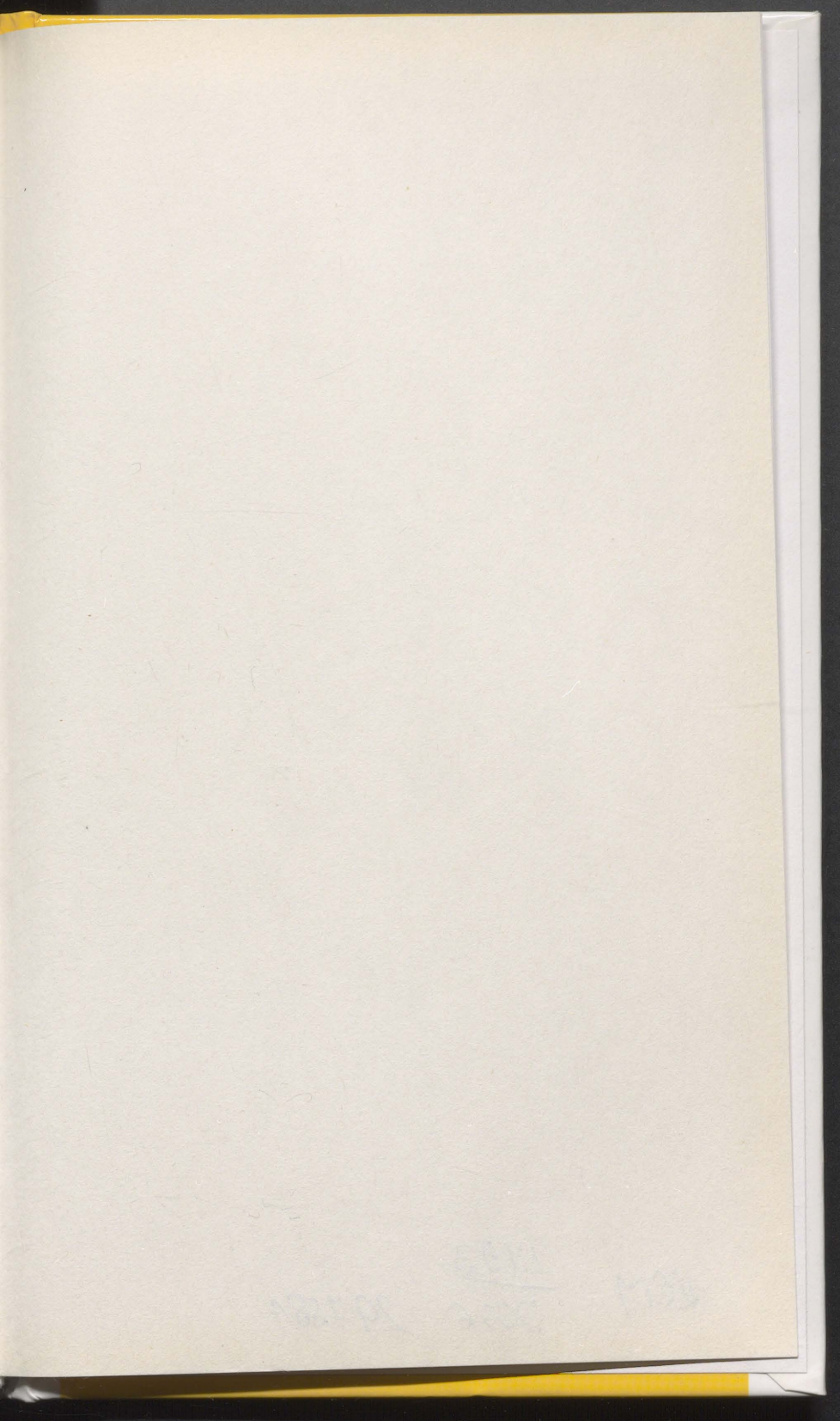
Ž

Žamar (Reinersdorf), 156
 Žarnovica (Heugraben), 156
 Želin, 16
 Željezno (Eisenstadt), 13, 44, 50,
 56, 60, 61, 86, 111, 130, 131,
 137, 144, 155
 Židan (Horvátzidany), 25, 109
 Židovi, 58
 Županija Vas (Željezanska županija),
 21, 23, 90, 104, 107, 10

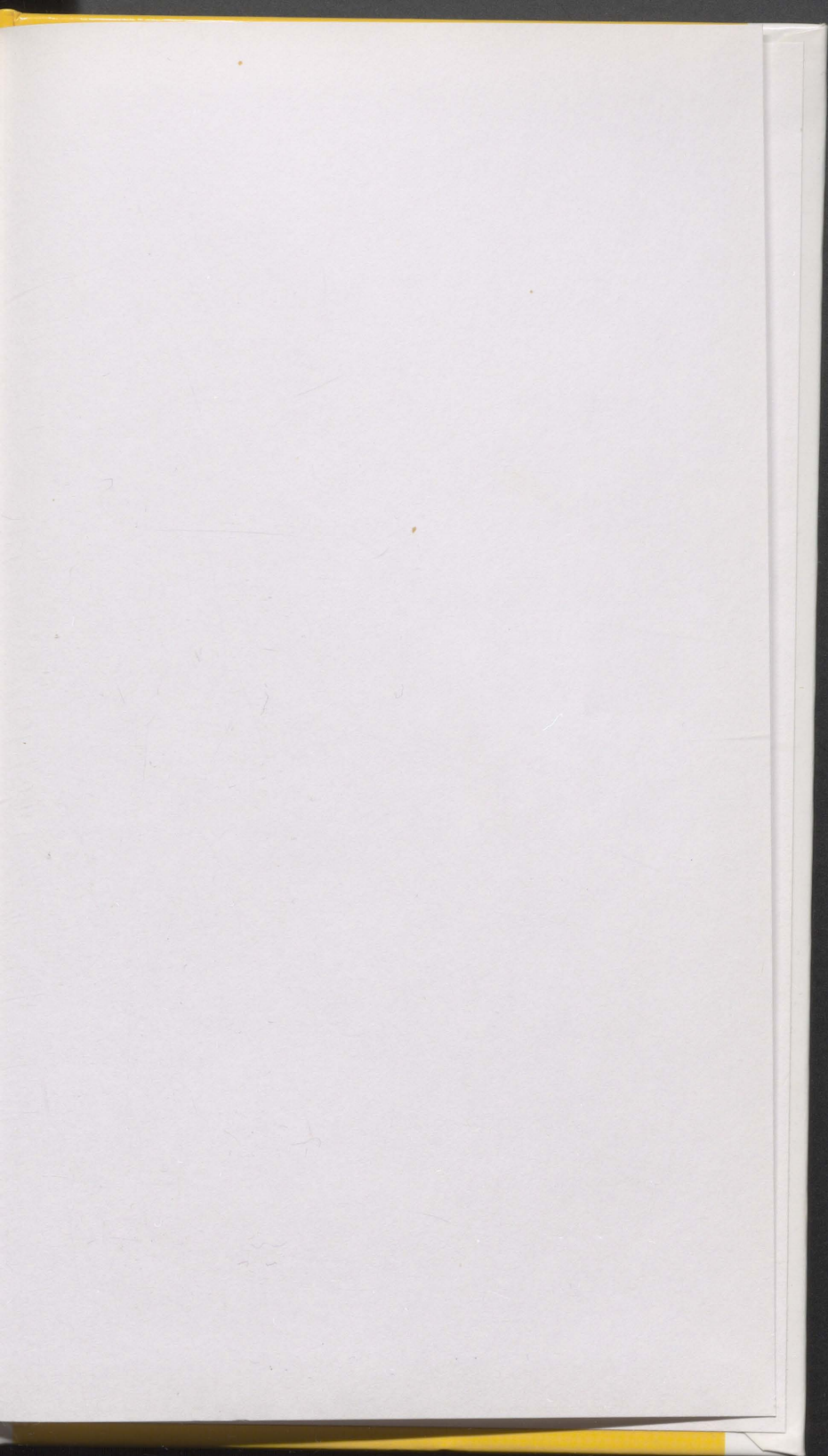
W

Weisspriach, Hans, 45
 Wieselburg (Mošon), 110
 Wilson, Thomas Woodrow, 101,
 103
 Wittemberg, 49

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

KCM $\frac{1493}{2006}$ 297581

K

29-06-2006

582592

NACIONALNA I SVEUČILIŠNA
KNJIŽNICA ZAGREB

704488

Rudolf Klausius (I)
(*Kuća u Gornj*)

Gradišćanski Hrvati – dio iseljenog hrvatskog naroda – danas su jedinstvena autohtona manjinska zajednica u Srednjoj Europi. Posebnosti stoljetnih povijesnih okolnosti u relativno zatvorenoj i tradicionalnoj seoskoj zajednici omogućile su gradišćanskim Hrvatima da sačuvaju svoju kulturu i jezik te da na tradiciji hrvatstva razviju vlastitu nacionalnu svijest.

U knjizi *Gradišćanski Hrvati: između tradicije i suvremenosti* razmatraju se elementi društvenog, političkog, demografskog i kulturnog razvoja gotovo pet stoljeća duge povijesti gradišćanskih Hrvata. Pored ostalog, autorica piše o problemu hrvatske kolonizacije, prostornom razmještaju, duhovnom obzoru, vjerskom osjećaju, književnosti, znanju, školstvu, političkim i društvenim promjenama u regiji, demografskim trendovima, integrativnim i asimilacijskim procesima te budućnosti gradišćanskih Hrvata.

NACIONALNA I SVEUČILIŠNA BIBLIOTEKA ZAGREB

990270933

ISBN 953-6101-68-8

9 799536 101688

EDUCA, Miramarska 30, 10000 Zagreb
Tel.: 01/ 6154-520 Fax: 01/ 6154-521
E-mail: educa@email.htnet.hr

GRADIŠĆANSKI HRVATI

VRANJEŠ-ŠOLJAN

EDUCA